

A TÖRTÉNELEM TANULMÁNYOZÁSÁNAK MÓDSZEREI.

IRTA

FREEMAN A. EDWARD.

ANGOLBÓL FORDITOTTA

HEGEDŰS PÁL.

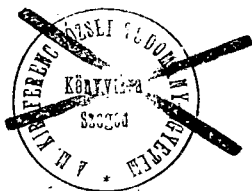

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRÓD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1895.

19186

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A történelem tanárának hivatása.

Midőn, mint ma, először jelenek meg Önök előtt, hogy az ország legmagasabb hatalmától reám bízott új kötelességeket teljesítsek, nem feledhetem, szükségképen mily hamar következnek első szavaim azon hírneves tudós utolsó szavai után, a kinek helyét foglalom el. Valóban örvendetes reánk nézve, hogy utolsó szavai csak hivatalos értelemben voltak utolsók. Vezérünket elvették tőlünk, de nem egészen vették el. Más és magasabb kötelességek teljesítéséhez szólítva, biztosak vagyunk, hogy fiatal kora tanulmányairól nem fog megfélekezni; biztosak vagyunk, hogy időnként készségesen fog segítő kezet nyújtani azoknak, a kik munkájának jaya része ott folyik, hol az övé folyt valamikor. És leginkább remélem, annak fogja legkészségesebben nyújtani segítségét, a ki a legnagyobb tiszteletnek tartja, hogy helyét foglalhatja el, meg lehet, merész állítás, az ő jóakaratával és más valamivel is. És mégis, az

a tény, melynek mindnyájan örülünk, hogy az, kinek helyén vagyok, még jó erőben él, bizonyos tekintetben csak növeli Önök előtt való első megjelenésem természetes nehézségeit. E miatt egyenesebb összehasonlításnak vagyok kitéve, mint különben lehetnék valakivel, kivel az összehasonlítás valóban veszedelmes. Önök meg fogják hallgatni székfoglaló ígéreteimet, míg a chesteri püspök! hogy úgy mondjam, székhagyó vallomásai alighangzottak el. Engedjék meg remélnem, hogy ha valamikor ugyanazon kiváltságban részesülök, hogy Önöktől távozom, aligha, mint ő, új kötelességek teljesítésére, hanem midőn reám nézve elérkezik az ideje, hogy minden hivatalos kötelességet félretegyek, szintén oly őszinte vallomást tehessek, mint ő. Bizton remélem, hogy ha ez az idő bekövetkezik, Önöktől az övéhez hasonló derült bizalommal fogok távozhatni, hogy mint ő, érezhetni fogom, hogy megtettem mindent, mi tőlem kitelik, és hogy Önök vagy azok, kik Önöket akkor képviselni fogják, elfogadták az akaratot és talán, mint az ő esetében, még a tettet is.

Egy különbség van — nem tudom, nyereség- vagy veszteségnek tekintsem-e — a közt, a ki most beszél és a közt, a ki ugyanezen minőségben nem rég beszélt, mely nagyon elevenen áll előtttem, midőn, mint ő, egy pillantást akarok vetni azon állás történetére, melyben őt követni vagyok hivatala. Rendszerint a fiatalabb követi az idősebbet. Igen sajtóságos véletlen, hogy oly állás

betöltésére vagyok hivatva, melyet egymást követve, két élő ember, két személyes barátom, két oly férfi töltött be, kiket igen nagyrabecsülök, kiknek egyikére sem tekinthetek azonban a tisztelet azon különös nemével, melyet az idősebbek és hivatalos tanítóink iránt érezünk. E tanszék két utolsó betöltője közül az utóbbi néhány évvel bizonyosan fiatalabb, mint én, ép úgy, mint az előbbi, néhány nappal. És ez a, sok tekintetben valóban hátrányos tény nem csekély előny, midőn azokra az időkre akarok visszapillantani, melyek előtt mindketten kinevezettek. Az én egyetemi emlékeim messzebbre nyúlnak vissza, mint a chesteri püspökéi, és ezen nem sajnálkozhatom. Csak kevesen lesznek itt, kik, mint én, a modern történelem k. tanárának negyvenkét évvel ezelőtti előadásaira emlékezhetnének. A kiknek emlékezete azonban visszamegy ennyire, bizonyosan nem felejtették el azt az időt, midőn Arnold szavát hallgatták. A történelmi igazság e nagy tanítójáról, az erkölcsi jog nagyobb tanítójáról, minden helyi, hagyományos és személyes vonatkozástól menten szólhatok. Nem voltam sem tanítványa, sem követőinek egyike. Sohasem beszéltem vele; beszélni sem hallottam csak hivatalosan, a zsúfolt tanteremben. És mégis, oly értelemben vagyok kénytelen őt tisztelni, a minőben senki mást sem tisztelhetek. Egy irányban többet tanultam tőle, mint nagytiszteletű előzőmtől. Mert Arnoldtól tanultam meg, mi a történelem és hogyan kell

tanulmányozni. Különös meghatottsággal gondolkok arra, hogy az általam elfoglalt tanszék az övé, hogy remélni bátorkodom, hogy munkám e tanszékben, bármily távol legyen is az övétől, az általa megkezdett küzdelem folytatása lesz. Tőle tanultam meg egy leczkét, melyet minden alkalommal terjeszteni, életem igazi feladatául választottam. Arnoldtól tanultam meg azt az igazságot, melynek minden történelmi tanulmányunk középpontjának kellene lenni, a történelem egységének igazságát. Ha valami különös célból küldték ide, ez, azt hiszem, ennek az igazságnak a hirdetése, de nem mint a magam gondolatának, hanem nagy mesterem gondolatának a hirdetése. Valóban még annyi év múlva is felelőséggel jár annak a helyére lépni, ki oly sok tehetséget egyesített magában. Kora óta sok dologra új fény derült; de bizonyára nem illő dolog, hogy napjainkban valaki, a ki Arnold vállain emelkedve messzebb lát, mint Arnold láthatott, ily tisztességes névre a legcsekélyebb árnyékot vesse. Bizonyára soha senkisésem fejezett ki oly nagy és mély igazságokat oly mesterkéletlen és szerencsésen választott szavakban. Ha semmi egyéb sem volna, mint egy elbeszélés előadója angol nyelven, akkor is mint olyan állná meg helyét, kihez hasonlóan kevesen képesek valamely megkapó történetet elbeszélni. Nem kis dolog volt bennünket Hannibal szörnyű visiójával és a névtelen halmon holtan elterülő Marcellus látványával megremegtetni. Nagyobb

feladat volt megmutatni, a hogyan más nem mutatta meg, hogy a történelem erkölcsi lecke. Művének minden lapján Arnold mint igazságos bíró jelenik meg, ki a későbbi napok tudományosabb történelmi philosophiáját nem ismerve, a bűnt nem kevésbé feketének látta azért, mert sikert ért el, és a ki a szegény jogait az erőssel szemben is elismerte. De közvetlen célomra mindenkinél inkább Arnold volt az, a ki azt hirdette, hogy a világ politikai történelmét mint egészet kell olvasni, ő hirdette, hogy az elbeszélés igazi életét, a tanítás tulajdonképeni hasznát, semmitmondó és nem természetes felosztásokkal nem szabad hatásától megfosztani. Ő tanított meg bennünket arra, hogy az, mit saját szavai szerint «hamisan neveznek ókori történelemnek», a valóságban a lehető legújabb, legelevenebb, minden következő korra gyakorlati tanulságokban leggazdagabb. Ezt az oktatást tőle nyertem; az általam jelenleg elfoglalt helyen ez oktatásban másokat részesíteni lesz legfőbb törekvésem. Ha az ellenünk lévő elválasztó középfal ledöntésére valamit tehetek; ha az emberekkel mélyebben éreztethetem, hogy az úgynevezett «ókori» történelem a «modern» nélkül a felépítmény hiánya miatt hiábavaló alap, hogy az úgynevezett «modern» történelem az «ókori» nélkül alap hiányában roskatag felépítmény; ha az emberekkel meg tudom értetni, hogy népünk patriarchái, a régi monda Angul-je és Dan-je, nyelvünk, törvényeink, egész

történelmi lényünk képviselői, mint ilyenek, Hel-lén és Latinus édes testvérei; ha Önök közül csak egyet is meg fogok tanítani úgy dolgozni, a hogy én dolgoztam, a rokon elbeszélésekkel egymás mellett, valamely ház egyik ágának sorsával, mely arra volt hivatva, hogy a másik ág viszontagsá-gaira kellő fényt vessen; hacsak egyet is rá tudok venni, hogy Kleisthenes, Licinius, Montfort Simon művét, mint élő egész részeit nyomozza, mint oly egészet, melynek minden részét ugyanazon tehet-ségekkel kell felfogni és ugyanazon módszerekkel kell tanulmányozni: akkor valóban elvégeztem az elem kitűzött munkát; de csak mint hűséges kö-vetője a mesternek, a ki, jóllehet meghalt, beszél, hacsak egy távoli utód szájával is.

Kifejeztem hódolatomat az iránt, kit az e tan-szék betöltőjétől mindenek fölött és mindenkinél inkább megillet. De vannak mások, mások, kik-ről már szoltam, kikről, jóllehet még élnek, ér-zem, hogy nem mondtam el mindent, a mi őket megilleti. Arnold nagyon korán költözött el közü-lünk, a legjobb erőben, midőn már igen sokat tett, de midőn, kivált az egyetemen, sokkal többet lehetett tőle várni. Reánk nézve elveszett; de he-lyét jókor érdemes utódok töltötték be. Egy idő-szak mulva tanszékét nevezetes ember foglalta el. Olyan ült bele, a ki valóban Arnold szellemétől volt áthatva, a ki, mint kevesen, meg tudta érteni azt az igazságot, hogy a történelem csak mult politika és a politika jelen történelem. Tudósra,

gondolkodóra, az angol nyelv mesterére maradt, a ki még ennél is nemesebb valami, a kit joggal *Angol* nevezhetünk az igazságosság prófétájának. *Wilde* Smith Goldwin neve mind a két félgömbön tisztelt, mint a hogy tiszteltnek kell lenni annak a nevének, a ki sohasem félt az emberek arcától, midőn az igazságot védeni, a jogtalanságot támadni kellett. Önként távozott körünkől; de ez csak azért történt, hogy világosságát népünk egy más ágához vigye, és méltóbban cselekszünk, ha nem saját veszteségünkön sajnálkozunk, hanem a rokon országoknak kívánunk szerencsét. Mert ő távollétében is tanít bennünket; néhány igazság az Óceán tulsó partján talán előtte is világosabb lett, mint a mi vénebb világrészünkben valaha lehetett volna. Az igazságnak és helyes felfogásnak tett számos szolgálatai közül a nem legjelentéktelenebbeket épen ez évben tette. Egy eleven röpiratban, mely ha tőle származik, kötetekkel ér fel, megtanított bennünket arra, hogy Angolország igazi terjeszkedését hol keressük. Éles szeme nem a «birodalom» terjeszkedésében, hanem annak terjesztésében látta, a mi a birodalom ellentéte — nem a földterület gyarapításában, ezt egy keleti kényúr teheti, hanem abban a magasabb hivatásban, a melyet a későbbi világban a szabad Angolország a régibb szabad Hellasszal osztott meg. Megtanított bennünket a szók jelentésére, a dolgok valóságára; megtanított bennünket, hogy ha nem is Nagy-Angolországot, újabb Angolországot

lássunk az új angol tartományok fejlődésében, Angolország nyelvének és törvényeinek új otthonában, melyek sokkal igazabban az angol népgyarmatai lettek az által, hogy megszűntek az angol korona provinciái lenni.

És még egy elismerést, bizonyára nem utolsót a sok közül annak, a kinek közvetlen helyén állok, az egyetemen és egyik karában előzőm, régebben egy másikban utódom. Azokban a régebbi időkben, azt hiszem, méltán igényelhettem, hogy én voltam az első, a ki másoknál teljesebben fogtam fel azt, a mi benne volt, a ki benne valamivel többet láttam, mint okos embert, a kivel minden nap találkozunk, a kit olyannak találtam, a kire nézve a kitüntetéssel letett vizsgálatok és ösztöndíj nem pályájának végét, hanem kezdetét jelentették. Néhány évvel ezelőtt gyakran kérdezték tőlem néha oly emberek is, a kik nagyon tudósoknak képzeltek magokat, hogy ki lehet az a Stubbs, a kiről én annyit beszéltem, de más senki sem hallott. Ezt most senki sem fogja kérdezni az *Angol Alkotmány* történetírójáról, az *Egyházi Szentszék* felvilágosító szelleméről és mindezek fölött arról az emberről, a ki II. Henrik élethű jellemrajzát írta meg és ezzel bebizonyította, hogy mindenkinél hivatottabb VIII. Henrik élethű arczképének elkészítésére is. Életemben szerencsém és előnyöm volt, hogy nem kevés bölcs és tanult embert ismertem, néhányat, a kik közülünk eltávoztak és néhányat, a kik jelenleg is

köztünk vannak. Ezek között valamennyi fölénk emelkedik; az egyik egyívású velem, a másik egy régibb emberöltőé; az egyik számos éven keresztül bizalmas barátom, a másik mesterem, a kinek lábainál, mint alázatos hallgató ülni kiváltságnak tartottam. E kettőnek különös háladámat oly őszintén fejezem ki, a hogyan ezt más valakinek alig tehetném. A sok közül, a kiktől tanultam, Szent Dávid néhai püspöke és a jelenlegi chesteri püspök, Thirlwall Connop és Stubbs, Vilmos magaslanak ki mint olyanok, a kiktől az ember mindig tanulhat, a nélkül, hogy kételkednie vagy megütődnie kellene azon, a mit tőlök tanult. Mások tudhatják, hogyan kell valamely népszerűbb történetet elbeszélni; mások a képzelet ragyogóbb alkotásaiban gyönyörködhetnek; senki másról sem mondhatom úgy, mint rólök, hogy részletes pontosságuk sohasem téved és részrehajlatlan ítéletök soha sem ingadozik. A chesteri püspök műveinek hosszú és gondos tanulmányozása közben, nem mondom, hogy a bizonyítékaiból általa levont minden következtetéssel egyetértettem; de mondhatom, hogy bizonyítékainak előadásában sohasem találtam hézagot. Ha olykor-olykor olyasmire bukkantam is, a mi elnézésnek látszott, a végén kisült, hogy ennek én vagyok az oka és nem ő. Vele és műveivel való harminczöt évi ismeretség után aggodalom nélkül mondhatom el, hogy ő az egyetlen élő tudós, a kihez az ember oly szabadon fordulhat, mint egy

jóshelyhez, hogy biztosabbaknak érezzük magunkat vele, mint bárki mással, hogy feleleteiben az igazság oly szavait nyújtja, melyeket valóban mérészség kétségbevonni.

Ily férfiak helyét foglalva el, előzőkét, a kiket nem vesztettünk^k el teljesen, hanem, a kikre, mint barátokra és munkatársakra tekinthetek, érzem a felelősséget és még élénkebben új hivatalom terheit. Nem kis dolog oly korban, midőn az ember kenyerének a javát már megette, egész új életet kezdeni, oly időben kezdeni meg valamely pályát, midőn az, a ki korábban kezdte, méltán gondol a visszavonulásra. Ennek a munkának tehát annál inkább kell minden létező tehetségemet szentelnem, mert az erre fordítható idő valószínűleg rövidebb lesz, mint másoké. Ily állásban, minő az enyém, mindenkinek meglesz a maga módszere, és annál jobban fogja végezni dolgát, ha ezt a maga módszere szerint végzi, melyre természete és tanulmányai utalják. Ebben az esetben Aristotelesszel és Aristoteles tanítójával ellentétben merem hinni, hogy egynél több jó módszer is lehetséges. Biztos vagyok benne, hogy két kiváló előzőm munkáját csodálatosan, de teljesen különböző módon végezte. És biztos vagyok abban is, hogy munkáját annál jobban végezte, mert a maga módja szerint végezte, és nem kísértette meg másét követni. Reájok, mint régi tanítóinkra, alkalmazhatom azokat a szavakat, melyeket Cicero az általa követett szónokokra alkalmaz: «Omnes inter se dissimiles fue-

runt, sed ita tamen ut neminem sui velis esse dissimilem».* És azt hiszem, nem önhittség tölem, ha azt mondom, hogy meg vagyok győződve, hogy az én módszerem is elűtő lesz minden előzőmétől és hogy ezenfelül annál jobban fogom végezni ezt a munkát, ha azt a magam módja szerint végezem és nem iparkodom előzőim valamelyikének módszerét másolni. Nem szükséges mondanom, hogy az egyetemre sok év múlva és nagy változásokkal teli évek múlva tértem vissza. Nem kell mondanom, hogy a jelenlegi tanítás és administratio reám nézve teljesen új és idegen. Vizsgálatairól tudtam valamikor egyet-mást, de a változások menetét akkor is oly gyorsnak tekintettem, hogy valahányszor vizsgálónak küldtek ki, mesterségemet mindig újra kellett tanulnom; az előbbi időkben szerzett tapasztalatom már ókori történelembé való dolog lett. A szigorú értelemben vett tanításban sem az egyetemen, sem azon kívül nem volt semmiféle tapasztalatom, hacsak annak nem veszi valaki ezelőtt harmincznyolcz évvel a saját középiskolámban elfoglalt alacsony hivatalt, melyet a haladó reform azóta elsöpört. A jelöltek vizsgálatrakészítésében — nem akarom azt a csúf szót használni, *tömésében* — az, a ki az imént állotta ki vizsgálatait, szükségképen ügyesebb, mint én. De nem érzem, hogy ily természetű tapasztalatom hiánya okvetlenül hátrány; mindenkinek megvan

* De Oratore, III, 7.

a maga kiszabott kötelessége és, úgy rémlik, bármily furcsán fog is ez a tétel némely füleknek hangzani, a vizsgálatokra való előkészítés ily tárgyból, a minő az enyém, nem része a tanár kötelességének. Vannak kötelességei és nem könnyűek; de, nézetem szerint, egészen elütő természetűek a tanítás legtágabb és legszabadabb elvű alakjától, melyhez a vizsgálatokon való siker vagy bukás gondolatának valami köze lehet.

A «tanár» szóban bizonyosan lappang valami fallacia. A név bizonyára egészen különböző dolgokat jelent a szerint, minő tárgyakra használtatik. Bizonyára a tanár tárggyával különböző viszonyt tételez fel a tárgy természete vagy is inkább e tárgynak az egyetemi tanulmányok között elfoglalt helye szerint. Ha a tárgyat bármily okból csak kevesen hallgatják, ha a tanár az egyetemen a tárgynak egyetlen előadója, akkor, mialatt kötelessége, hogy tárgya legmagasabb tudományának képviselője legyen, szükség esetén kötelessége a tanítás legerényebb alakjához is leszállni. Az arab nyelv tanárának, mialatt egy hatalmas irodalom fölött uralkodik, melytől, hogy el vagyok zárva, naponként sajnálom, azt gondolom, szükség esetén arra is készen kell lennie, hogy az arab abc-ét tanítsa, esetleg valamelyik tanártársának is. Ily kötelessége nincs annak a tanárnak, a ki az európai szabadság legrégibb és legújabb nyelvét adja elő; a római birodalom, a consulok, caesarok, pontifexek halhatatlan nyelvét előadó

tanárnak nincs ily kötelessége. A görög nyelv tanárának, úgy vélem, e még élő nyelvet minden fokán ismernie kell Homeros énekétől Rhegaséig, Hekataios prózájától Trikoupeséig. A latin nyelv tanárának, azt hiszem, a római birodalom nyelvének hosszú életét minden lapján jól kell ismernie az Arvales testvérek dalától Clairvaux Bernát hymnusaig, a Nævius és Metellusok közti éles szóváltástól a nevezetesebb Saturniákig, melyekben a XIII. század névtelen költője a parlamenti reform legrégibb tervét adta elő. Nem, még az is aligha volna oktalanság, ha arra biztatnók, hogy a straszburgi eskütől új útnak induljon; ha felszólítanak, hogy a gyermekek és szülő viszonyosságait vázolja, hogy Latium nyelvét még legszélsősebb alakjáig is nyomozza, melyet a Rajna forrásainál vagy a Duna torkolatánál öltött magára. Mindketten egyaránt, a görög és latin képviselői, bizonyára azért vannak kinevezve, hogy képviselői legyenek a legtágabb és legmélyebb, a legrégibb és legújabb tudománynak, mely a tárgyat képező halhatatlan nyelv történelmére vonatkozhatik. De megvannak kimélve az alacsonyabb kötelességektől, melyeket, nézetem szerint, az arab és khinai irodalom tanárának a tárgyat képező nyelv nem kevésbbé mély és széles körű tudományával kell egyesítenie. És azt hiszem, úgy kell lenni minden tárgy tanárával, mely tárgynak az egyetemen sok hallgatója és több előadója van. Ha oly hivatalt, a minőt magam is be-

töltök, ennyire magasztalhatok, kedvem volna azt mondani, hogy az egyetemen minden nagy tudományág tanárának oly helyet kellene elfoglalnia, mint Tiberius cæsar szerint a fejedelemnek.* A fejedelemnek nem az volt a hivatása, hogy egy ædilis, prætor vagy consul kötelességeit teljesítse; ép így a tanár sincs arra hivatva, hogy egyetemi vagy magán nevelő (tutor) dolgát végezze. «Majus aliquid et excelsius a professore postulatur». Feladata nem az, hogy vizsgálatokra és ösztöndíjak elnyerésére készítsen elő, hanem hogy annak képviselője legyen, a mihez a vizsgálatok és ösztöndíjak, ha nem teljesen hiábavalók és károsak, egyszerű eszközök. Állásának a tudomány képviselőjének kell lennie. Készen kell lennie, hogy szükség esetén segítőtje, kalauza legyen öregnek és fiatalnak, akár kezdők, akár tudorok, a kik az élvezetek és vizsgálatok mai örültségei között is tudnak időt szakítani arra, hogy a tudományt önmagáért műveljék. De minden osztálynál szívesebben fogja üdvözölni a fiatalabb jelölteket, kik már tanultak valamit, de a kiknek még sok a tanulni valójok és ezek közt különösen azokat, a kik arra vállalkoznak, hogy tárgyát tanítsák.

Ő és ők egyképen tanítók, ámbár különböző fajúak, és a tanítás művészetében való tapasztalata hasznos lehet mások tanításának művészetére

* Tac. Ann., III, 53,

nézve is. De az ő hivatása elűt az övékétől. Készen kell lennie, hogy kidolgozott beszédekben mindent előadjon, a mit a saját és mások kutatásaiból hallgatói gondolatainak felébresztésére és adatokkal való ellátására legalkalmasabbnak talál. De nemcsak erre a könnyebb, többet mutató, reá és hallgatóira nézve talán vonzóbb munkára fog szorítkozni. Hivatásának legfontosabb részéről azonban nem szabad megfélekednie. Mindig szem előtt kell tartania és iparkodnia kell erről másokat is meggyőzni, hogy a legszellemesebb és legékesebben szóló modern történelmi előadás végre is nem lehet egyéb, mint szövegmagyarázat. Minden, a mit maga gondol ki, sőt minden, a mit a legújabb német könyvből meríthet, végre is csak azon eredeti kútforrások magyarázata lesz, a melyek szövegének minden oldalú, alapos ismerete nélkül legszebb beszédeink nem egyebek árnyéknál lényeg nélkül. Minden következő kor törvényeihez és bizonyosságához, okleveleihez és krónikájához, pergamenre írott vagy kőbe vésett létező emlékeihez kell fordulnia és ezekhez kell másokat vezetnie. Fáradoznia kell és, a mennyire tőle függ, arra kell kényszerítenie vagy csábítania másokat, hogy vele fáradozzanak az egykorú szövegek, az egykorú emlékek tanulmányozásán, melyek némelyekre nézve sokkal kevésbé vonzóak, mint az elméletek felhalmozása, a melyeket másnap egy másik elmélet halomra dönt. Az alapvetésen kell dolgoznia; ha az alap az eredeti kutatás szik-

lájára van rakva, oly felépítmény emelhető rajta, mely a viták számos rohamát és viharát túléli. De a ki alap nélkül épít az elmélet homokjára, a ki az előző és utána következő korszak ismerete nélkül nehéz és vitás korszakhoz rohan, a ki az eseményeket nem úgy fogja fel, a hogy a szemtanúk beszélnek el, hanem a szerint, hogy bizonyos politikai vagy theologiai, philosophiai vagy művészeti elméletre nézve kedvezők-e, az ellen tanárunknak intő szavát alig szükséges felemelnie. Ettől a fáradságtól megkímélheti magát; az események folyását magára hagyhatja; a homokra épített ház tüstént magától össze fog dőlni, a nélkül, hogy külön rohamokra és viharokra volna szükség, melyek elsöpörjék.

A mint láthatják, a tanár hivatásáról magamnak kissé magas mértéket állítottam fel. De az elérhető legmagasabb mértékhez csak akkor fogunk feljuthatni, ha a legmagasabb mértékre, oly mértékre törekszünk, mely igen távol áll tőlünk. Más szavakkal: a tanár legyen olyan, a ki legalább törekedett arra, hogy abban a tudományágban, a melynek képviselésére van hivatva, kiváló legyen és el kell tökélnie lennie, hogy testtel-lélekkel a tudomány, a legmagasabb értelemben vett tudomány fejlesztésére fogja magát szánni abban az ágban. Ha értelmileg és erkölcsileg nem képes erre, egyáltalában nem való tanárnak. Ha képes, bizonyára képes lesz megítélni, hogy azon tudományág érdekeit mikép mozgíthatja elő legjobban

Ezért okvetlenül tévedés nemcsak ezen vagy azon tárgy tanárai, hanem minden tárgy minden tanára számára nyers és merev szabályok codexét állítani össze. Kénytelen vagyok azt gondolni, hogy az én fogalmamnak a tanárról nagyon különböznie kell az egyetem legutóbbi reformereinek fogalmától a tanárról. E kérdésről annál szabadabban szólhatok, mivel az utolsó reform nem a mi művünk, hanem kívülről erőszakoltatott reánk. Teljes életemben abban a hiszemben voltam, hogy az egyetemnek mindenek előtt a tudomány helyének, vagy, ha a szó jobban tetszik, a kutatás helyének kell lennie. És azt gondoltam, hogy a reformerek nagy célja néhány évig az volt, hogy a tudományt vagy kutatást megkönnyítsék, sőt talán, köznapibb értelemben, hogy művelőire nézve kevésbé haszontalanná tegyék. Bárki diktálta a legutóbbi bizottsági szabályzatokat, másképp kellett gondolkodnia. Valóban nehezen hihető, hogy a bizottság célja tényleg az volt, hogy a tudomány hátrányára és hivatalos képviselőinek megalázására minden lehetőt elkövessen. De, ha ezek voltak céljai, senki sem tagadhatja, hogy az eszközöket a célokhoz igen ügyesen választotta meg. A szabályzat, úgy látszik, a tanárt nem a tudomány képviselőjének, hanem csupán tanítónak, segéd-tanítónak, mondhatnám, nagyon ingatag erkölcsű segéd-tanítónak nézi, a ki dolgát kerüli, ha csak aprólékos és merev szabályok által meg nem kötik. Bizonyára mi sem akadályozza valóbb-

színtűen a tanárt minden tehetségének teljes érvényesítésében, mi sem kényszeríti inkább arra, hogy munkáját tehernek nézze és mi sem tartóztatja vissza attól, hogy testtel-lélekkel annak adja magát. Divat, vagy nem rég az volt, hogy az egyetemek alapítóit kinevessék azért, mert tagjaik életmódjának és fegyelmének ellenőrzésére pontos és merev alapszabályokat alkottak. Pedig itt a reform végleges megvalósításául, a felvilágosultság legújabb példajaként, tanári rendszabályaink vannak, a melyek ép oly részletesek, mint az elmúlt korok alapítóinak alapszabályai, és nem gyerkőczök és közvetlen tanítóik, hanem oly férfiak vezetésére vannak szánva, a kik, ha a tudományok valamennyi ágában nem kitűnőségek, helyökre egyáltalában nem méltók. Mert férfira nézve, a ki az, minek egy tanárnak kell lennie, a mik bizonyosan ezen egyetem tanárai közül nem kevesen, nem nagyon biztató dolog, mikor azt mondják neki, hogy ekkor meg ekkor ennyi meg emennyi előadást kell tartania, ekkor meg ekkor előre kell hirdetnie azokat; hogy felelős egyik tanácsnak és tanácskoznia egy másikkal kell. Meg fognak bocsátani a tanács tagjai, ha azt mondom nekik, hogy egyelőre úgy érzem magamat velök szemben, mint tyanaí Apollonios érezte magát, míg nem látott tyrannost, midőn nem tudta, hogy a tyrannosnak hány feje van, vagy mily nyakakkal és fogakkal lehetnek azok a fejek ellátva.* De azt

* Philostratos, Apollonios élete, IV. 37.

hallom, hogy a tanácsok a valóságban sokkal kevésbé retteneteseek, mint a minőknek a szabályzat csípős nyelvezete szerint rémlenek. Tagjaiknak józan esze akadályozza meg kétségkívül, hogy a tanár oldalában valóban oly tövisek legyenek, a minőknek a szabályzat szerzői tervezni látszottak. De sem tanár, sem tanács nem képesek a szabályzatot kicsinyes és nevetséges korlátozásaival eltörölni. Mig kívülről valami szabadító nem lép közbe, hogy az idegen betolakodó munkáját megsemmisítse, az ígát úgy kell hordanunk, a hogy bírjuk.

Egy oxfordi tanár tehát napjainkban bilincsekben kénytelen dolgozni, de azért dolgozhatik. És az úgynevezett «modern történelem» tanára oly békókba érezheti magát verve, a melyek, úgy látszik, jobban meg vannak szorítva, mint bármelyik társáéi. Nem kell mondanom — megmondtam már ebben az előadásban — hogy én oly megkülönböztetést, a minő az «ókori» és «modern» történelemben, «ókori» és «modern» nyelvekben és hasonlóokban foglaltatik, nem ismerek el. Az «ókorinak» és «modernnek» nevezett tanulmányok között egyenlően megosztott élet folyamán a kettő között sohasem tudtam megtalálni a különbséget. És mikor másokat kérdeztem, mikor mások műveiben kutattam, oly kevés egyezést találtam ebben a pontban, hogy nem lettem okosabb. Egy élő barátom azt mondta valamikor, hogy a modern történelem a francia forradalom-

mal kezdődik, és én elhiszem, hogy ezt a tant, legalább Franciaországban, sok ember örömet fogadná el. Másrészt Bunsen báró azt tartotta, hogy a modern történelem Ábrahám hivatásával indult meg. Azt hiszem, ez a két véglet; de több közbenső pontot is hallottam említeni. Meglehet, azok a legokosabbak, a kik vonakodnak meghatározni; csak hogy az a gondolat fog következni erre, hogy még okosabb dolog nem tenni oly különbséget, a melyet nem lehet meghatározni. Az egyetem ebben a kérdésben bizonyosan sohasem döntött. Az elmúlt harminczöt év egy vitájában sem találhattam meg a modern történelem meghatározását. Mi több, meghatározására még az utolsó bizottság sem vállalkozott. Még azok is, a kik oly pontosak, hogy a modern történelem tanárát évenként épen negyvenkét előadás tartására kötelezik — azt nem mondják, hogy mikép szándékoznak arra kényszeríteni; hogy negyvenkét jó előadást tartson — még azok sem vállalkoznak arra, hogy megszabják az előadás tárgyát. Azt mondják, hogy a «modern történelem valamely részéről» tartson előadást; azt azonban nem mondják meg neki, hogy mi a «modern történelem». Tetszésétől függ természetesen az idéztem meghatározások közül a választás. Úgy gondolom, szigorúan a szabályzat határai között mozognék, ha a négy király csatájával öt ellen kezdeném, vagy ha vonakodnám az 1789-nél régiebb dolgokat érinteni. Röviden szólva: a tanár bilincseinek nagy bőségéből ered a szaba-

dulás módja. Én legalább, tárgyaimat illetőleg, szabad vagyok. De ne tartson senki attól, hogy azért, mert szabad vagyok, más tanárok szakjába avatkozom bele, a mi miatt joggal panaszkodhatnának. Szivem egyik legfőbb vágya, hogy ezt a hiú megkülönböztetést, a hol igazi megkülönböztetés nincs, az oxfordi egyetem törvényhozásából teljesen kitörüljek, vagy kitörlésére oly sokat ígérő közeledést lássak, a minő a cambridgei egyetemen tényleg megtörtént. Cambridgeben jelenleg van egy tanszék, a melyből a józan ész parancsára, az alapos tudomány érdekében Thukydidest és Herzfeld Lambertet egymás mellett lehet előadni. Tisztelet tehát hírneves testvérünknek, és vajha nem sokára mi is oly okosak lennénk, hogy az általa tört úton követnők. Ezuttal nem akarok oly tárgyra kiterjeszkedni, a melyről, remélem, részletesebben szólni lesz más alkalmam. De kénytelen vagyok mindjárt kezdetben rámutatni, hogy ez az «ókori» és «modern» természetellenes felosztás az akadály a annak, hogy az európai történelem nagy középponti tényét, Róma hatalmának fejlődését és fenmaradását, egységének egész teljességében, valaha előadják. A keleti és nyugati római birodalmat illetőleg uralkodó furcsa zavar, a sokakra nézve a tárgyat illetőleg létező hézag főképp onnét van, hogy darabokban néznek oly dolgokat, a melyek elég egyszerűek, ha egészben vizsgálják, de teljesen jelentéstelenek, ha a történet egyik-másik részét társaitól külön tekintik.

Soha senki sem értheti meg, hogy az utolsó Konstantin mily igazán az első utóda volt, mily igazán volt az utolsó Ferencz I. Károly utóda, hacsak tökéletesen nem fogta fel, hogy Károly és Konstantin egyaránt mily értelemben és mily fokozatokon léptek Gaius Julius Caesar Octavianus, a római köztársaság consulának, tribunusának és pontifexének a helyére. Vagy vessenek egy pillantást e köztársaság egyik legnemesebb provinciájára, arra a híres szigetre, a melynek történelme, egy fényes korszakában, a mienkkel oly szorosan van összefűzve. Tekintsenek Siciliára, a nemzetek találkozó helyére, a vallások és fajok csataterére, a hol azóta az árja és sémi ember küzdelmét egész teljességében végigharczolta. Az események csodálatos cyclusa elveszti minden történelmi életét, ha csak egy töredékére nézünk; a phoinikiakkal való küzdelem és a szaraczénokkal való küzdelem mindenike elveszti fél jelentését, ha egymástól elkülönítjük őket; Timoleon Rogertől külön, sem Roger Timoleontól külön nem tarthatja meg egész történelmi helyét. De az ebből a természetellenes felosztásból származó baj, a hol nincs igazi felosztás, az egyetemi tanulmányok nem egy-két tárgyára szorítkozik; egész rendszerünket megmételjezi. A XIX. században arra vagyunk kényszerítve, hogy oly munkát végezzünk, a minőt a XVI. század tudósai végeztek. Új tudományt, oly tudományt hoztak napfényre, mely egy régibb világ felfedezéséhez hasonlított.

Minden régi és új, elmúlt és jelen világot és tudományt egymással kellő kapcsolatba kell hozni. Görögország és Itália történelme és nyelvei bizonyos pontjainak életét és becsét a XVI. század fedezte fel; a XIX. század feladata e pontokat úgy ez, mint más országok történetének és nyelveinek más pontjaival kellő kapcsolatba hozni. Oly kérdés ez, mely nemcsak a politikai történetet érinti; nem kevésbbé érinti a nyelv- és művészetét. Itt nincs szükség «modern iskolára», «modern oldalra»; nincs szükségünk a «moderneknek» nevezett nyelvek iskolájára az «ó-kori»-tól elkülönítve; nincs szükségünk az úgynevezett «classikus» régiségtudományra más korok régiségtudományától elkülönítve. Jelenleg általános óvásra van szükség, mely nagyon közelről érinti az oxfordi vagy bármely más egyetem létezését, akár mint az igazi, mély tudomány, akár mint a valódi liberális tanítás tanyáját. Azok a tanulmányok, a melyek valamennyi tanulmány leggázibb alapjai, a melyek nélkül akár bezárhatjuk csarnokainkat és iskoláinkat tantermeinkkel együtt, oly tanulmányok, a melyeket csak akkor használnak rosszul, ha megfeledkeznek arról, hogy csak alapot képeznek és nem az egész épületet teszik, a mely tanulmányokat mindennap oly emberek fenyegetnek és gúnyolnak, a kik — mint helyesen jegyezték meg — olykor színlelnek, és azon tudatlanok és önhittek, kik philosophusoknak képzelik magokat, sőt másoktól is azok-

nak tartatnak. Az ellenmondóknak adandó válaszként készen kell állnunk és, ha helyesen gondolkodunk, elkészülhetünk vele. De addig sohasem készülünk el, míg korunk nagy felfedezéseinek tanításával szemben siketek maradunk, míg az összehasonlító módszer által minden tudományra vetett új fényre nem hederítünk, szóval, míg az «ó» és «modern» nyelveket egymástól makacsul elválasztjuk. Újra meg újra halljuk, hogy a «holtaknak» nevezett nyelvek tanítására fordított idő el van pazarolva, hogy el van fecsérelve az az idő, a melyet nagyon távoli korszakok physikailag kis terjedelmű politikai községeire fordítunk. Az ily hamis ellenvetések valóban csak a tudatlanság és felületesség okvetetlenségei, de a mai viszonyok közöttoly ellenvetések, a melyekregyakorlati feleletet kell adni. És feleletünk mindaddig soha sem lesz gyakorlati, míg ez mesterkélt korlátok fentartásával az ellenségnek előnyöket biztosítunk. Hiszem, mindnyájan egyetértünk abban, hogy nincsenek igazabban élő nyelvek, nincsenek nyelvek, melyek az emberek beszédét és gondolatait mélyebben befolyásolnák, mint Görögország és Olaszország ma is meglévő nyelveinek azon régibb alakjai, a melyekről a tanulatlanok és hitetlenek mint «holtakról» szeretnek beszélni. Ha holtak, temessék el őket; vagy legalább hágyják meg mint érdekes tanulmányok tárgyát azok számára, a kik tanulmányaikat izlésök következtében esetleg ebben az irányban folytatják. Bizonyára

mivel nem holtak, mivel valamennyi nyelv között a legelőbbek és leggyakorlatibbak, vagyunk abban a véleményben, hogy ezeknek kell képezniök továbbra is alapját, sarkkövét, az épület betetőzését, középpontját mindennek, a mi a műveltség és liberális nevelés nevére érdemes. De alapunkat nem vetjük meg oly szilárdan, mint kellene, várunk a tudatlanság támadásainak jobban tesszük ki, ha a régit és újat szétválasztjuk, ha a szülőt a gyermektől elválasztjuk, ha elmulasztjuk hangoztatni, hogy minden nyelv ismerete tökéletlen, ha nem tudjuk, hogy honnét származnak és mivé fejlődnek a szók. «Ókori nyelvek», «modern nyelvek», a latin nyelv tanulása tekintet nélkül későbbi gyümölcsére, a francziára — franczia nyelvtanulás tekintet nélkül rokon törzsére, a latinra — ily kegyetlen szétszakítás valóban nem egyéb, mint előretolt legerősebb sánczaink egyikének árulás által az ostromlók kezére való játszása. Ha a XVI. század tett ily elkülönítést, az sem nem csodálatos, sem nem kárhoztatandó; de igen is kárhoztatandó, ha a XIX. század nagyobb világosságánál tovább is fentartjuk. És a hogy a nyelvvel, úgy áll a dolog a politikai történettel. Sohasem leszünk képesek oly feleletet adni, a minőt kellene. «a kis államok», «kétezer esztendővel ezelőtt vívott csaták» gúnyolására, ha zászlónkra nem írjuk merészen Arnold arany szavait, a melyekre már czéloztam, midőn arról beszél, hogy a mit «hamisan ókori történetnek neveznek, Görög-

ország és Róma igazi modern történelme. Az ember azt gondolhatná, hogy a római birodalom még az «apró államok» ellen szónoklóknak is elég természetes volt; de az okvetetlenkedőket saját területükön kell megtámadnunk; hangosan kell hirdetnünk, hogy azon nagyon távoli kor apró államainak a története, mint egy nagyon távoli kor apró államainak a története, az emberi haladás tudományának lényeges része, mely nélkül sohasem fogjuk tökéletesen megérteni nagyobb államok munkáit későbbi időkben. Hirdetnünk kell, hogy azon idők történelmének igazi élete nem a korunk ügyeitől való különválasztásból, hanem az azokkal való szoros kapcsolatban áll. Ezt azonban mindaddig nem tehetjük teljesen, míg történelmi korszakokat választunk külön, melyek mindenike elveszti becsének felét, ha a másiktól külön tekintjük. Mindaddig nem védekezhetünk sikeresen, míg az úgynevezett «ókori» és úgynevezett «modern» történelmet arra kárhoztatjuk, hogy mint egymással semmi kapcsolatban sem álló tárgyak, külön tanszékekből, oly tanítók és tanárok által adassanak elő, a kik egymással semmiféle összeköttetésben sincsenek. Ha «ókori» történelmünket, «ókori» nyelveinket, mint minden alapos és liberális tanítás ényeges részét akarjuk megőrizni, ezt csak akkor tehetjük, ha az ellenmondóknak tudtukra adjuk, hogy a hamisan «ókoriaknak» nevezett tanulmányok, mint Arnold negyven év

előtt tanította, valamennyi között a lehető «legmodernebbek».

Reám nézve ezért még maga a «modern» történelem tanári czíme is nyűg. Igaz, hogy egy fokkal könnyebben elviselhetővé van az által téve, hogy a «modern» történelem meghatározására nem történt kísérlet, mert kétségtelenül érezték, hogy lehetetlen meghatározni. A «modern» történelemnek mindazonáltal van egy meghatározása, melyet örömet fogadnék el; van egy pont, a melyen az «ókori» és «modern» történelem között vonandó határvonallal még meg is volnék elégedve. Ez a pont nincs oly közel napjainkhoz, mint a francia forradalom, de oly messze sincs, mint Ábrahám hívása. Az «ókori» és «modern» történelem között húzandó választóvonalban meg egyezhetünk, ha azt mondjuk, hogy «modern» korszakunk az árja Európa feljegyzett történelmének kezdetével esik össze, akár az első olym-piasra tegyük, akár régibb időbe vigyük vissza. Igazi kiinduló pontot csak ott találhatunk; valamely későbbi időben húzott vonal csupán mesterként és természetellenes szakítás. Reánk és napjaink európai nemzeteire nézve tehát a mi történelmünk és rokonainké ekkor kezdődik. Ez politikai létezésünk kezdete; ez a mienkkel rokon nyelvek kezdete, melyek szerencsénkre még minden tanulmányunk alapját képezik. Itt kezdődik az a nagy és meg nem szakított dráma, mely az európai ember hosszú politikai történelmét, a görögök és

itáliaiak történelmét, a czelták, teutónok és szlávok történelmét foglalja magában. «Modern» történelem alatt tehát a mi történelmünket a legtágabb értelemben értem, megkülönböztetve a történelem bizonyos ágaitól, melyek a mienknél idősebbek, és bizonyos más ágaktól, melyek, jóllehet egykorúak a mienkkel, nem a mieink. Nekünk, a modern történelem, talán az európai történelem utolsó huszonhét százada tanulmányozóinak kellene legelőször üdvözlőnk az ismeretek azon roppant gyarapodását, a melylyel az igazán ókori történelem és igazán holt nyelvek tudománya napjainkban gazdagodott.

Mig mi az athéni archonok és római consulok történelmét mint a velenzei dózsák és angol királyok történelméről szóló elbeszélés lényeges részeit igényeljük, az akkadi, assyriai és hittit feltalált feljegyzéseket mint egy magas, érdemes tanulmány anyagát üdvözljük, a mely tanulmány azonban nem a mienk. A két tanulmány szoros kapcsolatban van egymással; mindenik hathatósan támogathatja a másikat; de az akkadi történelem az angol történelemnek nem lehet úgy segítségére, mint a latin vagy hellén történelem, hanem mint az anthropologia, a palæontologia, a geologia. Mindezek segítséget nyújtanak; valóban alig létezik tudományág, mely az igazi történetírónak segítséget ne nyújtana; de mint külön, ámbár rokon tanulmányok, nem mint ugyanazon tanulmány részei nyújtják a segítséget. A «modern» történe-

lem első kezdetén túl tehát tág mezeje van a valódi «ókori» történelemnek, mely a modern Európa politikai életére nem gyakorol közvetlen befolyást, de a mely nagyon méltó helyére mint külön tudományág, külön tanítványokkal, külön tanítókkal. És nekünk, az élő európai történelem tanulóinak és tanítóinak, még testvériesebben kell üdvözlönnünk mindent, a mi a történelem azon ágainak ismeretét mozdítja elő, a melyek még élők, ámbár nem európaiak. Nem értjük meg tökéletesen azon országok és nemzetek történelmét, a melyek a mieink, hacsak legalább azon országokhoz, nemzetekhez, nyelvekhez, vallásokhoz való viszonyaikat nem ismerjük, a melyek az árja Európa embereinek közvetlen szomszédait és versenytársait szolgáltatták. Görögország történelme, Itália történelme csaknem lépten-nyomon a héberek, phoinikiaiak és arabok feljegyzéseivel hoz érintkezésbe. Midőn Palermo palotáiban jobbról balra írott betűket látunk, melyek norman királyok parancsára, de szaraczen iparosok kezeinek művei; midőn az a szomorúbb kép tárul elénk, hogy az egész világon elterjedve lévő ugyanez abc-ében írott mondák Justinian mozaikjait a legdicsőségesebb keresztyén templomban eltörlik: el kell ismernünk, hogy Arabia tudományának valóban van saját történelme, mely a mienkkel párhuzamos és vele össze van szöve, de tőle mégis különálló. A sémi történelemnek, de mindenképpen felett az arab történelemnek kell hogy

külön tanulmányozói és külön tanítói legyenek, de azért mégis oly szoros kapcsolatban áll a mienkel, hogy bármelyik tárgy tanulmányozójának a másoknak legalább főkörvonalait ismernie kell. A phoinikiaiak és arabok és azok történelmét, a kik az arabok vallását fogadták el, mint hatalmas és kitartó versenytársak történelmét, nem mint Angolország és az angol nép történelmének részeit kell ismerni. Az utóbbira nézve akár térben, akár időben csak egy határt ismerhetünk el. Mindenfelé elnyúlik, a hol az emberek elszéledtek, a kik Róma politikai, erkölcsi és vallási befolyása alá kerültek. Kezdetét nem kereshetjük újabb időben, mint ott, a hol Róma hellén tanítóját megpillantjuk.

De ebben a tökéletlen világban az ember kénytelen meghajolni a körülmények előtt. Bármily hiú és káros a megkülönböztetés, de mindaddig, míg az egyetem által nyíltan el van ismerve, míg az «ókori» és «modern» történelemnek külön tan-székei és külön tanárai vannak, és az «ókor» tanárainak elfogadott köre az első olymphasznál sokkal későbbi időket foglal magában, addig a «modern» történelem tanárának, ha tiltakozva is, azon kell lennie, hogy a jelzői melléknévnek valami értelmet adjon és maga számára valami különleges kört rajzoljon, mely «ókori» kollegájával nyílt összeütközésre nem készti. És én azt gondolom, hogy köztünk vonható egy mesgye, mely legalább jobb, mint néhány más, és alkalmas, ideiglenes

kibúvó lehet addig, míg az egyetemnek a történelem és nyelvek tanítását illető összes intézkedései a modern tudomány fejlődésének megfelelően tökéletesen át nem alakíttatnak. A Kr. u. V. század, a teutón nemzeteknek a római birodalomban való letelepedésének a korszaka, a világtörténelem egyik legnevezetesebb korszaka. — Egyenlő fontosságú azon előbbi korszakkal, a mely bizonyos tekintetben ellensúlyozza, a Kr. e. II. századdal. A régibb idő eldöntötte, hogy Róma legyen Európa ura; eldöntötte, hogy uralmának milyen legyen az alakja; a későbbi idő meghatározta, hogy megmaradt befolyása mily alakot öltson oly időben, midőn politikai hatalma meggyengült és számos nyugati tartományában darabokra tört szét. Ez a felosztás természetesen ki van téve azon ellenvetésnek, hogy az események folyamának philosophai szempontjából az a korszak, a mely Kárhágó első kifosztását és az, a mely Róma első kifosztását látta, egymásnak megfelelnek és nem választhatók szét. Hogy a felosztásnak úgy ez, mint bármely más pontja ellen fontos ellenvetések tehetők, ez képezi egész ügyem lényegét; de, ha valamely pontnál különbséget kell tenni, az általam ajánlott pont kevesebb ellenvetésnek van kitéve, mint a legtöbb más. Ez igazi kiinduló pont; ez az az idő, mely Nyugat-Európa nagy nemzeteinek csiráit elültetni látta, az a kor, a mely a góthok letelepedését Spanyolországban, a burgundok és frankokét Galliában, az angolok-

és százszokét Britanniában látta. Megengedhetek egy másodrendű értelmet, mely szerint ez a kor a «modern» történelem kezdetének nevezhető, ha ugyan elfogadják, hogy az «ókori» történelem ezer esztendeig mellette halad. Ez az ezer esztendő a két osztály tanárára közös lesz, de különböző szempontokból fogják tekinteni. Az «ókori» tanár annak a szemeivel fogja nézni, a kinek lakását először a régi, azután az új Róma falai határolják. «Modern» kollégája a fiatalabb nemzetek szemeivel fogja nézni, melyek a római földön lakást találtak, a melyek, midőn győzők lettek, tanítványok lettek és azzal szeretnek leginkább dicsekedni, hogy fejedelmeiket annak a hatalomnak a jelvényeivel és címeivel cziczomázzák fel, a melynek politikai nagyságát megdöntötték. Más szavakkal: a modern történelem tanárának, mialatt tiltakozik a név ellen, mégis lesz határozott és érthető tisztsége, ha a teutón és szláv népek történelmének tanárát látják benne. Jól fogja tenni, ha a rendes határt annál a pontnál jelöli meg, midőn a teutón vándorlás teutón letelepedéssé változik át. De megbocsátható neki, ha olykor kísértésbe esik, hogy sóvárogva tekintsen vissza arra a nagy napra fajunk történelmében, az egész világ történelmében, midőn a teutoburgi erdőben úgy dőlt a koczka, hogy szabad Németországot alakuljon, mely szabad Angolországot és szabad Angolország, mely szabad Amerikát teremtsen. Sőt, rokonaink azon korai vándorlására is vethet egy

visszatekintő pillantást, a melyet az arpinumi paraszt fiú karja* akasztott meg, midőn a római sas, Marius sasa, először terjeszté ki szárnyait Aquæ Sextiæ mezején. Mindenről, a mi tisztán görög, mindenről, a mi tisztán római, meg fogja szokni, hogy lemondjon; a teutón nemzetek és teutón törvények történetírója nem teheti, hogy Tacitusát, Strabonját és Cæsariját egészen félretegye; de, jóllehet nehéz szívvel, el kell fordulnia a legalaposabb, legmélyebb tanítástól, a mely valaha oly ember tollából folyt, a ki azokat a tetteket jegyezte fel, a melyekben maga is résztvett. «Ókori» kollégájának kell átadnia azt a sokféle tapasztalatú és sokféle gondolatú embert, a ki saját korát minden kor történetírójának a szemével nézte, a ki Philopoimán hamvvedrét vitte és a ki Kárhágó lángjainál állott, Polybiost, a világ szemlélőjét és tanítóját.

És most még egy szót azon tárgyak és szövegek közvetlen megválasztásáról és tárgyalásáról azok közül, a melyek azokat a korszakokat töltik be, a mióta a góth trombita rémítő hangja a salariani kapu előtt megszólalt. Mig az egész rendszer át nem alakul, abban a szakban, a melyben én vagyok hivatva segédkezni, az alapos tanulás érdekében legjobb, ha azoknak kitartását, a kik az úgynevezett «modern» szakra szánták magokat, azokra a korszakokra irányozzák, a melyek a régi Literæ

* Marius Arpinumban született. Ford.

Humaniores szak alapos módszere szerint legközelebb tárgyalhatók. Ez a szak az embert nem tette philosophussá, philologussá vagy historikussá, de a legjobb lökést adta neki arra, hogy a három közül valamelyik lehessen. Rég megszűnt modern történelmi vizsgáló minőségemben mindig tapasztaltam, hogy a régi szak fegyelmezését kiállottak mily nagy előnyben vannak nem pusztán a magokkal hozott ismeretek dolgában, hanem a szellem azon szokásaiban is, a melyek képessé tették őket arra, hogy a későbbi korokat ép úgy méltányolják, mint a régieket. A tizennégy századból, melyet külön örökségül ép most vetünk át, némely korszakok sokkal alkalmasabbak, mint mások, az alapos és tudós gondolkodásmód és ítélet elsajátítására. Nem képzelhetek az alapos tanulással jobban ellenkező dolgot, semmit, a mi inkább érdemelné meg az alap nélkül való építés nevét, mint azt a divatot, hogy egyszerre a legújabb korszakokhoz, vitás korszakokhoz, oly korszakokhoz rohannak, a melyekre az eredeti kútforrások száma oly végtelen, hogy a rendes egyetemi tanulmányra olyanok, mintha egyetlen eredeti kútforrás sem léteznék. Mert egészen bizonyos, hogy csaknem minden esetben a nagyon modern idők bevallott tanulmányozása más valamit fog jelenteni, mint az eredeti kútforrások igazi és mély tanulmányozása. A hírlapokban feljegyzett legutolsó esemény valóban része a világtörténelemnek. Lehet és igazi történelmi szellemben kell

tanulmányozni. Mi, a kik Német- és Olaszország egységének létrejöttét, a kik délkeleti Európa népeinek újjászülését láttuk, oly korban éltünk, a mely majdnem oly gazdag nagy eseményekben és nagy átalakulásokban, mint Polybios kora vagy Prokopios kora. Csakhogy az ellen, hogy saját korunkat külön egyetemi tanulmánynyá tegyük, az az ellenvetés hozható fel, hogy még nincs Polybios vagy Prokopios, a kikben tanulmányozni lehetne. Valóban, az európai történelem utolsó két három százada sokkal alkalmasabb magántanulmányra, a szabadabb tanári tanításra, mint arra, hogy vizsgálat útján kipuhatolandó kényszermunka kijelölt tárgyává tétessék. Azon idők ismerete nem kevésbbé szilárd lehet magában is, mint valamely régibb koré; de szilárd ismeretök fiatal korban alig sajátítható el és vizsgálat útján sem puhatolható ki oly könnyen, mint a régibb korszakok ismerete. A nagyon új korszakok túlságos kedvelése, a mi, úgy látszik, körülbelül az utolsó tíz évben erősödött meg, előttem minden tekintetben bajnak látszik. Csak nagyítja a szakadást, melyet pedig az első dolgunk volna megszüntetni; sokkal valóbbszínű, hogy felületességgé és üres fecsegéssé fajul, mint a régibb korszakok tanulmányozása; az egy emberöltővel ezelőtt elterjedve volt nézetre emlékeztet, mely szerint a «modern» történelmet a régibb iskola kemény munkája helyett mint «könnyebb» tanulmányt helyes behozni. A mennyire az én

hivatalos és személyes befolyásom terjed, ezt arra fogom szentelni, hogy megkísértem megmutatni, hogy a «modern» történelem legalább nem könynyebb, mint az «ókori». Mindent el fogok követni, hogy az úgynevezett «tárgyak» és «korszakok» önámító tanulmányozásától visszariaszszak és mindent megteszek, a mire egy ember képes, hogy a «könyvek» alapos és régi divatú tanulmányozását felújítsam. A tanulás egyik alapját az eredeti szövegek egész ismerete képezi. Ez a legelső dolog; a tanuló, nevelő és tanár egyik szövegnek a másikkal való magyarázása, illusztrálása és összehasonlítása által sokat adhat hozzá. De a kezdetet, az alapot, a feltétlenül szükséges dolgot, mely nélkül a többi hiúság, egy ember könyveinek az ismerete képezi. A nagy nehézség abból áll, hogy az embereket meg kell győzni arról, hogy az úgynevezett «középkori» időkre valóban léteznek oly eredeti kútforrások, mint a hogyan megengedik, hogy az úgynevezett «classikus» időkre vannak eredeti kútforrások. Emlékszem, mily merész mondásnak látszott ez azokban a napokban, midőn a «modern» történelmet mint olyasmit hozták be, a mi modern angol és francia könyvekből, melyeket kellmes olvasni, megtanulható, a nélkül, hogy a görög és latin nyelvű munkák fáradságos megismeréséhez kellene folyamodni; sokkal rettenetesebb ó-francia és ó-angol nyelvekre akkor még alig is gondoltak. Abban az időben némelyek legalább rájöttek, hogy Nyu-

gat- és Kelet-Európa az V. század óta lefolyt időkre nincs híjával az eredeti íróknak, íróknak, kik a tanulmányozást épp úgy megérdemlik, mint a régibb idők eredeti kútforrásai. Ma talán nem fog egészen paradoxonként hangzani, ha azt mondom, hogy a kettőt nem lehet oly haszonnal tanulmányozni, mint ha egymás mellett tanulmányozzák; hogy a szellem sokkal inkább tágul, a történelmi ítélet sokkal inkább erősödik a kettőnek egymás melletti, mint egyenként való tanulmányozása által.

Nagyon ideje, hogy megmondjam Önöknek, hogy mily módon szándékozom folytatni a ma megkezdett munkát, mily alakot gondolok adni a történettudomány első hivatalos gyarapításának. Szándékom, ha az egyetem részéről elég támogatásban részesülök, azt a tervet hajtani végre, hogy az esztendőnek legalább egyik részén átkülönböző fajú két külön előadás-sorozatot tartsak. Az egyik sorozat általánosabb természetű, írott vagy szóbeli előadásokból fog állni, melyek, merem remélni, még azokat is érdekelni fogják és azoknak is hasznosak lesznek, a kik nem szánták magukat tüzetes történelmi tanulmányokra. Ezek mellett, remélem, fogok annyi biztatást találni, hogy eredeti írók szövegéről tüzetesebb előadás-sorozatot tartsak. Ezek a történelem külön tanulmányozóinak vannak szánva, és nekik valamenynyit ajánlanám, bármily rendűek legyenek, a kik hajlandók lehetnek megkísérteni, vajon nem

lehetséges-e ugyanazon biztos és alapos módon foglalkozni egy későbbi korból való görög vagy latin íróval, mint a hogyan el van ismerve, hogy ugyanezen nyelvek korábbi alakú íróival lehetséges. A jelen időszakban az általánosabb sorozatban a történelem tanulmányozásának módszereiről szándékozom előadás-sorozatot tartani, egy más időszakban a történelem nagy korszakairól szóló általános sorozat fogja ezt követni. E bevezető sorozatok után különösebb természetűekkel fogom folytatni, Angolország, a Kelet- és Nyugatrómai birodalom, Sicilia történelmével, vagy tárgyunk bármely más részével, mely alkalmasnak található. Mint elsővel a részletesebb sorozatban, a jelen időszakban Toursi Gergely frank történetével akarom kezdeni. Úgy látom, ő az első, a kit a modern történeti szak jelöltjeinek mint a legrégibb író ajánlanak. Félek, hogy nem azok közül való, a kikkel általában kezdeni szokták. Hajlandó voltam valamely régibb íróval kezdeni, olyannal, a ki az V. század eseményeit nemcsak feljegyezte, hanem valósággal át is élte. Mindenek fölött kedvem volt Sidonius Apollinarisszal, az udvaronczczal, püspökkel, panegyristával és szenttel kezdeni. De Sidonius munkái, ámbár mint a történelem illusztrációi becsesek, szigorúan véve nem történeti művek. És, ha tiltakozva is, különbséget akarunk tenni, a tisztán római Sidoniust az utolsó ókori írók közé kell soroznunk, míg Gergely, a ki bizonyára nem frank,

de római sem egészen, méltán tekinthető a középkori sorozat megnyitójának. Tehát vele akarom megkezdeni. Magáért választottam, de más okból is. Ha látni fogjuk, hogy Gallia frank hódoltsága milyen volt, sokkal jobban fogjuk megérteni ellentétkép Britannia angol hódoltságának igazi természetét.

Tervét vázoltam legalább egy év kitartó munkájának. Hogyan és mennyiben valósítható meg ez a terv, az részben magától a tanártól, részben az egyetemtől függ általában. Célomat elérem, jutalmamat elnyerem, ha sikerülni fog az egyetem bármily állású tagjainak tekintélyes számát rábírni, hogy hozzám csatlakozva tanulmányozzák azokat a korszakokat, a melyek a mi és rokon fajaink letelepedésével kezdődnek azokban az országokban, a melyek jelenleg is az övéik; mint oly tárgyat, mely a tanulmányozásra nem kevésbé érdemes, mint az előző korszakok, mint oly tanulmányt, a melyet nem lehet kellőképen folytatni, ha ez az előző korszakok tanulmányától elkülönítve történik. E törekvésemben társul hívok mindenkit, a ki hivatást érez magában a tudománynak önmagáért való művelésére és a ki különös hivatást érez magában a tudomány e külön ágában való kutatásra. De ne feledjék, hogy az önmagáért való tanulásra hívom fel őket. A tudomány művelésére, az igazság művelésére, olyan tanulásra szólítom fel őket, a melyről azt mondják, hogy jobb a háznál és földbirtoknál, de

a mely a ház és földbirtok megszerzésére talán nem a legalkalmasabb. És ha jobb, mint a ház és a földbirtok, azt hiszem, jobb a sikeres vizsgálatoknál és ösztöndíjaknál is, jöllehet úgy vélem, hogy a vizsgálatok letételének és ösztöndíjak elnyerésének legalább nem fog útjában állni. Én csak figyelmeztetem Önöket arra, hogy itteni munkám a vizsgálatok letételével és ösztöndíjak elnyerésével nem lesz közvetlen kapcsolatban. Azért vagyok ide helyezve, hogy a történelmi igazságnak önmagáért való előmozdítása érdekében megtegyem azt, a mire egy ember képes, a kinek erre már nincs sok ideje. Vagy ha ezen túl is létezik cél, mely az igazságnak önmagáért való keresésénél magasabb, ez az a remény, hogy végre is a multtal foglalkozó tanulmányainknak az élő jelenben is lesz hasznuk, hogy szerepünket a mai közéletben legalább nem fogjuk rosszabbul játszani, ha a közélet azon régibb alakjainak ismeretét magunkkal hordjuk, a melyekből a mienk fejlődött. Bizonyára nem kevésbbé otthonosak leszünk a mi emberöltönkben, ha meggondoljuk, hogy az előző emberöltők örökösei és tudósai vagyunk; ha pályánkon néha-néha megállapodunk, hogy emléket áldjuk azoknak, a kik nélkül pályánkat nem lehetne megfutni; ha készek vagyunk minden kínálgzó pillanatban dicsőíteni a híres férfiakat és apáinkat, kik bennünket nemzettek.

I.

A történelem és rokontudományai.

Székfoglaló előadásomban azt mondtam: nem valószínű, hogy a következő előadásokban lesz alkalmam szólni valamit tárgyunk szabatos körének meghatározásáról, a mint ez az általam betöltött tanszék címében foglaltatik. A modern történelmet valóban nehéz meghatározni; abban az értelemben, a melyben ezt a kifejezést általában használják, lehetetlen meghatározni, mert valósággal nincs semmi megkülönböztető és meghatározást kívánó sajátos lényege. Ez a nehézségünk azonban még messzebb nyúlik vissza; ha nehéz a modern történelem meghatározása, épen oly nehéz, jöllehet nem ugyanabból az okból, a történelem meghatározása általában. Nehéz határvonalat húzni a szorosabb értelemben vett történelem, a minő az én és a többi történelmi tanszék betöltő kartársaim feladata, és egy egész tömeg más tárgy között, a melyek segítségével a történelmi kutatás folyton rúszorul és a melyek viszont szaka-

datlanul a történelmi kutatás támogatására vannak utalva. Valóban nehéz elképzelni oly tudomány-
 ágot, de bármily tudomány-
 ágot is, hacsak nem
 tisztán elvont, a mely az emberek ügyeivel foglal-
 kozik valamiképen, a melylyel a történelembűvár
 ne léphetne okos szövetségre. Ennek a szövetség-
 nek nem kell támadónak és védőnek lenni, hanem
 igen előnyösen lehet a kölcsönös érintkezés, segít-
 ség és kényelem szövetsége. A történelembűvárnak
 oly szilárd lesz a meggyőződése, hogy szomszédai
 gyakran lesznek hasznára, oly erős gyanut fog
 táplálni, hogy maga is hasznára válik szomszédai-
 nak, hogy nem igen fog arra törekedni, hogy
 valami nagyon feltűnő mesgyét vonjon azok és a
 maga birtokai között. Igen csekély lehet azoknak a
 tudományoknak a száma, a melyek olykor-olykor,
 valami véletlen folytán, a történelmi kérdésekre
 fényt ne vethetnének. Van néhány, a melyek erre
 csakugyan nem képesek. Egy nagy matematikus-
 ról beszéltek, hogy olyasmit fedezett fel, a minek
 nagy szépsége abból állt, hogy soha senkinek sem
 lehet a legkisebb hasznára. Ebben kétség nélkül
 a leghamisíthatatlanabb tudományos szellem nyilván-
 nult, az önmagáért való tudománynak az a tiszta
 szeretete, amely, remélem, tőlünk sem lesz egészen,
 idegen. De azért bizonyos vagyok benne, hogy
 bármi volt is az a felfedezett dolog, ezen a
 helyen tartandó előadásaimban a legcsekélyebb
 segítségemre sem válhatik. Az a tény, hogy soha
 senkinek sem lehet hasznára, egy csapásra széttepi

a kapcsolatot oly tudományággal, a mely, hiszem, igen sokaknak válhatik hasznára. Ha nem tévedek, midőn azt mondtam, hogy a történelem a mult politikája és a politika a jelen történelme, akkor az, a minek hasznát soha senki sem veheti, úgy rémlik, körünkben teljesen ki van zárva. De igen kicsiny azoknak a tudományágaknak, irodalmi és művészeti műfajoknak a száma, a melyekről művelők a diadalérzet ezen bizonyos nemével hirdetnék, hogy teljesen hasznavehetetlenek. És minden tudományág, mely bármily tekintetben az emberiség ügyeivel foglalkozik legalább, a történelem tanulmányozójától, mint olyan fogadandó, a mely saját céljaira esetleg előnyös lehet. A történelembúvárnak esetleg bármily tárggyal lehet dolga és minél több ismeretágban jártas, annál jobban lesz felkészülve a maga munkájára. Azonban különbséget kell tennünk azon ismeretágak között, a melyek esetleg és csakis esetleg segíthetik és más ágak között, a melyek saját tárgyával közvetlenebb kapcsolatban állanak. Pl. a vegytan valamely történelmi elbeszélés különben homályos pontját esetleg megvilágosíthatja; a történelembúvár, a ki vegyész is, bizonyára előnyben lesz a fölött, a ki nem az. Mindazonáltal az ily segítség egy teljesen idegen tudomány részéről annyira esetleges, hogy a történelembúvárnak még tanácsolni is alig tudnók, hogy tökéletesedés céljából, erre a véletlenre tekintettel, alapos vegyészszé képezze ki magát. Általában elég lesz, ha a felmerülő eset

alkalmából tanácsot kér ily vegyészről. Másképp áll a dolog a geológiával és egy egész csoport tudománnyal, melyek a geológiával szoros kapcsolatban állanak. A történelembűvár a maga munkáját természetesen annál jobban fogja végezni, ha ezekben is jártas. E tudományok tanulmányozásának a módszere az övével igen sokban közös és anyaguk nem pusztán esetleges segítséget nyújthat. Bármely ország physikai szerkezete nem kis része történelmének; nem kis mértékben küls az ország és népének politikai rendeltetéséhez. Kevés tanulságosabb dolgot ismerek, mint egy pillantást Dawkins Eszkimó-Európának nevezhető térképére.

Tüstént érezzük, hogy az az európai történelem, a melyet mi akarunk megismerni, sohasem folyhatott le ily Európában. Nem volt Görögország, Olaszország, Dánia, Németalföld, Britannia. Az öblök, tengerszorosok, szigetek és félszigetek, melyek Európát más alakúvá tették, mint Afrikát és Ázsiát, még nem léteztek. A Földközi-tengernek még nyoma sincs; az egymással és az Óceánnal össze nem kapcsolt két roppant nagy tó Sidon és Kárhágó, Miletos, Massalia és Athén életének nem lehetett színhelye. A physikai forradalom, mely Görögország életét lehetővé tette, mely szigetein, hegyfokain, belföldi völgyeiben a szabadság annyi bölcséjét teremtetten meg, physikai változásnál többnek tekintendő: a legnagyobb és legegészségesebb erkölcsi és politikai átalaku-

tások egyike. Így, a mint én és kétség nélkül előttem mások is gyakran mondták, a geologiai alakulás, mely a Tiberis melletti, a latiumi többi halmoknál alacsonyabb és egymáshoz közelebb fekvő halmokat hozta létre, a világ történelmét örök időkre megállapította. Mert ez az alakulás tette lehetővé Róma életét; a világ sohasem találta volna meg urát Tusculum egy magános halmán, a tengertől és a sárga folyótól egyaránt elkülönítve. Az ember történelme nem kis fokban az ember lakóhelyéhez van kötve, és mi az ember lakóhelyének történelmét magyarázókat nem mint alkalmi segítőket, hanem mint állandó munkatársakat üdvözöljük.

És azok, a kik a lakóhely régibb birtokosairól, a föld színéről eltűnt állat- és emberfajokról vagy azokról szólnak, a kiknek az uralma a földön rövidéletű volt, mégis közelebb vannak tárgyunkhoz, mint azok, a kik kizárólag a lakóhelylyel foglalkoznak. Az oroszán visszavonulása Mendiptől és Nemeatól éppen oly része Britannia és Hellas történelmének, mint azon korábbi emberfajoké, a kik Britannia és Hellas földjét azok előtt birták, a kik földjöknek a történelmi országok között helyet adni voltak hivatva. A szoros kapcsolatot, melyet ez és a mi tárgyunk között létezőnek tekintettek, bizonyítja a név, a melylyel Plinius óta egygyé vannak fűzve. Fiatal koromban mi még természettörténelmet (*Historia naturalis*) olvastunk, és még helyteleníteni sem tudnám

a skót egyetem intézkedéseit, melyek a természettörténelmet a polgári történelemmel egy tan-
székben egyesítették. A gyakorlati kapcsolatot, mely köztök létezik, igazolja az a könnyűség, a melylyel e tárgyak tanulmányozói a mienkre térnek át. Én legalább ismertem két embert — és ha kettőt ismertem, kétség nélkül vannak mások, kiket nem ismerek — a kik tanulmányaikat magával a földdel kezdték és a kik ismét könnyű és természetes létrán, a kihalt és létező állati élet, az őс és történelemelőtti korszak emberének különféle fokán keresztül a mi tanulmányunkhoz, az ember, mint politikai lény tanulmányához küzdötték fel magokat. Útjuk az élet-telen anyagtól lassanként az emberhez vezetett, a ki Athén democratiáját és a római császárságot, a régibb Angolország törvényes királyságát és az újabb szövetséges egységét teremtette meg. Valóban nehéz határvonalat húzni az Athén-szikla és minden közt, a minek az Athén-szikla a jelképe. Mindazok a tudományágak, a melyekről szóltam, ha tényleg nem is ágai tanulmányunknak, de legközelebbi szövetségesei. Nézetem szerint legalább, oly közel állanak hozzánk, kik mindenek fölött az árja ember politikai életének tanulmányozói vagyunk, mint a, feljegyzett történelem azon ágai, a melyek azt a politikai életet nem világosítják meg. A tudományokat, melyekről szóltam, a geologia és rokontudományait, mindig olyanoknak tekintettem, mint a melyek rossz helyen

vannak, ha tőlünk messzeeső helyre, oly tudományágakkal tételnek egy sorba, a melyek főleg a kísérletezés- és elmélettől függnék. Valamint a politikai történelemírásnak, ezeknek is a feljegyzésekből meritett tények ismerete képezi anyagukat. Az egyetlen különbség a tények természetében, a feljegyzések természetében rejlik. És a közbenső ágak, melyek annyiféle és oly sokféleképen elbeszélte tényre tárnak fel, teljesen elegendők arra, hogy a kettő között létező látszólagos űrt betöltsék.

Ezek tehát rokontudományok, különbözők, ámbár rokonok. Mindegyik külön is megállhat, jöllehet mindegyik nyer a másikkal való kapcsolat által. Valamely ország geológiai történelmét valaki alaposan megírhatja tisztán geológiai czélokból, a nélkül, hogy törődnék azzal, vajon földjén később mily emberi események zajlottak le, sőt az ember általában megfordult-e ott. Midőn az emberi élethez érünk — csaknem hozzá szeretnénk tenni, midőn a létező állati élethez jutunk — a kísértésnek minden esetre nagynak kell lenni a tovább haladásra az ember életének és műveinek azon kezdetleges állapotától azok magas fejlettségéhez, mely művészet, irodalom és maga a politikai történelem lett. Hogy a kísértés nagy, azoknak a tapasztalatából tudom, a kik ezen az úton közelítették meg tűzhelyünket és léptek ott-honunkba. Ennek daczára ezek a tudományok különböznek a mienktől és a mienktől külön czéljuk van. A tanulmányozást feltétlenül meg-

érdemlik magokért is, még ha a történelemmel egyáltalában nem is jönnek érintkezésbe. Ezekkel egy sorban áll egy egész sereg más tudomány, mely a történelemtől ily módon nem választható el. Van számos tudományág, melyeket a történelem csatlósainak nevezhetünk; oly tudományok ezek, a melyeknek az eredményei a történelembúvárra a legnagyobb becsűek, de a melyek magokban, a búvárnak teljesíthető szolgálatot nem tekintve, úgy látszik, nem emelkednek felül a kíváncsi érdeklődés azon nemén, a melyet bármily kutatás felkelthet, melyre az ember szellemi tevékenységét szánja. Az érmek, fegyverek és mindenfajú régiségek tanulmányozása, a palaeographia mint külön tudományág, a föliratok, mint egyenesen tények elbeszélőtől megkülönböztetve, a genealogia, sőt a maga által tudománynak keresztelt heraldika, valamennyi helyet talál Klio asszony kíséretében és mindegyiknek a helye hasznos és tisztességes mindaddig, a míg azt foglalja el. Mindegyik ága a történelemnek; a történelem ágainak nézve, bizonyára emelkedik méltóságuk; de a társaikhoz és valamennyi középpontjához való viszonyuktól külön tekintve, alig egyebek a kíváncsiság anyagánál. A történelem e másodrangú ágai közül egyik sem vetett erősebb és gazdagabb fényt a főtárgyra, mint az érmek tudománya; de az éremgyűjtés magában nem tekintve ama tényeket, a melyeket ezek az érmek igazolnak vagy magyaráznak, alig emelkedik felül a postabélyeg-gyűjtésen, és a következő

korokban a postabélyegek ép úgy fognak bizonyítani valamit, mint az érmek. Midőn a magasabb értelemben vett művészethez, a festészethez, szobrászathoz, építészethez jutunk, oly tárgyakhoz érkezünk, a melyek egyrészt kétség nélkül a történelem ágai, míg más tekintetben a történelem önálló ágainak a helyét igénylik. Nemcsak magyarázzák a történelmet, hanem lényeges részei is; sőt a szigorúan vett történelmi becsen kívül önálló becsük is van. Valamely szobornak, festménynek, épületnek önmagában is van művészi becsé, még ha szerzőjéről és keletkezésének idejéről nem tudunk is semmit. Egy érem, edény, fegyver vagy bármily eszköz, történelmi becsétől külön tekintve, semmi, kivéve, a mennyiben a festészet vagy szobrászat vagy más valamely művészet, mint a saját birodalmába tartozót igényli. Minden nemzet építészeti művei legfontosabb emlékei közé tartoznak; azok közé tartoznak, a melyek a legbecsesebb fényt vetik történelmére; egy részök természetesen csak félig érthető a nép történelme nélkül, a mely őket alkotta.

De az építészetnek, történelmi oldalát nem tekintve, van más oldala is, míg az éremtan, tisztán mint éremtan, a történelemmel vagy művészettel való kapcsolat nélkül, egyszerűen a gyűjtő kedvtelésévé válik. Viszont a történelembúvár előtt a földrajz, a geológiától megkülönböztetve, méltán tarthat számot arra, hogy tárgya alkotó részének tekintse. Politikai földrajz nélkül a tör-

ténelemnek nincs teste ; vagy igazabban, a politikai földrajz ebből a különleges szempontból tekintve, a történelemnek egyszerűen lényeges része. A politikai földrajz azonban a physikai földrajzot tételezi fel és a physikai földrajzot a geológiától igen keskeny ösvény választja el, s így ismét azon tárgyak körébe jutottunk, a melyek a történelemmel közeli rokonságban állanak és mégis különállók. A földrajzot és időtant a történelem két szemének nevezték el és nélkülök a történelem okvetlenül vakmunka is volna. A kettő azonban nincs egészen azonos viszonyban azzal a tudománnyal, a melyet ily módon megvilágosítanak. — Az időtannak bizonyos mértékben megvan a maga módszere, és teljes elsajátítása saját tudományt tételez fel, a mire a tisztán politikai történelmet tanulmányozónak nincs feltétlenül szüksége. Mégis egyszerűen és tisztán a történelem egyik ága ; nem tekintve azt, hogy az események kellő egymásutánjának és egymástól való távolságának a megállapítása által történelmet megvilágítja, úgylátszik, nincs más czélja és értelme. A földrajz olyan, mint a művészetek különféle alakjai ; a szigorúan és tisztán történelmivel oly oldalt egyesít, a mely teljesen különálló. Világos, hogy létezik olyasmi, a mit tisztán földrajzi ízlésnek nevezhetünk, és a földrajz iránt önmagáért is lehet érdeklődni, akár van történelmi vonatkozása, akár nincs. A pusztá földrajzkutatóra oly ország, a melyről tudvalevő, hogy benne semmi sem tör-

tént, épen oly vonzó lehet, mint Görögország vagy Gallia. Az időtan tanulmányozását azonban, a történelmi ismereteket valamikép előmozdító, habár öntudatlan vonatkozás nélkül, bajos elképzelni.

E tárgyak némelyikéről, a történelemmel és egymással való kapcsolatukról, a következő előadásokban, meglehet, lesz még mondani valóm. A jelen előadás hátralevő részét a történelem két rokontárgyáról teendő néhány észrevételnek szántam, a melyek az eddig említetteknel is nagyobb fontosságuak, akár önmagokban, akár mint olyanok, a melyek az egyetemi tanulmányok között foglalnak helyet. Oly két tudomány ez, a melyeknek egymással való érintkezése aránylag nem gyakori és közvetlen, jóllehet mindkettő a bizonyos tekintetben köztök álló történelmi tudományokkal a legszorosabb kapcsolatban áll. — A nyelv- és jogtörténelem csak véletlenségből szolgálnak egymásnak felvilágosítással. A jogászra nézve sokszor előnyös lehet, ha foglalkozása közben különös értelemben használt valamely szó eredeti jelentését a nyelvésztől megtudja. És a mód, a mely szerint egyes szók jogi műszókká válnak, gyakran igen találó példák lesznek a nyelvésznek arra, hogy a szók mikép vesztek el régi jelentésöket és vesznek fel újakat. E két tudomány azonban csak esetleg világosítja meg egymást; mindkettőnek az öme, úgyszólván, egymástól teljesen különálló marad.

De lehetetlen elképzelni, hogy a törvény és

nyelv a történelemmel való kapcsolat és ez azok nélkül boldoguljon. A kapcsolat állandó, belső, valamennyi tárgy természetében benne van. A történelemnek ezekkel a tárgyakkal való kapcsolata azonban csak a legutóbbi években lett világos és belső. Tisztán korunk nagy felfedezéseinek tulajdonítandó, hogy maga a történelem és két nagy szövetségesе mindkét oldalán méltókká tettek annak a helynek az elfoglalására, a melyet jelenleg foglalnak el valamennyien. A törvény megszűnt gyakorlati üzlet lenni, a nyelv megszűnt néha gyakorlati üzlet, néha előkelő multság lenni; és mindkettő elfoglalta helyét a tudományok között. Úgy emelkedtek fel, mint a történelem; nehéz megmondani, vajon igazi érték tekintetében a történelem köszön-e többet nekik vagy ők a történelemnek. Elméletben azonban a törvény és nyelv köszönik tudományos jellegüket a történelemmel való kapcsolatnak; a történelem tudományos jellegét nem köszöni a törvény- és nyelvvel való kapcsolatának.

A nyelvnek történelmi, más szóval összehasonlító tanulmányozására tágabb értelemben, nem feladatomból kiterjeszkedni. Ennek a századnak, vagy helyesebben az előzőnek azonban bizonyára sok nagy felfedezése között ez a legnagyobb. Ennek a tágkörű és csodálatos tárgynak csak kevés ága érintkezik a modern történelem tanszékének feladatával. De ez a kevés ág ennek a tanszéknek a feladatát igazán közvetlenül érinti. Midőn valamely nép történetét olvasom, mindig hajlandó

vagyok felvetni a kérdést, melyre gyakran igen nehezen kapok feleletet, milyen nyelven beszélt? Ez az a kérdés, a mely fontosabb bármily más kérdésnél abból a szempontból, hogy valamely népnek úgynevezett nemzetiségéről fogalmat nyújt. Oly kérdés ez, a mely az őt nyomon követők előtt áll, a minők a hadakozás módja, törvények, vallások, politikai, vallási és erkölcsi állapotok. De oly kérdés ez, a melyre gyakran nehéz a felelet, mivel közörségesen közvetett és esetleges bizonyossággal kell beérnünk. Csak ritkán esik meg, hogy azok, a kik valamely beszélgetést vagy párbeszédet jegyeznek fel, szükségesnek tartanak megmondani, hogy a beszélgetés vagy párbeszéd minő nyelven folyt. Ha valamely országban csak egy nyelven beszélnek, akkor természetesen föltehető, hogy ez az a nyelv, a melyen mindent elmondtak. Ha valamely országban két vagy három nyelven beszélnek, jobb kilátásunk van, hogy valamiképen egyenesen megnevezik őket. Hanem még ebben az esetben is gyakran megesik, hogy mindegyik nyelvnek megvan a maga köre, a melyen belül csaknem oly magától érthető, hogy ez a használt nyelv, mintha csak egyen beszélnének. így tudjuk, hogy a XII. század második felében Angolországban a latin, franczia és angol nyelveket általánosan, családi körben is beszélték. Egyesekről, mint Foliot Gilbert püspökről, fel van jegyezve, hogy mind a három nyelven ékesszólók voltak. De a legritkább dolgok közé tartozik

annak a feljegyzése, hogy Foliot Gilbert vagy más valaki a három közül bizonyos alkalommal, melyiken beszélt. A beszélő körülményeiből és arról a néposztályról kell kitalálnunk, a melyhez szólt.

Viszont az V. században a latin — legalább római — és a német nyelv frank alakját Gallia nagy részében okvetlenül szelvében egymás mellett beszélték. Állandóan szeretnők kérdezni: minő nyelven beszéltek egymással a római püspökök és a frank királyok? És ez az utolsó kérdés jelenlegi célunkra nézve igen fontos tényhez vezet. Bármily állapotok uralkodtak is addig, míg a két nyelvet egyaránt beszélték, tudjuk, mi volt ennek az eredménye néhány emberöltővel később, midőn e nyelvek egyike a másik befolyása alatt oly nyelvvé alakult át, a melyet gyakorlati célokból mindkettőtől különböző harmadiknak nevezhetünk. Nos, nemrég a maga tudományágában tekintély beszédében, a mely semmivel sem jelentéktelenebb lord Rayleighnek a montreali *Britt Társaság* megnyitó ülésén tartott beszédénél, azt a nem egészen új indítványt olvastam, hogy némely esetekben a francia és német nyelveket tegyük a latin és görög nyelvek helyébe. Ez a javaslat a nyelv tudományos tanulmányozásáról való teljes megfélekezés közben volt csak tehető. Kétség nélkül nagyon is igaz, hogy vannak esetek, hogy egy fiú, a ki a latin és görög nyelvtanokkal nem igen boldogul, könnyen megtanítható fran-

ciaúl csacsogni, a mint épen oly könnyűséggel volna megtanítható a görög csacsogásra, ha a görög nyelvet is oly módon nyújtánák neki, mint a csacsogás anyagát. De ez még nem minden; ettől a kétségbevonhatatlan ténytől nagyon elütő más valamit is állítanak. Azt mondják, hogy a franczia és német az észfegyelmezésre épen oly hasznossá tehető, mint a latin és görög nyelvek.

Már pedig mindenki előtt, a kinek fogalma van a nyelvek rokonságáról, világos, hogy a német nyelv e tekintetben egész más talajon áll, mint a franczia; mindegyik nyelv tanulságos és hasznos a maga módja szerint, de egész különböző módon. Itt csak a francziáról akarok szólni. Nyelv tekintetében is azt szeretném mondani, a mit már a politikai történelem tekintetében állítottam: dönt-sük le az elválasztó középfalet, mely ellenünk van, és hirdessük mindkét ágban egyaránt tudomá-nyaink egységét. Kedvem volna megkérdezni az ósdi nevelőt vagy iskolamestert, kedvem volna megkérdezni az újító természettudóst, hogy hogyan tanítana az egyik latint franczia nélkül és a másik francziát latin nélkül úgy, hogy valamelyes igazi észfegyelmezést képezzenek. Az egyikből kétség nél-kül válhatik régi divatú, előkelő tudós, a ki képes lesz elegiákat írni és Horatiusból töredékeket idézni sokkal gyorsabban, mint az összehasonlító nyelvész. A másik kétségtelenül gyakorlati üzlet-vagy társaságba való emberré fejlődhetik, ki a síma franczia nyelv légutolsó alakját oly csínnal

beszéli, hogy az összehasonlító nyelvészt bámulatba ejtheti. E két tehetség közül az utóbbi bizonyára becses gyakorlati tehetség és a másik előkelő műveltség lehet. Csakhogy az észfegyelmezést kissé mélyebben kell keresnünk. Ha akár a latin, akár a francia nyelvet valamennyire is oly módon akarjuk tanulmányozni, hogy az ész fegyelmezzék, nem mint egymással vetélkedő nyelveket, hanem mint ugyanazon nyelv korábbi és későbbi fokozatait kell tanulmányoznunk. Latin tanulmányunk sajnosan szakad meg, hanem törődünk azzal, hogy a latin hogyan alakul át a francia és a többi román nyelvvé. És nem francia nyelvtanulás az — pusztá gyakorlati építés alap nélkül, — ha vissza nem tekintünk, hogy lássuk, hogy a francia mikép keletkezett a latin, legalább római nyelvből, mely a közönséges beszéd céljai végett benne eltűnt. A ki ismeri azt a fejlődést, a melyen a latin keresztülment, midőn francia vagy más román nyelvvé lett — ámbár bizonyos tekintetben valamennyi között a francia a legtanulságosabb — az nem csak igen sok rendkívül érdekes ismeretre tett szert, hanem oly észfegyelmezésnek volt alávetve, a mely bizonyára tudományosnak nevezendő. A valódi hasonlóságok megalapításának és a hamisak visszautasításának művészetében hasznos gyakorlatra tett szert. Megtanult bizonyos, első tekintetre szeszélyeseknek látszó tüneményeket törvényekre, ámbár nem oly bizonyosakra vezetni vissza, a minők a mathe-

matikuséi, de a melyek vannak oly biztosak, mint a mindennapi élet azon következtetései, a melyek szerint irányozzuk nyilvános és magánügyeinkben lépteinket. A valószínűség, hogy egy tisztán és szigorúan franczia szóban — az idő és hely kényszerű korlátai között — a latin *c* az *a* előtt franczia *ch* lesz, nem épen oly bizonyos, mint az az örök igazság, hogy minden háromszög szögeinek összege ket derékszöggel egyenlő, de minden esetre van oly bizonyos, mint az az észszerű, hosszú tapasztalatra alapított várakozás, hogy a közhitelező legközelebbi félévi osztalékát a közvagyonba való befektetései után meg fogja kapni.

Ezek után miben különböznek a nyelvnek gyakorlati és tudományos kezelése, a szók eredetére és rokonságára vonatkozó vad találgatások az eredetüket és rokonságukat illető azon bizonyosságtól, a mely fölött csak a mathemathikus bizonyossága áll? Bizonyosan a nyelv történelmi kezelésének hiányában vagy követésében. Ez alatt nemcsak azt a világosságot értem, a melyet a nyelv történetére a létező emlékek vetnek, hanem értem történelmi módszertemlékekkel vagy emlékek nélkül. Sokat lehet tenni emlékek nélkül is, a mi módszerben és szellemben igazán történelmi. Az őskori történelem művelői közül a geologus emlékek nélkül állapítja meg, hogy valamely képződés idősebb egy másiknál. A palæontologista emlékek nélkül is megjelöli azt a kihalt állatfajt, a mely egy másiknál régibb. És, hogy a történelem biro-

dalmába jussunk, az építészeti régiségek kutatója emlékek és az egymást követő stílek ismerete nélkül tisztán a szerkezet bizonyosságának segítségével valamely épület részeit kellőképen összeállíthatja. Éppen így van a dolog az intézmények történetével. A történelmi kutatáshoz szokott bűvár, a ki a római történelemből azonban csak annyit tud, hogy egy tisztviselő neve *interrex*, egy másiké *rex sacrorum* volt, hogy egy harmadik házáat *regia*-nak hitták és hogy egy *regifugium*-nak nevezett ünnepélyt tartottak, joggal vonhatna következtetést arra, hogy volt idő, midőn a római államnak igazi királyai voltak, és ennek a következtetésnek bizonyosságát csak a matematikusé múlná felül. Az utóbbihoz hasonló esetekben, jóllehet helyes történelmi következtetés vonható emlékek nélkül, emlékek is lépnek közbe, nemcsak azért, hogy a következtetést megerősítsék, hanem hogy határozottabbá és részletesebbé tegyék. A geologus és palæontologus nem szorulnak emlékekre; idejük királyokkal és consulokkal nem mérhető; következtetéseik mindamellett nem kevésbé történelmiek. Így vagyunk a nyelvvel is. Gondoljunk egy, tudományában jártas nyelvészt, a ki előtt a latin és franczia nyelvek oly ismeretlenek volnának, mint Közép-Ázsia nyelvei legnagyobb részünk előtt. Ha azoknak a nyelveknek tüneményeit, mint nyelvtüneményeket egész teljességökben, de időjelzés, országok és nemzetek neve nélkül tennék elébe, a tünemé-

nyeket ennek daczára képes volna rendbeszedni, képes volna megállapítani a fokozatok kellő egymásutánját, a melyeken át a nyelv újabb alakjai a korábbiakból fejlődtek. Magától is képes volna *B* nyelv viszonyát *A*-hoz meghatározni; a mit az emlékek beszélhetnek neki, az abból áll, hogy a kérdéses nyelveket hogyan híjják, milyen nemzettek beszélték, mikor, hol és hogyan történtek azok az események, a melyek azon viszonyokat okozták, a melyek közt ezeket a nyelveket találja. Ezért mellőzve a geologust és palæontologust, a kik emlékek nélkül is megszerezhetik azt a felvilágosítást, a melyre tárgyuknak szüksége van, világos, hogy a másik három kutató, az épületek, intézmények és nyelv tanulmányozói, jóllehet nem támogatott ügyességekkel helyes történelmi következtetéseket vonhatnak, de nem támogatott ügyességekkel, a szűkebb értelemben vett történelem segítsége nélkül, az emlékek segítsége nélkül, saját tárgyuknak oly teljes és részletes ismeretéhez nem juthatnak, mint ezek segítségével.

Azért mondom ezt, minthogy két megbeszélt esetben alig szükséges mondanom.

A régi épületek és intézmények tudományai a történelemnek egyszerű ágai. Ezek bármelyikének kutatója rendkívül szerencsés, ha mindent, a mit tudni kíván, mindent, a mit joggal következtet, valahol szavakba foglalva talál meg. De a nyelvész felfedezéseinek és következtetéseinek túlnyomó nagy része oly természetű, hogy mindad-

dig fel nem jegyezhetők, mí maga nem jegyzi fel. A nyelvész észreveszi, hogy a latin *c* az *a* előtt francia *ch* lesz; de kétségtelen, hogy magában az átalakulás korszakában senki sem volt képes feljegyezni, hogy az emberek mikor és miért változtatták a *campus* kiejtését a mai francia *champs* és *champ* alakká. A nyelvész így szigorúbb értelemben vett felfedező, mint a régi épületek és intézmények tanulmányozói lehetnek. Szóval: a nyelv és az oly tudományok, a minő az épületek történelmi tanulmányozása, közti különbség lényeges pontjához jutottunk. Ez alatt magoknak az épületeknek tanulmányozását értem művészet-történelmi becsök tanulmányozását nem tekintve vagy azt, mely a művészettörténetet csupán valamely apület keletkezési idejének meghatározására használja. Oly tudományok, a melyekben néhai Willis tanár versenytárstalan tekintély volt, tényleg egyszerűen a történelem részei, ép úgy, mint az érem- vagy fegyvertan vagy a történelemnek azon segítő ágai, a melyekről előbb emlékeztem meg. De a nyelvtudomány több valamivel, mint a történelem puszta ága; egyike a történelemmel rokon tudományoknak, azok közül való, a melyek legközelebbi rokonai a történelemnek, folyton kölcsönöz a történelemből de azért, mint a történelem ága, maga is önálló. Nagy körvonalában történelmi módszert követ; de maga is történelmi, sőt valamivel több; oly vidékekre is elrándul, a hová a történelmi módszer nem követ-

heti. A nyelvtudományt művelői a természettudományok egyikének tartják; így van-e a dolog vagy sem, nem akarom eldönteni; de ha természettudomány, akkor természettudomány és még valami, ép úgy, a mint az imént mondtam, hogy történelmi és még valami. A nyelvtudomány méltán tekinthető a történelmi és természettudományok közötti lánczszemek egyikének. Nemcsak a természet műveit, hanem az ember és szabad akaratának tetteit jegyzi fel és osztályozza. Mert a cselekvésnek az az öntudatlan és mégis kényszerből ment tömege számtalan egyén részéről, a mely azt alkotja, a mit mi változásnak, növésnek, fejlődésnek, divatnak nevezünk a nyelvben vagy bármily más anyagban, tényleg az emberi akarat végtelen tetteinek egyesülése. A nyelvtörténet physikai tények feljegyzése, de melyeket az emberi cselekvőség ellenőriz; így lesz az emberi tettek elbeszélése a történelem elbeszélésének egyik része. Még ha a nyelvtudomány nem is támaszkodott soha a történelem írott emlékeire, a mi pedig czéljainak eléréséhez állandóan szükséges, akkor, is legalább részben, történelmi tudomány maradna; felfedezései ennek daczára a történelmi tények részeinek tekintetnének.

A két tudomány, a szigorúan úgynevezett történelem és nyelv, nagy mértékben ugyanazokat a tehetségeket használja; mindegyik ugyanazokat a módszereket alkalmazza; a kettőnek a kutatásra igen nagy közös tere van; a ki az egyikben ki-

váló, annak a másikban is meg kell közelítenie a kiválóságot. Senki sem értheti meg igazán a történelmet tekintélyes nyelvtudományi ismeretek nélkül; viszont senki sem értheti meg igazán a nyelvtudományt tekintélyes történelmi ismeretek nélkül. Mindenik addig fogja követni a másik tanulmányait, a míg az övének a megvilágosítását elősegíti, de talán még kissé tovább is. De ha nem megy is tovább, mint a meddig saját tárgyának megvilágosítására szükséges, ez az út is elég messzire fogja vezetni. De tüstént látni fogjuk a különbséget az első és másodrendű célból való tanulmányozás, a kizárólag önmagáért és valamely tárgy megvilágosítását előmozdító célból való tanulmányozás között. A történelembúvárnak és nyelvésznek igen nagy közös területök van, a melyen egyformán otthonosan érzik magokat. De van mind a kettőnek saját külön területe is, a melyre a másik nem igen hajlandó lépni. Valamely igazán egyetemes történelembúvár, a ki az egész világot tárgyául választotta és minden kor- és országban egyenlően otthonosan érezné magát, minden nyelv minden fejlődési fokához és alakjához egyforma vonzódást érezne. Közülünk azonban legtöbbünknek egy-egy korszakunk van, melyet részletesen dolgozunk fel, míg a többi korokkal szemben azt hisszük, megtettük a magunkét, ha annyit tudunk róluk, hogy saját korunkkal és egymással kellő kapcsolatba hozhatjuk őket. Szabály szerint tehát, míg az igazi nyelvész

érdeklődni fog a nyelv egész világa iránt, — szükségképen nem mint valamennyi, hanem néhány alapos és mindegyik általános rokonságát némileg ismerő — úgy a történetíró, a ki a nyelvészetet pusztán a történelem megvilágítására használja, csak azon nyelvek iránt fog érdeklődni, a melyek az ő történelmi ágaira vetnek fényt; a saját tanulmányaira fényt nem vető nyelveknek még általános viszonyai iránt is közömbös lehet. Legtöbbször, úgy látszik, beérhetjük néhány alapos ismeretével és azzal, hogy bizonyos ismereteink vannak a görög, latin és teutón különféle alakjairól, és ha azoknak az európai más nyelveknek az általános ismeretét adjuk hozzájuk, a melyek történelmi vonatkozásban állnak velök. Együttal természetesen mentől több nyelvet tud valaki, annál jobb; a ki a görög, latin és teutón nyelvekhez a czelta, szláv, litván, arab versenygő nyelvet, sőt a kevésbbé művelt török és magyar nyelvet adhatja, bizonyosan nem fogja megbánni, hogy történelmi hadiszertárát annyi szokatlan fegyverrel gyarapította. Másokkal szemben, a kik a történelemnek a mienktől különböző részeivel foglalkoznak, más nyelvek ugyanazon igényekkel fognak fellépni, mint az említett európai és szomszédos országok nyelvei velünk szemben. De azért mindazok, a kiknek főczéljuk a történelem és nem a nyelv önmagáért, valószínűleg mindenkor azokra a nyelvekre fognak szorítkozni, a melyeknek van történelmök és irodalmuk. De meg tudom érteni,

hogy a pusztá nyelvészre nézve valamely vad néptörzs nyelve, melynek egyetlen tettét sem foglalták írásba és melynek nyelvére semmiféle *abc* bilincseit sem rakták, minden tekintetben oly érdekes és tanulságos lehet, mint a görög vagy góth.. És még a történetíró és nyelvésztől közösen tanulmányozott nyelvekre sem fognak mindketten teljesen azonos szempontból tekinteni. A nyelvészre semmi sem oly becses, mint a nyelvtani alakok; a szókincs másodrendű; a nyelven létező művek főleg csak annyiban becsesek, a mennyiben a nyelv nyelvészeti tényeinek bizonyítás útján való megvilágosítására szolgálnak. A történetíróra azonban a nyelvtani alakok aránylag csekély fontosságúak; csak akkor érdeklik, midőn a nyelv távolabbi tényeit és más nyelvekhez való viszonyát világosítják meg. Főgondját a szótár képezi, kivált ha az azt alkotó szók nem magasabb értelemben vett irodalmi, hanem a feljegyzett és fenmaradt művekben előforduló alakjokban vannak elrendezve. Szóval: a nyelvészre nézve minden nyelv becses mint saját céljaira szolgáló birtok. A történetíróra csak ez vagy az a nyelv becses, és ez is csak mint azon egyes nemzetek — hajlandó volnék hozzáadni — fő- és leginkább megkülönböztető birtoka, a melyeknek a történelmével foglalkozik. Szóval: az egyik előtt minden nyelvtény önmagában is becses; a másik szemében csak oly, bizonyára igen nagyszámú nyelvtény, a mely a

nemzetek általánosabb történelmének megvilágosítását elősegíti.

Így a történetíró és a nyelvész nagy közös területén kívül, melyen mindketten egyképen ott-honosan érzik magukat, jóllehet nem tökéletesen ugyanazokra a czélokra használják, van egy más nagy terület, melyet a nyelvész magának tart meg és melyre a történetíró nem lép. Viszont a történetírónak is van külön helyecskéje, melyre a nyelvész, mint ilyen, nem igen nagy gyönyörűséggel fog lépni. Mig mind a kettő a népek vándorlásaival és rokonságával foglalkozik, a közös területen tartózkodik. De valamint a történetíró semmiképen nem érdeklik a nyelvészeti kutatások nagy ágai, ép úgy a nyelvésznek sem hivatása azokkal a politikai, katonai és egyéb részletekkel foglalkozni, a melyek a történetíró művének oly nagy részét képezik. Ezek csak akkor érdeklik, midőn tárgyat esetleg megvilágosítják. Reá nézve a *parliament* főérdeke a szómódosulások azon tekintélyes sorozatában fog rejleni, mely a *parliament*-et a *parable* oly közeli rokonává tette. Megvilágosíthatja a történelemtől igénybevehető minden művészet műszavát; a szók története azonban reá nézve nagyobb érdekű lesz, mint a tárgyaké.

Együttal megjegyezhetjük, hogy csak az utóbbi idők kiterjedtebb nyelvtudománya részesítheti a történettudományt ily segítségben. A classikus tudományosság elavult módora, melyről azt hit-

ték, hogy az emberből tudóst és gentlemant nevel, a történelmi kutatásra nem volt nagybecsű. Bizonyos, önkényesen választott kevés század íróinak furcsa bálványozása szülte azt a nem csekély megvetést, a mely más századoknak nem csak műveit, hanem minden más dolgát érte, a mi hozzájuk tartozik.

Mulatságos, ha boszantó nem volna, a korlátolt classikus iskola íróinak görög és olasz útleírásait olvasni. Érdekes nézni, mennyire dédelgetik a leghalványabb emlékezetet, mennyire magasztalják a leghitványabb emléket, ha az elkényeztetett korszakba tartozik, mi alatt a világ történelmében legmegkapóbb események színhelye és emlékezete mellett megjegyzés nélkül haladnak el, a létező emlékeket ócsárolják vagy örülnek ádáz elpusztításának, ha véletlenségből későbben vagy korábban történtek, hogysen a mesterkéltén vont határok közé eshetnének. A korlátolt classikus tudós, a ki azt tartotta, hogy bizonyos nyelvek holtak, részökről olykor önhittségnek gondolja, ha mutatni merik, hogy életben vannak. A latin és görög nyelveknek hosszú korszakokon keresztül kiolthatatlan élete előtt bámulva áll meg, mert már halálra ítélte őket. Nem kevésbé mulatságos a korlátolt classikus tudós bámészkodásának és megbotránkozásának a látványa Spalato és Ravenna csodái előtt, zavara azoknak a nagy műveknek láttára, a melyek mesterségének minden korlátolt szabályát

sutba lökik és a művészet minden igazi alakjának fejlődésére az utóbbi időkben utat nyitottak. Igazi örömnép lesz az, mikor a «classikus» szó sem a nyelv, sem a művészet műszóit nem fogja többé megmételyezni, és ha mindkettőt elkoptatott és semmit sem jelentő korlátok nélkül lehet majd tanulmányozni. Az összehasonlító iskola szélesebb és általánosabb tanulmányainak valamennyi ága összefügg egymással. Legyen nyelv, művészet, politikai történelem, mindegyik új életet nyer oly módszertől, a mely nem zárkozik önkényes korlátok mögé, hanem minden kor és hely tanuságát szívesen fogadja. Míg a tudóskodás korlátolt divata, hasonlóképen a régészeti kutatás korlátolt divatához, csak a történelmi tudomány határozott ellenségének tekinthető: napjaink szélesebb nyelvtudományában, a többi rokon tudományágakban, a melyeknek a nyelvtudomány nyújtott példát, a történelem oly szövetségeseket üdvözl, a melyeknek segítségével csakugyan nehezére esnék saját feladatának megoldása, a melyre hivatva van.

Szóval: a történelem és a nyelvtudomány viszonyában a testvériség legszebb példáját látjuk, mely két tudományág között létezhetik, melyeknek természete különböző, de köre és módszere oly sokban közös. Alig képzelhető el, hogy két tudomány, melyek valóságban önálló, hogyan lehet jobb szövetséges és méltányosabb föltételek mellett, mint a hogy a felvilágosodott törté-

nelem és a felvilágosodott nyelvtudomány tényleg azok. De azért világos, hogy a kettő közül a nyelvtudománynak nagyobb szüksége van a történelemtudomány segítségére, mint a történelemtudománynak a nyelvtudományéra. Foszszuk meg a történelmet a nyelvtudomány segítségével, és az ür rettentő lesz. Ha a történelmet azoknak a nyelveknek és országoknak minden ismerete nélkül kellene tanulmányoznunk, a melyekkel dolgunk van, ha ezekről a nyelvekről tudományos rokonságaik alapos értéke nélkül csak homályos irodalmi ismeretünk volna: fájdalmasan éreznők, hogy tárgyunk egyik szeme ki van tolva.

Tudományunk külön ágainak legtanulságosabbját, talán valamennyi közt a legtanulságosabbat veszítenők el, és a világtörténelem nagy körvonalai tekintetében a legdurvább tévedések veszedelmének volnánk kitéve. Látjuk, mily zavarok keletkeznek a nyelv történelmét és a bizonyos helyen és időben beszélt nyelvek természetét illető tévedésekből. Azt hiszem, ma is vannak még, a kik 'azt képzelik, hogy Nagy Károly francziául beszélt, ép úgy, mint vannak, a kik azt képzelik, hogy a föld sík. Nem akarok azért megállapodni, hogy megmutassam, hogy Európa történelme ily hit által mily felfordult volna, csak megjegyezni kívánom, hogy a kérdéses nyelveknek pusztán irodalmi ismerete nem nyújt biztosítékot ily tévedések ellen. A mire a történelmi igazságnak ily dolgokból szüksége van, olyasmi, a mi jogosan a nyelvtudo-

mány körébe tartozik; azaz, szüksége van a nyelv minden tünetének gondos feljegyzésére és minden ily tünet jelentésének biztos ismeretére. Addison azt hitte, hogy Pharamondja francziául beszélt; legalább ezt következtethetjük abból, hogy oly udvaroncok vezére volt, a kiknek nagyon modern a franczia nevök. És el tudom képzelni, hogy ha Addison esetleg belepillantott volna Einhardba, a nagy császár beszédének nyelvét, «*lingua patria, id est Francica*», teljes bizonyyságnak vette volna — ha ugyan eszébe jutott volna valaha a dologban kételkedni — hogy a rómaiak nagy és békés császára ép úgy beszélt, mint korának *Rex Christianissimus*-a.

Hasonló tévedéseket a történelem minden pillanatban elkövethet, ha nem állna rendelkezésére a nyelvtudomány, hogy a két tudomány közös területén minden lépését támogassa. És mégis, a mint épen most mondtam, a nyelv inkább szorul rá a történelemre, mint a történelem a nyelvre. A nyelv nélkül a történelem valóban sokat vesztene; de azért továbbhaladhatna, megélhetne és néhány feladatát megoldhatná. — A politikai eseményeket vázolhatjuk és politikai következtetéseket vonhatunk akkor is, ha azok nyelvéből, a kiknek intézményeivel foglalkozunk, semmit sem tudunk. Munkánk igen tökéletlen, gyakran kétség nélkül igen pontatlan volna; de a történelmi kutatás lényege megvolna. Egyszer egy oly római történelmet láttam, a melynek

írója oly keveset tudott a latin nyelvből, hogy azt hitte, hogy a *plebs* az egyes *pleb*-nek a többes száma és minden egyes plebejus egy *pleb* volt, a plebejusok összesége pedig a *plebs*-et képezte. Hanem azért ez az író, a ki nyelv dolgában oly sötétségben botorkált, a patriciusok és plebejusok politikai viszonyait sokkal nagyobb erővel és világossággal értette meg, mint sokan, a kiknek nyelvismerete hasonlíthatatlanul magasabb fokú. De bajos elképzelni, hogy a nyelv tanulmányozása hogyan lehetne el a feljegyzett tények segítségével nélkül. A maitól legalább is teljesen elűtő jellemet öltene. Visszahúzódhatnék a természettudományok között igényelt helyére; de, a mennyire ítélni bátorodom, a többi természettudományokkal összehasonlítva némi hátrányban volna. Az a különbség állna elő, a mely a természet tünetényeivel foglalkozó és az emberek tetteivel foglalkozó tudományok között létezik. A nyelvtudomány, mint tiszta természettudomány, mint történelmi feljegyzések nélkül szürkölködő tudomány, bizonyára nem volna képes tényeit ugyanabba a szép rendbe rakni, mint a többi természettudományok, a melyek tökéletes fejlődéséhez nincs szükség történelmi feljegyzésekre.

Forduljunk ezek után a másik oldal felé és vizsgáljuk, mily viszonyban van a történelem a másik testvértudományával, a törvénnyel. Egy pont feltűnő, a melyben a törvény a történelemtől, a nyelvtől és a legtöbb rokon tudományágtól külön-

bözik. A tanulmányozásnak nemcsak tanulmányozás czéljából vagy a tanulmányozás közvetett eredményeiért való anyaga; feltétlenül és közvetlenül gyakorlati ügylet, a melybe akarata ellenére is bárki bármikor belebonyolódhatik. Más tudományágak tanulmányozói azzal hizelegnek maguknak, hogy tanulmányaik mindig és minduntalan valami gyakorlati czélt szolgálhatnak; még annyira is mehetnek, hogy azzal kecsegtetik magukat, hogy tanulmányaik magánhasznukra és előmenetelőkre szolgálhatnak. De a törvény nem létezhetik gyakorlati alkalmazás nélkül; főképen gyakorlati célokból tanulmányozzák, mely célok közül a tanulmányozók haszna és előnye bizonyára nincs kifelejtve. Számos tudományág esetleg mesterséggé válhatik; de a törvény eredetileg is mesterség; más oldalai esetlegesek. A törvénynek az az oldala, a mely tudományos kezelésre alkalmas tudományággá teszi, nem az eredeti és a gyakorlati oldala. A tudománynak inkább titokzatos oldala ez, a melynek művelése a tökéletesedés czéljából némileg ajánlható, a mit azonban a törvény legkiválóbb mesterei bizonyosan nem tartották feladatuknak követni. Másrészt a törvény tanulmányozása más oldalról úgyis határozható meg, hogy a történelem ágainak egyike vagy az intézményeknek gyakorlati célokat követő tanulmánya. A törvényt azonban gyakorlati czélja a történelem egyik ágánál többé teszi; azt okozza, hogy bizonyos gyakorlatias tudományok

csoportosulnak körülötte; másrészt oda irányul, hogy a törvény tanulmányozását, a minő jelenleg, oly kérdésekkel kapcsolja össze, a melyek arra vonatkoznak, hogy a törvénynek milyennek kell lenni. De a törvény egyik oldala, a mai tételes törvények, hely, idő, körülmények, indokok és ezen törvények eredményeinek az ismerete szigorúan egyik ága a történelemnek, és ezt tisztán történelmi szellemben, történelmi módszerrel kell tanulmányozni, ép úgy, mint a történelem bármely ágát. A mi szempontunkból a mester-ségére nézve jogász akkor tévedett gyakran, midőn vonakodott tárgyára történelmileg tekinteni; midőn vonakodott figyelembevenni a történelmi bizonyyságot és saját mesterműszavait többrebecsülte a tényeknél. De e tekintetben is oly kimagasló haladásról kell megemlékeznünk, mint a nyelvtudományban alkalmunk volt. Mindkét esetben az utolsó vagy két emberöltő haladása korszakokéval ér fel. A törvény tanulmányozásában most már betölthetjük azt az ürt, a mely Blackstonet Mainetől és Pollocktól elválasztja. Ha a korlátolt classikus tudományosság ellensége volt a történelemnek, a mesterségszerű törvény még halálosabban gyűlölte. Mert a korlátolt classikus tudományosság a legrosszabb esetben csak korlátolt volt. Tökéletlen volt; saját birodalmának csak kis részét látta; de a mit látott, többnyire helyesen látta. A tények egész sorozatát vonakodott észrevenni, de volt egy kisebb kör, melynek ura volt.

Szószármaztatásai vadak voltak; ez azonban annak volt a következménye, hogy a tudományos előtti korban élt; általánosan szólva, az igazságnak egy részét tanította; igazság helyett nem a tévedések óriási garmadáját halmozta fel. Pedig néhány emberöltő mesterségszerű jogászainak igen nagy tömege épen ez utóbbit cselekedte. A teljes tudatlanság reménykedő állapot ahhoz a agyafurt leleményességhez képest, a melylyel egy, remélem, legalább kihalófélben lévő jogászosztály az angol történelem főtenyeit olvasni, hozzá még fordítva olvasni szokta. Sokkal jobb semmit sem tudni, mint mindent rosszul. Az üres papiros könnyen teleírható; sokkal nehezebb egy hamisított oklevelet eredetivé tenni. Néhány évvel ezelőtt azt az állítást kockáztattam, hogy ennek az osztálynak a jogászai azt hitték, hogy az örökös király örök időktől fogva létezett és az örökös hűbérúr csak annyival fiatalabb, hogy a királynak épen elég ideje volt őt valami adományban részesíteni. Ha annyi komoly tévedés nem származott volna belőle, Blackstone erőködéseiben sok mulatságos volna, midőn abból az a priori tételből indul ki, hogy az angol koronának mindig örökösnek kellett lennie, és e közben oly bizonyosságba ütődik, a mely azt mutatja, hogy valamikor választó volt.

Ő becsületes és nem mellőzi a tényeket; csak hogy szemeiben az őt megelőző jogászok állításai sokkal fontosabbak voltak, mint a tények. A té-

nyeket inkább bármily természetellenes jelentésűekké kell csűrni-csavarni, sem hogy az igen modern tekintélyek, a kiket mesterségszerűen jósoknak köteles tartani, csalhatatlan hagyománya ellen egy szót merne szólni. A mi a hűbérurat illeti, igen valószínű, hogy valamely későbbi előadásomban szólni fogok róla és e jogászok tételeinél is furcsább néhány tételről, a melyeket nem rég állítottak fel rólok. A jogászok a hűbérúr történelmét bizonyosan visszafelé olvasták, de a történelemnek egy tényét legalább megtartották. Megőrizték legalább azt az igazságot, hogy a hűbér szabad birtokosokat tételez fel; a ki a törvénykönyveket ismeri, nem fog a legújabb keletű hóbot után futni, mely azt hirdeti, hogy a hűbér szükségképen rabszolgákat tételez fel és a szabad birtokosokat látszólag teljesen kizárja.

Általában mégis azt tartom, hogy valamennyi hajlam közül a czélszerű jogász hajlama üt el leginkább a történetíró igazi hajlamától. A bizonyosságok figyelembevételét feltétlenül megtagadja; határozottan, csaknem öntudatosan tesz. a felmerülő eset tényei helyébe más valamit. Körülbelül harmincz év multán a régi vizsgálati rendszer napjainak titkaiból leleplezhetek egyet-mást. Volt egyszer egy jogász kartársam, a ki szakmájában, azt hiszem, híres volt, a ki az egyetemen alig ismeretes és ma már nincs az élők között. Ő a jelöltektől azt kívánta, hogy azt mondják, hogy a hűbérrendszert Hódító Vilmos hozta

be a salisburyi nagy gematon 1086-ban. Kértem, ne rakja senkinek nyakára a tudatlanság ezen jármát; igyekeztem megértetni vele az esetet és bebizonyítani, hogy a mennyiben szavainak egyáltalában van valami jelentésök, azok a tényeknek ép ellenkezőjét jelentik. Szerettem volna megmutatni neki a helyet a *Chronicle*-ban és megmagyarázni, hogy a mit Hódító Vilmos ezen a gyűlésen tényleg tett — a mennyiben hűbérrendszerről általában beszélhetünk — az az volt, hogy a hűbérrendszer legfontosabb vonását az angol királyságtól távoltartotta. Kis előadásom azonban nem ért semmit; kartársam kötelezve érezte magát arra, hogy a történelem tényeihez nincs semmi köze; ő törvényvizsgáló volt, a mi melleleg nem szabatos elnevezés; a törvényre nézve a tények közömbösök voltak; tények a *Chronicle*-ban is találhatók, de a törvény Blackstoneban lelhető fel; Blackstoneban, mint csálhatatlan forrásban, keresendő; a mit Blackstone mondott, azt ő — úgymond — mint törvényvizsgáló nem vitathatja. Kétségtelenül igazolva voltam, mikor azt gondoltam, hogy ily törvénytánítás teljesen jogosulttá tette a bizonyos régibb jogászok ellen emelt panaszt, kik, mint kartársam, az ismeret kulcsát elvetették, a kik, mint ő, vonakodtak magokbaszállni és ebben megakadályozták azokat is, a kik ezt tenni akarták. Bizonyára sohasem fordult elő más ily esete annak, hogy az egyszerű igazság önkényes hagyományok miatt mikép lesz teljesen ered-

ménytelen. Ezt a tételt ez a bíró állította fel mint törvényt, vagy ily törvénykönyvben. Nem baj, hogy a ténnyel mennyire ellenkezik; nem baj, hogy sem ősrégi szokáson, sem feljegyzett beczi-kelyezésen nem nyugszik; nem baj, hogy minden tekintélyé abból a tényből származik, hogy valakinek, a ki a szóban forgó dologról semmit sem tudott, a ki talán életében soha sem látott eredeti oklevelet, ezt tetszett mondani; ha egyszer valamely törvénykönyvbe feljegyeztetett, törvénytényé válik, olyasmi lesz belőle, a mi, ha nem tény, több a ténynél, olyasmi, a mivel szemben nemcsak a szakértők ítélete, hanem az egykorú írók legvilágosabb szavai sem állhatnak meg egy pillanatig is. Egyik törvénykönyvíró a másikat birkanyájként követi. Az ember szinte csodálkozik olykor, ha kartaársam, a ki Blackstonet csalhatatlannak tartotta, hogyan gondolta, hogy maga Blackstone mily módon jutott tények ismeretéhez. De a kutatásnak érdekesebb tárgya az, hogy a czéhszerű kötelesség mily képzelt szabálya által iparkodott Blackstone magát azoknak a bámulatos dolgoknak a leírására és továbbadására kényszeríteni, a melyeket leírt és ránk hagyott. Tökéletesen igaz, hogy sokkal jobb dolgot is cselekedhetett volna. Olykor-olykor a maga esze után is járt; és ilyenkor gondolatai találók voltak. A vadásztörvényekről feljegyez egy mondást, melyet minden újító örömet idézhet. Sőt keresztüllátott a legfurcsább babonás hiten, mely egy igen egyszerű dolog körül valaha képződött, de

azok közé tartozott, a melyek az emberek szellemét leginkább lebilincseltek. Hogy egyebet ne említsek, nem átalotta megcsodálni azt a furcsa tant, hogy az országgyűlésre szóló királyi meghívó, valami titokzatos módon a vért «megnemesíti» és hogy egy püspök, a ki csaknem emlékezetet meghaladó idők óta ül apáink által *jus haereditarium*-nak nevezett jogon székében, nem oly előkelő főrendje a királyságnak, mint új, világi testvére, a ki csak tegnap keletkezett a semmiből.

A ki Blackstonet csálhatatlannak tartotta, hasonló helyeken roppantul zavarba jöhetett; ha Blackstone csálhatatlan volt, az országgyűlés valamely törvényének, sőt a főrendiház egy határozatának is még csálhatatlanabbnak kell lennie; és a történelmi igazságnak jó kilátása van, ha a két csálhatatlan csalódik.

A történelem tényei és az én emlékezéseim szerint is törvénynek tartott képzelődések közti homlokegyenest ellenkező ellentét annál csodálatosabb volt, mivel volt egy régibb idő, midőn a törvény és történelem semmi esetre sem voltak egymásnak nagyobb ellenségei, mint ma. A törvény Selden kezeiben valóban más dolog volt, mint Blackstoneéiban. Bármit mondunk is a XVIII. századról, a XVII. oly kor volt, a melyet senki sem fitymálhat. De még Blackstone korában is voltak emberek, kik Angolország történelmének sokkal hívebb hagyományait tartották

fen, mint a minőkről Blackstone valaha álmodott. Meglehet, hogy a Seldenéhez hasonló tudomány abban az időben sokkal valóbbszínűen nem szakemberek, hanem jogászok közt volt található. Blackstone koránál valamivel később bizonyára volt egy nem szakszerű jogász, kinek a törvény egy másik ágáról szóló munkája a törvény és történelem közti természetes kapcsolatot valóban megőrzi. Róma törvényeit Gibbon oly módon vezette vissza forrásaihoz, a hogy ezt korában Angolország törvényeivel nem sok szakszerű jogász lett volna képes megtenni. De legalább a XVII. században a törvény és történelem viszonya zavar-talan volt. Minden bizonynyal a jogásznak sem volt nehezebb hazája intézményeinek valódi történelmét megérteni, mint másnak.

Egy előbbi kornak azon jó állapotai ma újra bekövetkeztek. A törvény, melyhez az enyémnél egy emberöltővel fiatalabb nemzedék volt ezen egyetemen szoktatva, valóban más, mint a minő fogalma volt arról huszonnyolcz év előtti kartársamnak. A latin verstöredékek idézésétől napjaink összehasonlító nyelvtudományához a lépés aligha nagyobb, mint az angol törvények magyarázataitól («Commentaries on the Laws of England») a kötetek azon nagy sorozatáig, a melyek, mint magok a magyarázatok, részben az ezen helyen tartott előadásokból keletkeztek, a melyek elseje a «régí törvény» («Ancient Law») hangzatos nevére van keresztelve. A törvény a történelem főoszlopa

vagyis inkább a történelem része lett, minthogy a történelem ismerete a törvényismeret részének fogadtatott el. Az új iskola jogásza, midőn nincs a törvényszék előtt, elődeinek tudatlanságát nem köteles többé imádni; szabad neki is olvasni és gondolkodni, összehasonlítani és következtetni. Minden kor és minden nemzet tapasztalata nyitva áll előtte; az angol közjog némely vonásának eredetét rokon intézményei között az árja-család minden ágában, sőt az árja-körön túl is nyomozhatja.

India és Irland egyaránt a törvény szolgálatára vannak kényszerítve, a mint már a nyelvére voltak kényszerítve. Még Róma törvényei is más jelentést és új értéket nyernek, ha azt látjuk, hogy a «Tiberis melletti falu-községek nagy csoportjának» intézményei lényegileg ugyanazok, mint kevésbbé híres falu-községek intézményei más országokban. A törvények szabadabb kezelése által a történelmi elbeszélésének nyújtott segítség nem méltányoltatott eléggé. És mi, nem szakértők, kénytelenek vagyunk hozzáadni, hogy a czéhboli jogász, ha bilincseit szétzúzza, bizonyos tekintetben előnyben van felettünk. Foglalkozásának szokásai a hirtelen megkülönböztetés bizonyos gyorsaságával és éles-ségével ruházzák fel, mely a helyes csapáson megbecsülhetetlen. A jogász bizonyossága, úgy a mint törvénykönyveinkben találjuk, nagyrészt az okoskodás leleményes és általában ellenmondást nem tűrő lánczolata a maga előzményeiből. A bizo-

nyitás minden láncszeme helyes, csakhogy az előzmények, melyekből az egész kiindul, nem érnek semmit. Most ugyanaz a leleményesség helyes előzményeken szorgoskodik és ennek eredménye egy testvér-tudomány, melyet a történelemnek, mint a hármasszövetség harmadik tagját, hálásan kell üdvözölnie. Még nem határoztuk meg a történelmet; de annál az elvnél fogva, hogy barátairól ismerhető meg, valamit tanultunk már a történelemről. A nyelvtudomány és törvény munkatársát, a politikai történelem kezdete előtti napokkal foglalkozó egész csapat ismeretágot, — ilyen az a tudomány, a melynek legalább az egyik ágát kell képviselnem Önök között.

Ha törekvésünk számára magas helyet igényelek, nem kívánok neki kizárólagost. Egy tekintetben azonban elsőséget követelek számára. A szövetséges nyelvtudományon kívül egy tudomány sincs annyira félreértésnek, helytelen alkalmazásnak, hirtelen és kellő előkészület nélkül való tanulmányozásnak kitéve. Ha valaki még mindig ragaszkodik ahhoz a balvéleményhez, hogy a »modern történelem» vagy a történelem bármely »ága» könnyű tudomány, könnyebb, mint más valamely egyetemi tanulmány, hivatásom lesz ettől a tévedésétől megszabadítani. Munkánkat, ha egyáltalában el akarjuk végezni, buzgó embereknek kell végezniök, a kik a kemény munkától nem riadnak vissza. Társakul, az én *comitatus*-omul, az én *ᾠτοὶ ἐταῖροι*-mul, azt a háromszázat

keresem, a kik nem csüggednek, és senki mást. Legközelebbi összejövetelünkkor jó lesz egy órát tanulmányunk nehézségeinek és azoknak az okoknak szentelni, a melyek társával, a nyelvtudománynyal, bármely más tudományágnál általánosanabbban félremagyarázhatóvá teszik és a melyek miatt felületesebb bánásmódban részesül.

II.

A történelem tanulmányozásának nehézségei.

Eddig tartott előadásaimban egyszer-kétszer már utaltam azon tételre, a mely körülbelül harminczöt évvel ezelőtt nagyon divatos volt, midőn ez egyetem új vizsgálati szabályzata először lépett életbe, nevezetesen, hogy a történelem különösen könnyű tudomány. Az állítás természetesen nem volt ily általános; nem a történelem, mint egész, hanem az, a mit modern történelem alatt értettek, volt oly rendkívül könnyűnek hirdetve. De minthogy a modern történelem meghatározása hiányzott, minthogy egy nagy tekintély azt tartotta, hogy a modern történelem valóban igen messzire vihető vissza, minthogy feltétlenül igaz, hogy a történelem egyik része az, a mi a másik, azt hiszem, a melléknévi jelző elhagyásáért igazolva vagyok. Az «ókori» történelemről megengedték, hogy nehéz, talán azért, mert azon időben még az eredeti írókban olvasták, és néhány eredeti író bevallottan nehéz volt. Nehéz volt azért is, mert

bizonyos, bevallottan is nem könnyű tárggyal kapcsolatban tanulmányozták. A «modern» történelmet könnyűnek tekintették, mert az ókoriétól különböző módon volt olvasandó.

A kútfők tanulmányozásának fáradsága nélkül, mint kellemes szórakozás volt olvasandó ebben vagy abban a modern francia vagy angol könyvben. Malmesbury Vilmos volt az egyetlen ajánlott eredeti író — gonosz nyelvű emberek azt mondták, hogy ő volt az egyetlen eredeti író, kiről a szabályzat készítői valamit hallottak — és félek, hogy Malmesbury Vilmost is olykor kivonatban olvasták. Merem állítani, hogy a «modern» történelem így olvasva könnyű volna; de akkor így olvasva az «ókori» történelem is könnyű volna. Egyszerűen a nyelv- és történelemnek egy szakban való szerencsés egyesítése őrizte meg az «ókori» történelem nehéz voltának tiszteletreméltó jellemét. Azt mondták, hogy a «modern» történelem az egyetemen igen hasznos volna, mivel mint könnyű tanulmány, lehetővé tenné, hogy gazdag emberek kitűnő vizsgálatokat tegyenek, a nélkül, hogy a latin és görög azon zavarbaejtő tömegét kellene feldolgozniok, melyre a régibb iskolában a kitűnő vizsgálatához szükség volt. Mert mindenki tudta, hogy Thukydides és Tacitus, az egyik görögül, a másik latínul írt; senkinek sem jutott eszébe arra gondolni, vajon ugyanez nem igaz-e Prokopiosról és Falcandus Hugóról is. A kivonatokban és új könyvekben nagy fáradság nélkül feltá-

lálható tudomány volt épen a gazdagoknak való könnyű iskola. Arra emlékeztetett, hogy királyi és hercegi személyiségek olykor mennyivel könnyebben jutottak a szenttéavatáshoz, mint a közönséges halandók. Azokra az időkre emlékeztette az embert, mikor a keresztes háborúkat a hívőknek, mint az üdvözülés könnyű eszközét prédikálták a keresztyén élet kellemetlenségei nélkül.

A «modern» történelem először mint «könnyű» tudomány kapott helyett egyetemünk tanulmányai között, és pusztá véletlen volt, semmi egyéb, magában a tanulmányban, hogy az «ókori» történelmet is, mint könnyű tudományt, nem kapcsolták hozzá.

Azt hiszem, harminczöt év multán azokra a vitákra és a bennök játszott szerepemre ép úgy tekinthetek, mint valamely más ember szerepére. Új tanulmánynak javasolták az egyetemen a «modern» történelmet, és én azok egyike voltam, a kik behozatalát ellenezték. Most belátom, hogy az általános javaslatot illetőleg nem volt igazam. De igazam volt a javaslat részletes alakja és az ezt támogató egyes bizonyságok tekintetében. Igazam volt, midőn elleneztem egy oly tanulmányt, melyben a «modern» történelem el volt választva az «ókoritól» és melyet azért javasoltak, mert a «modern» történelem könnyebb az «ókorinál». Tévedtem, mikor azt gondoltam, hogy a «modern» történelem egyetemi tanulmányozásra nem alkalmas

tárgy. Hogy így gondolkodtam, annak egyszerű oka az volt, hogy a «modern» történelem tanulmányozásának méltóságát akkor nem fogtam fel teljesen. Akkor nem tudtam, mennyire egy színvonalon áll a régibb korok tanulmányozásával és mily alaposan kell mind a kettőt ugyanazon módszerrel tanulmányozni. Megtanultam, hogy a «modern» történelem nem könnyű tudomány; nem értettem egészen, mily nagyon nehéz. Bizony negyven év alatt a történelem bármely régibb vagy újabb korszakaihoz fordultam, tiszta lelkiismerettel mondhatom, elég nehéz munkát találtam. És nem hiszem, hogy ha nagybirtok urának születtem volna, könnyebbnek találtam volna.

De a «modern» és ebbe foglalva az egész történelem könnyűségéről való fogalom hatalma a világon oly nagy, hogy nagyon megérdemli, hogy gondolkodóba essünk rajta. Az igazi történelmi tanulmányt tényleg még nehezebbé teszi, mint lennie kellene. Annak útját, a ki másokat és önmagát is történelemre akarja tanítani, fölösleges nehézségekkel zárja el, melyek, azt hiszem, egyetlen más tudományban sem léteznek. A rokon nyelvtudomány néhány ágát talán ki kellene vennem. Nem hiszem, hogy a nyelvtudományt, mint egészet, könnyűnek tekintenék; néhány ágát azonban okvetlenül annak nézik. És így van a történelemmel is; könnyűségének fogalma gyakran elég furcsa módon olyasmivel van összekötve, a mit túlzott nehéz volta fogalmának lehetne nevezni.

A külső világ, úgy látszik, állandóan azon nézet közt ingadozik, hogy az eredeti kútfők vagy nem léteznek, vagy nincs szükség rájuk és a közt, hogy az eredeti kútfők oly különösek, oly ritkák, oly nehezen közelíthetők meg, hogy csak igen kevés ember szerezhethet tudomást rólok. És ehhez olykor hozzá van keverve az a fogalom, hogy minden kútfőnk kéziratban van, vagy csak a British Museumban található meg. A «modern» történelmet e szempontból határozottan nehezebbnek tartják az «ókorinál». A legtöbb embernek tudnia kell, hogy Thukydides nyomtatásban megjelent; némelyek még azt is tudhatják, hogy le is van fordítva. De nem rég komolyan azt kérdezték tőlem, hogy azon könyvek közül, a melyeket a *Norman hódítás történetének* megírásakor használtam, megvan-e valamelyik nyomtatásban? Hogyan használtam őket? Hol vannak? Van-e kulcs vagy valamilyen nyelvtan hozzájuk? Mindenek fölött, Bæda megvan-e nyomtatásban? Furcsa, hogy ha valaki halott Bædaról, azt képzei, hogy még mindig csak kéziratban van meg; pedig megtörtént. Így tehát az a nézet van elterjedve, hogy a szakszerű történetíró feladata bizonyos tekintetben jóval nehezebb, mint a minő. Ezt a véleményt azonban ellensúlyozza az a, ha nem is kifejezett, de követt nézet, hogy a szakszerű történetíró fáradalmi elkerülhetők, hogy mindenki képes a történelmet fáradság nélkül is megérteni, látszólag, hogy mindenki képes megírni és tanítani a nélkül, hogy

megkísérelte volna a tanulmányozását. És a mit az emberek a történelemről gondolnak, ugyanazt tartják a nyelvtudomány bizonyos ágairól is. Tagadhatatlanul általánosan elterjedt vélemény, hogy az etymológiával mindenki foglalkozhatik, kivált ha helyi elnevezésekre használják.

E tárgyról a *Times*-ban nem rég néhány cikk jelent meg, melyeknek szerzőjét e helyen nem nehéz kitalálni és kinek tekintélyét senki sem vonhatja kétségbe. De alig ejtettek ki a bölcsesség szavai és az ostobaság zsilipei tüstént kinyíltak. Mindenki, a kinek a tárgyról volt valami hóbortos gondolata, elérkezettnek látta az időt a szellőztetésére. Egyik képtelenséget a másik után nyomtatták le, le egészen annak a férfinak a fecsegéseig, a ki látszólag azt gondolta, hogy a francia városnevek modern alakjai ép oly örök időktől fogva valók, mint maga a hűbérúr, és a ki *Evreux* nevét mint *Eboracum* névével egyenlőt idézte. Egyáltalában elképzelhetetlen, hogy a csillagászat, vegytan vagy mindenek fölött a mértan valamely tekintélye által közzétett három értekezést ezen tárgyak bármelyikéről az ostobaságok hasonló özöne követett volna. Igen valószínű, hogy senki sem írna abból a célból, hogy bebizonyítsa, hogy Jupiter a legkisebb bolygó, vagy hogy vannak háromszögek, melyek szögeinek összege nem egyenlő két derékszöggel. Körülbelül bizonyos, hogy ha így írna, levelei nem jelennének meg a *Times*-ban, vagy csak mint kegyetlen tréfák

látnának napvilágot. Azok, a kik azt tartják, hogy a föld sík és nap a csak három mérföldnyire van tőle, azt hiszem, sectát képeznek; de oly sectát, mely ellen csak azért nem beszélnek minden felé, mert ily tárgyakról kár oly emberek hóbortjai ellen beszélni, a kik okoskodó képességeket elvesztettek. Egészen bizonyos, hogy az, a ki a csillagászatra adná magát, mert nincs egyéb dolga, és csillagászati tanulmányai útján arra az eredményre jutna, hogy a nap kering a föld körül, sehol sem menne nagy csillagászszámba. Pedig a ki ugyanezen oknál fogva foglalkozik a történelemmel és a kinek történelmi tanulmányai arra az eredményre vezetnek, hogy Franciaországban a birodalmi herczeg jelent valamit, meglehet, nagy történetírónak fog tekintetni. Már pedig mindenki előtt, a ki Európa történelmét ismeri, az a képzelődés, hogy a birodalmi herczeg Franciaországban jelent valamit, a történelem középonti nagy tényének oly tudatlanság, a mely a csillagászat középponti nagy tényének azon tudatlanságával helyezhető egy vonalba, mely abban foglaltatik, hogy a nap forog a föld körül. Vagy hozzátehetjük, hogy a kettő közül az van sokkal kedvezőbb helyzetben, a ki az utóbbi hiszemben van. Mindenki addig, míg jobbra nem tanították, természetszerűleg azt fogja gondolni, hogy a nap forog a föld körül; nemcsak az emberiség nagy tömege, hanem igen nagyérdemű csillagászok is így gondolták hajdan; de úgy

látszik, a történelem egész folyamának visszafor-
dítására az által, hogy a szent római birodalom
hercegeit Franciaországban szállásolják be,
nincs természetes kísértés. Mégis, míg az egyik
tétel képtelenségét mindenki belátja, a másikat
aránylag bizonyára kevesen látják. A csillagász
részéről alig érné meg az időt szakmájának ez
együgyű pletykáját megczáfolni, de ha vállalkoz-
nék rá, minden esetre minden hallgató és olvasó
vele tartana. De ha a történetíró czáfolja meg
szakmájának hasonló együgyűségét, azt mondják,
hogy ez az ő különöz hóbortja; szörszálhasogatás-
sal, hypercriticismussal vádolják és boldognak
érezheti magát, ha súlyosabb vádat nem emelnek
ellene. A tudás és tudatlanság kérdését általában
«vitának» tekintik, melyben mindegyik bajnoká-
nak «egyéni véleményéhez» egyenlő joga van.
Tény, hogy a történelem és nyelv tudománya, a
mennyiben alapos ismeretökről van szó, nem
haladtak úgy, mint bizonyos más tanulmányok.
És ennek nem az az oka, hogy a történelem és
nyelv népszerűtlen tudományok, melyekkel kevés
ember hajlandó vesződni. Inkább onnét van, mert
nagyon is népszerűek, mert nagyon is sokan haj-
landók vele bíbelődni. Onnét van, hogy oly tudo-
mányok, melyekről azt hiszik, hogy mindenki
beszélhet és írhat előkészület nélkül rólok és hogy
ily beszédnek és írásnak ép oly joga van a meg-
szívelésre, mint annak a beszédnek és írásnak, a
mely egy élet munkájának az eredménye.

Azt hiszem, ez nem túlszigorú ítélet, ha megfigyeljük, hogy a történelmi és a nyelvtudományi dolgok is napjaink felmerülő irataiban és beszédeiben általában mily sorsban részesülnek. Természetesen nem vagyok jártas a természettudományoknak szentelt időszakai termékekben és nincsenek gazdag tapasztalataim az e céloknak szentelt vándorgyűlésekről. De, ámbár tudom, hogy néha szörnyű ostobaságokat beszélnek azokról a tárgyakról is ép úgy, mint a mienkről, nem hihetem, hogy ez csak megközelítő arányban is történhetnék. Valósággal alig is van rá annyi alkalom. A történelem- és nyelvről beszélt ostobaság java része helyi fecsegés helyi tárgyakról, helyi gyűléseken és helyi sajtótermékekben téve közzé. Már pedig ily helyi tanulmányok céljainkra elengedhetetlenek. Az egyetemes történelem és mint ennek része a nyelv történelme főleg helyi történelemből alakul s tökéletes ismerete állandóan helyi kutatásokra szorúl. Magától érthető azonban, hogy a helyi tanulmánynak mindaddig soha sem lehet igazi gyümölcse, míg kizárólag helyi; hogy igazi becse legyen, a helyi tárgyakkal, épületekkel, intézményekkel nem mint egyedülállókkal, hanem mint a történelem megfelelő ágainak adalékaival kell foglalkozni.

Úgy rémlik, hogy a helyi nehézségek a természettudományoknak csak azon különös ágaiban merülhetnek fel, a melyekről, hogy túlzásba ne essem, azt állítottam, hogy a történelmi tudomá-

nyokkal szoros kapcsolatban vannak. A geologia, a természettörténelem, a növénytan természetöknél fogva ép oly mértékben helyi jellegűek, mint a régiségek tudománya; helyi kutatások, helyi példák bőségesen szolgáltatnak eszközöket általánosabb következtetésekre. De úgy gondolom, hogy a vegytan és csillagászat igazságainak, hogy a tiszta matematikáról ne is szóljak, az egész világon ugyanazoknak kell lenniök. Az ostobaságok elkövetésére csábítóan nyitva álló terület tehát, úgy látszik, a természettudományokra nézve kisebb, mint a történelemre. Hanem az ostobaság, legalább a mi tudományunkban, távol van attól, hogy tisztán helyi legyen; tudományunk minden ágát megátadja és csak igen kevés helytől lehet távol tartani. Vannak, kik azért írnak ostobaságokat, mivel a tárgyról, melyről írnak, egyszerűen semmit sem tudnak; a legcsekélyebb fáradságot sem vették magoknak, hogy azon tárgyakról valamit tanuljanak. Ezekről egyszerűen azt kell kérdezni, hogy egyáltalában miért írnak? A kik a természettudományok egyik vagy másik ágából sohasem tanultak semmit, aligha mernének írni róla; dolgozataikat az e tudományok szolgálatában álló komoly folyóiratokba bizonyosan nem vennék fel. És vannak olyanok, a kik nem teljesen tudatlanok, a kik olvastak valamit, a kik eleget olvastak ahhoz, hogy jobban tudhassák, a kik nemcsak modern írókat olvastak, hanem az eredeti kútfőkről is sejtelemmel bírnak, a kik írnak és tekintélyes folyóiratokban

közzé is teszik azokéinál nagyobb ostobaságaikat, a kik semmit sem olvastak. Nem rég egy régészeti kutatásoknak szánt folyóiratban a száli törvényről egy értekezést olvastam. E törvényről a szerző még 1884-ben is azt hitte, hogy a francia korona öröklését csakis a férfiaknak biztosítja. Magáról a száli törvény szövegéről, Waitzról, Waitznál idősebb és fiatalabb kiadókról és magyarázókról láthatólag se nem hallott, se nem látott semmit. Waitz helyett Voltairet idézte. E szókat «száli törvény» valami népies, talán komikus vonatkozásban látta és ennyi tudománynyal leült és írt a száli törvényről egy értekezést és talált egy régiségek kiadóját, a ki közzétette. Reszketek, midőn oly tárgyak köréből merítem magyarázataimat, a melyekről alig tudok többet, mint ez a merész ember a száli törvényről; de úgy gondolom, hogy az ő szellemi állapota nagyon hasonlít azéhoz, a ki leül és ír a napról, holdról és bolygókról a nélkül, hogy valaha hallott volna Newtonról és Copernicusról vagy arról, a mit Newton és Copernicus felfedeztek. Mégis, midőn ezt az összehasonlítást tesszük, talán némi igazságtalanságot követünk el Ptolomeus Claudiuson, és a *Lex Salica* magyarázóját talán nagyon is könnyedén eresztethetjük útnak. Vagy viszont, előttem van egy igen tekintélyes helyi társaság kiadványának egy száma, melynek írója nemcsak azt akarja bizonyítani, hogy a mai angol népben sok a czelta elem — oly tétel, melynek igaz és hamis voltáról előadásaim valamelyik későbbi so-

rozatában talán szólni fogok, — hanem, hogy az angolok maguk is czelták voltak és czelta nyelven beszéltek. És e tételt bebizonyítottanak veszik, mivel a legtösgyökeresebb angol szókra czelta származtatásokat találnak. És ez oly ember munkája, a ki olvasott valamit, a ki nemcsak azt tudja, hogy Baeda megjelent nyomtatásban, hanem műveinek tartalmáról is tud valamit. Csakhogy nem akar hinni Baedának; régi és új követőivel együtt világtalan vezetőknék hirdeti. A párhuzam oly ember volna, a ki ismerné Copernicus és Newton és a Newton utáni bölcseleket, hanem felfedezéseiket pusztá káprázatoknak tekintené. És ilyenek, azt hiszem, léteznek. Láttam egy, *A bibliai föld* című kiadványt, melynek az volt a célja, hogy oly fajta eretnektanokat czáfoljon meg, a minőket Galileónak vissza kellett vonni. Csakhogy azt hiszem, hogy *A bibliai föld* írói meglehetősen magokra maradnak és elméleteik tudományos jellegre igényt tartó folyóiratban nem találtak volna fölvetelre. De e faj a ostobaságok, a melyekről a történelem és nyelv tárgya tekintetében szólok, nagy-igényű kiadványokban is helyet találnak, melyek pedig oly dolgozatokat is tartalmaznak, melyek semmi esetre sem állanak a képtelenség azonos színvonalán. Ime egyik jele annak a különböző helyzetnek, melyet tudományunk és néhány szomszédunk a világban általában elfoglal. A történelemről és a nyelvről azt hiszik, mindenki képes írni. Azt elismerjük, hogy a természettudományok

köréből vett tárgyról csak az írhat, a ki tárgya föltött, melyről írni akar, teljesen uralkodik.

Legyen szabad ezt még egy példával megvilágítanom. Szóltam a helyi kutatásról, mint az egyetemes történelem lényeges részéről. És történt valami abban a tekintetben, hogy a helyi kutatások tudományosabb alapra helyeztessenek. De azokra nézve, a kik a nagy közönséget tájékoztatni erőködnek, úgy látszik, minden ilyféle törekvés kárba veszett. Ha valamely város vagy vidék magára vonja egy időre a figyelmet, ha valami nagy népgyűlés tartását tervezik benne, ha kilátásba van helyezve egy ú. n. «királyi látogatás» — a mi többnyire egy alattvaló-társunk látogatása — akkor általában illő dolognak tartják, hogy az újságokban a hely történelmének vázlata megjelenjék. A vázlat kivétel nélkül a tudományos előtti korból való; a hely történelmének jellemző pontjai mindig ki vannak hagyva; a vén asszonyok meséit mindig ismétlik. Még azt is elhiszem, hogy legközelebb, midőn az országgyűlésen az angol egyetemekről fog folyni a vita, megint hallani fogjuk a nemes lordokat és tekintetes urakat, a kik azt hiszik, hogy Oxford város és Cambridge község azon egyetemek körül alakultak, amelyek tényleg azokban fejlődtek fokozatosan néhány századdal az után, hogy e városok az angol történelemben szerepet kezdtek játszani. A legpompásabb eset bizonyára Britannia négy tengerén túl található. Emlékszik még valaki az Adriai tenger keleti partjain négy

évvel ezelőtt rendezett «hajóhadi tüntetésre?» Napi újságaink akkor tele voltak Spalatóval, Raguzával és a szomszéd városokkal. Bizonyosan nagyon különös meséket beszéltek rólok. De valamennyi között a legnagyobb hőstettet a *Times* egyik leleményes levelezője követte el, a ki véletlenségből Curzola szigetére került, és úgy találta, hogy ennek régi neve Fekete Korkyra volt és ennek következtében a nagyobb és hiresebb Korkyra történelmét kapta fel és vitte magával mindenestül, a Kr.^e V. század lázadásait többek között, és mindezt ismét a dalmát szigeten szállította partra. Nem várom, hogy ugyanazon hasábokban a Mars bolygó oly leírását fogom látni, melyben valamelyik vállalkozó szellemű csillagász a mi mennyei szomszédunkra helyezte át a távoli Jupiter gyűrűit és mellékbolygóit.

Mindezek a dolgok különböző példái annak a nézetnek, hogy a történelem könnyű tudomány, hogy mindenki hozzáférhet a nélkül, hogy oly előkészületre volna szüksége, a minőt más tudományágakhoz szükségesnek tartana. Példái annak a véleménynek, hogy oly tárgy, melyről mindenkinek joga van beszélni és melyről minden tanult és tanulatlan embernek megvan az egyenlően jogos «egyéni nézete». Talán senki sem fogadná el ily világos szavakban fejezve ki e leírást, mint a történelem tanulmányozásáról való fogalmainak hű rajzát; de ez is egyike azon ezer esetnek, a melyekben az emberek tényleg hisznek, azaz,

oly elv vagy feltevés szerint cselekszenek, a melyről megvizsgálása után nem vallanak meg, hogy hitték. Az emberek nagy tömege tényleg azt hiszi, hogy a történelem és a nyelv történelmi oldala is minden nagyobb fáradság nélkül mindenkitől megközelíthető. És a helyzet nem javul az által, hogy az igazi történelembúvárról talán nehezebb munkát tételeznek fel, mely a közönséges emberi ügyektől távolabb esik, mint valósággal. Mert ez a nézet egyszerűen csak más oldala a másiknak; az emberek azt hiszik, ámbár nem engednék meg, hogy azt hiszik, hogy történelmi dolgokban ép úgy nélkülözhetik a kalauz segítségét, mint a hogy nem gondolnák, hogy a természettudományok valamelyik ágában nélkülözhetik. Már pedig mindez igen boszantó és zavaró; valami okának azonban kell lenni. A népszerű tévedés sohasem tiszta és keveretlen tévedés; mindig valami igazság eltorzítása. Az eset némely oldalát, mely magában véve tökéletesen igaz, oly kizárólagosan, annyira kiválasztva voltaképeni viszonyától más szempontokhoz tekintik, hogy az eset tényleg megszűnik igaz lenni. E téves nézeteknek kell valami realis alapjoknak lenni, és egy kis gondolkodás után meg is fogjuk találni a tényeket, melyek tanulmányainkat oly felületes színben és másoknál oly sokkal könnyebbeknek tüntetik fel.

Egyik fő, talán legfőbb oka a tévedésnek az, hogy a tétel bizonyos értelemben igaz, melyben a történelem könnyebb tudomány, mint a legtöbb

más, és olyan, hogy tanulmányozói kevésbé szorultak a tanítók vezetésére. A történelem valamennyi tudomány közt a legkevésbé technikai; műszavai egyáltalában nincsenek. Adjunk egy teljesen tanulatlan embernek egy vegytani munkát a kezébe, és teljesen érthetetlennek fogja találni. Nem tudja megmondani, hogy a könyv miről szól. Mondatot mondat után lát, melyekben nincs egyetlen szó sem, melynek jelentését ismerné, kivéve azokat az elkerülhetetlenül szükséges szókat, a melyek nélkül mondatot alkotni lehetetlen. Mert ezek a szók tulajdonképen nem szók; egy nyelvnek sem természetes szói; az emberiség közönséges beszédének soha és sehol sem képezték részét. Tudományos emberek által tisztán tudományos fogalmak kifejezésére csinált szók. Ne higye senki, hogy ily szóknak tisztán tudományos czélokra való használatát helytelenítem. Minden tudományág művelőinek feltétlen joguk van magok között oly nyelvet használni, mely czéljokra legalkalmasabb és oly szókat, melyekkel eszméiket legjobban közölhetik egymással. Csak akkor kárhoztatandók, midőn belső rejtekhelyeikről előjönnek és saját külön nyelvöket azokkal szemben is használják, a kikkel — ők olykor nagy közönségnek nevezik — semmiféle eszmét sem közöl. Csakhogy az ember hajlandó kissé sajnálkozni azon, hogy tisztán a műszók végtelen áradata elriasztja oly tudománytól, melyhez valamikor kedvet érzett. Gyermekkoromban a természetrajzi könyvek érdekes köny-

vek voltak, melyek a teremtményekről és viszonyaikról egyetmást elbeszéltek. Ha későbbi években nyitottam fel egy természetrajzi könyvet, úgy látszott, mintha kemény szókból képezett bütyök volna, melynek értelmét csak azok képesek felfogni, a kik titkaiba a hetedik vagy hetvenhetedik fokon be vannak avatva. Már pedig a történelemnek megvan az az előnye vagy hátránya, hogy ily szóktól teljesen ment. A történelemnek nincsenek saját műszói, jóllehet gyakran keli használnia más tudományágakéit. A tanulatlan ember felnyit egy történelmi munkát és kevés, vagy semmi akadályra sem talál, hogy megértse, a mi magokat a szókat illeti. Lehetnek utalások sohasem hallott dolgokra és személyekre; fordulhatnak elő egyes szók, melyeket nem ért, de ha a könyv helyes angol vagy bármily más nyelven van írva, alig lehetséges, hogy egy mondatra akadjon, melynek az olvasóra semmiféle értelme sem volna. Az értelmet félreértheti; homályos vagy tökéletlen jelentéssel távozhatik; egyik-másik szó idegen lehet; de alig fordulhat elő egy, idegen szókból képezett mondat, melynek még a tanulatlan előtt is ne volna valamilyen értelme. És az idegen szók nem történelmi műszók lesznek; azaz, nem a történetíró által csinált és a görög vagy más idegen nyelv zománczával bevont szók lesznek, hogy oly eszméket és tényeket fejezzenek ki, melyekkel a történelem tanulmányozói valamennyien ismerősök. Könnyen lehetnek más tárgy műszói, melylyel törté-

nelmi szempontból a történetírónak foglalkoznia kell: a theologia, hadviselés, mindenekfölött a jogtudomány, sőt talán, valami véletlen folytán, magának a természettudománynak a műszói. A történelem, melynek nincsenek saját műszói, állandóan arra van utalva, hogy e tárgyak műszóival éljen. És vannak szók, melyek talán a történelem műszóinak látszanak, de tényleg nem azok. A történetíró meghatározott és szabatos értelemben szakadatlanul oly szókkal kénytelen élni, melyek már nem közkeletűek, vagy ha közhasználatban vannak is, a mindennapi használatban elvesztették e meghatározott és szabatos értelmeket. Meglehet, hogy használnia kell a patricius, plebeius, ovatio, triumphus, demagogos, tyrannos, ostrakismos, decimatus, metropolis, provincia és egy egész sereg más szót oly értelemben, mely nagyon különbözik az újságokban általánosan használt értelmöktől. De e szókat nem ő gyártotta; jelentésök nem az ő találmánya; ő egyszerűen, midőn bizonyos korok és helyek eseményeit beszéli el, e korokhoz és helyekhez tartozó szókat oly értelemben használ, a minő jelentésben forogtak azoknak ajkain, akiknek anyanyelvét s mindennapi beszédét alkották. Még teljesen idegen nyelvből kölcsönvett vagy a mi nyelvünk fejlődésének valamelyik fokához tartozó szókat is használhat, melyek jelentését nem minden hallgató érti meg. Megeshetik, hogy különbséget kell tennie *bookland* és *folkland* között; megeshetik, hogy szólnia

kell a *consul imperiumá*-ról, a *tribunus potestasá*-ról, a *senatus auctoritasá*-ról. A latin szóknak természetesen csak azokra nézve lesz értelmök, a kik latinul tanultak, és azok között, a kik latinul tanultak, csak azokra lesz szabatos értelmök, a kika római alkotmány formáit alaposan ismerik. A nyelvünk legegyszerűbb szóiból összetett angol szók szintén csak azok előtt lesznek szabatos jelentésűek, a kik az angolok régi birtokviszonyairól tudnak valamit. De ezek egyike sem igazi műszó; volt idő és hely, a mikor és a hol a köznapi beszéd szói voltak. A köztársaság korából való római az *imperium*-ot és *potestas*-t ép úgy meg tudta különböztetni, mint a mai angol ember a lordokat és commons-öket; a IX. század angol embere a *bookland* és *folkländ* között ép oly különbséget tudott tenni, mint a XIX. század angolja a haszonélvezet és bérlet közt. Ezekhez hasonló szók közelítik meg leginkább a történelem által használható műszókat és ezek is nem oly értelemben műszók, mint a természettudományokéi. Nem tegnap csinált önkényes szók; eredeti jelentésökben használt szók; legfőlebb új életre keltett régi szók. És a történelmi művekben való használatuk ritka a más tudományágakban használt műszókéhoz képest. Az ember egy lapot a másik után írhat meg a nélkül, hogy a mindennapi szókon kívül egyet is használna. És soha sem vagyunk arra utalva, hogy ily szókkal annyira teli levő mondatokat írjunk, hogy még a tanulatlanra nézve is ne legyen valami je-

lentésök. Az az olvasó, a ki egy lapnyi történelmet olvas, soha sem lesz annál nehezebb helyzetben, mint a melyben azt mondhatja: «Tökéletesen érteni fogom ezt az állítást, mihelyt megtalálom ennek az egyetlen szónak a jelentését, mely zarba ejt.»

Ilyképen a történelem könnyebbnek látszik, mint más tárgyak; ilyennek látszik, mert bizonyos tekintetben csakugyan ilyen. Nem bizonyos, hogy a történelem nem műnyelven kifejezett állításainak könnyebben érthetőknek kell lenniök, mint más tudományok állításainak, melyeket műnyelven kell kifejezni. A tévedés abban a hiedelemben rejlik, hogy a puszta állítások könnyebben lévén érthetők, maga a tárgy is könnyebben sajátítható el. Valamely tárgy, melynek állításait oly könnyű megérteni, úgy rémlik, mintha nem igényelne ugyanoly ítéletet, szorgalmat és észfegyelmézést, mint azok a tárgyak, a melyeknek állításai nehezebbek. És ez a különbség nyomban egy másikkhoz vezet. Egyetlen más tudományág sincs oly szoros kapcsolatban az irodalommal, mint a történelem. Némely tudományág teljesen távol áll az irodalomtól; némelyik az irodalmat ellenségének tekinti. A matematikusnak nincs szüksége a stil bájaira; sőt gondosan kerüli is őket. Jól emlékszem, hogy gyermekkoromban, Euklides egy tételének bizonyításakor nem azt mondtam egyszerűen «sokkal», hanem «mily sokkal nagyobb AB, mint CD». Azzal utasítottak rendre, és ezt az

észrevételt sohasem felejtettem el, hogy a mértan nem ismer érzelmeket. Így van más tudományokkal is; egész irodalom szólhat rólok, de lényeges tételeik nem irodalmiak. Elég, ha szabatosak és érthetők; ha egyebek is, többek az elégnél. A természettudományok valamely tárgyáról szóló könyv könnyen és helyesen tartalmazhat megható elbeszélést és festői leírást; de a lapok, melyeken ezek előfordulnak, valószínűleg inkább azok, melyek azt tüntetik fel, hogy a tudományos ismeret mikép keletkezett, mint maga a tudományos ismeret.

De a történelmi műnek az elbeszelés és leírás, ha távol vannak is attól, hogy a dolog lényegét képezzék, nem csekély részei. És a leírás, ha a meghatározást, az elbeszelés, ha az évkönyveket (krónikákat) felülmúlja, természeténél fogva mindkettő irodalmi. Az elbeszélő történetíróra tehát nem elég, hogy állításai szabatosak és érthetők legyenek, a pontifexek vagy Cuspinianus Anonymus évkönyvei azok lehetnek. Nem zárkozhatik el az elől, hogy valamilyen, akár jó, akár rossz stilje legyen; és ily kényszerhelyzetben lévén, jobb, ha jó, mint rossz stilje van. Hogy csak egy szempontot vegyünk tekintetbe, ha az eseményt vonzóan beszéli el, az emberek sokkal valóbbszíniűen fogják meghallgatni, a mit mond, és tanulságot meríteni belőle. A történelem és irodalmi stil közt fennálló elkerülhetetlen kapcsolat azonban más nehézségeket és kísértéseket von maga után. Vannak kísértések, melyek magát az író, és vannak,

melyek az olvasót nyugtalanítják. Megvan az állandó veszedelem, hogy a szabatosságot maga is feláldozza a hatásnak, hogy túloz valamit, hogy kihagy valamit, hogy valamily jelzöt használ vagy mondatának oly fordulatot ad, mely az egyszerű igazság állításától eltér, mely többé nem úgy fogja feltüntetni a tényeket, a hogy valósággal megtörténtek, hanem, melyek az elbeszélést vonzóbbá tehetik azoknak a szemében, a kik élvezetből és mulatságból és nem a tudomány valódi szeretete miatt olvasnak. Mert, mihelyt valamely mű irodalmi alakot ölt, ily olvasók következnek vagy legalább következhetnek; és előáll a kísértés, hogy ne oly táplálékot adjon nekik, mely legjobb nekik, hanem, mely inyöket leginkább csiklandozza. Az álhírnevek így képződnek, hamis történelmi nézetek így terjednek; legyen az elbeszélés csinosan elmondva, legyen mindenféleképen elmondva, hogy bármily rendű olvasóknak tessenek, és e rendű olvasók elfogják fogadni, akár igaz, akár nem.

Álljunk meg egy kissé és vizsgáljuk közelebb-ről, hogy hogyan alakul némely hírnév. Valaki leül és egy találomra kiválasztott korszak történelmét szándékozik megírni a nélkül, hogy a megelőző és választott korszakot követő időket kellően ismerné; minden lapon majd vastag közönyt, majd csak a physikai képtelenség bizonyos nemét fogja elárulni a szabatos állításra; minden alkalommal, midőn tévedni lehet, tévedni fog; ha valakinek ez volt a neve vagy a czíme, ő mással ru-

házza fel ; ha valamely dolog egyik helyen történt, azt fogja mondani, másutt esett meg ; a tárgyalt korszak törvényeinek, szokásainak, nyelvnek, hazája és minden más ország földrajzának határtalanul nevetséges tudatlanságát fogja elárulni mindenlapon ; a szóknak, kifejezéseknek, czélzásoknak, melyek az igazi tudós mindennapi kenyerét teszik, reá nézve nem lesz értelme ; kéziratával maga előtt méltó képtelenséggel fogja másolni ; nyomtatott könyvével maga előtt elemzésében hasonló képtelenség fogja akadályozni ; de, ha mestere annak a stilnek, mely bizonyos izléseknek tetszik, azoknak, melyek a csipkedésekben és hasonlatokban, idegen nyelvű idézetekben és a nyelvnek az újságok által eszközölt gazdagításában gyönyörködnek, — mindenek fölött, ha tehetségeit, már a milyenek, oly ellentétek felállítására használja, melyeken a józan ész és erkölcs felháborodnak — akkor a történelem atyjaként fogják üdvözölni ; egyik kötetét a másik után az elbűvölt csodálók tapsai fogják fogadni és még az igazság becsületes kutatói is, ha az állítások pontosságának ellenőrzésére nem állanak rendelkezésekre eszközök, félrevezettetnek, — és ne vegyük rossz néven tőlök — az a baleset éri őket, hogy a hazugságot igazságnak nézik. És akad egy más ember, a ki becsületesen és őszintén rászánja magát, hogy hazája történelmének valamelyik nagy korszakát beszélje el ; még későbbi korszakot fog választani, melynek megértése minden előbbi század nem

csekély ismeretét tételezi fel, és nem fog visszariadni a hosszú, talán fáradságos előkészülettől, mely közvetlen munkájához szükséges; addig nem mer választott korszakának részleteivel megbirkózni, míg az előző és későbbi korokkal való kapcsolátát tisztán nem látja; a törvények, szokások és nyelv minden részében jártasságot fog szerezni, melyek készülöben lévő művét megvilágosíthatják; és, midőn közvetlen munkájához közeledik, sohasem fog visszarettenni a fáradságtól, kutatástól, utazástól, egyik napon egy elfelejtett oklevél betűzésétől, máskor egy elfelejtett csatatér helyrajzi felvételétől; vitás korszakot fog választani, mely leginkább van körülvéve minden oldalról vitatkozásokkal és elöitéletekkel, és úgy fogja tárgyalni, talán nem úgy, hogy minden dühös vitakozót kielégítsen, hanem úgy, hogy senki sem vádolhat, hogy figyelmetlenség, szeszély vagy elfogultság által engedte az igazságnak minden áron való felderítésére irányzott való becsületes törekvésének útját szegni. Meglehet, tartózkodni fog tőle, vagy nem fog rá hivatást érezni, hogy elbeszélését a regényíró hasonlataival és szellemességével cziczmázza fel; de világos és férfias angol nyelven fogja elbeszélni, mely olvasóinak képzeletét nem fogja izgatni, hanem beéri azzal, hogy eszökhöz felebbez; és mindezt csak lanyha biztatással fogja tenni, kivéve a kevés rokonszellemet; kötetei párosan fognak megjelenni, becsben annál jobban gyarapodva, minél biztosabbnak érzi maga alatt a földet, de a

vetélytársának lépteit kísérő tapsokból és tömjénből csak csekély részt hódítva el. A hír az egyiket, a ki előtt az igazság semmi vagy a kire nézve az igazság egyszerűen elérhetetlen, mint a szerencse kegyelt és elkényeztetett gyermekét kapja fel; a másikhoz, a ki előtt az igazság minden, a hír csak lassan és kínosan fog közeledni, a mint csüggedetlen szívvel törtet előre, míg az emberek végre megtanulnak különbséget tenni a nappali világosság és az *ignis fatuus* között, mely csak a sötétségbe vezet. És az egyeseken elkövetett igazságtalanság nem a legnagyobb baj, sem az egyes tévedések és ábrándok; melyeknek elő kell fordulniok, ha az emberek a puszta csinosságot és megkapó ellentéteket többrebecsülik a józan észnél és alapos tudománynál. Még nagyobb baj, hogy a történelmet, mint a tudományok egyik ágát, igazi helyéről lealacsonyítják és hamis mértékkel itélik meg. Csendesen, csaknem nyíltan elfogadottá válik, hogy az igazság, pontosság, a kútfők gondos és becsületes felhasználása csekélyebb fontosságúak, mint a népszerű hóbortokat dédelgető írásmód. Azt mondják csaknem ugyanennyi szóval, hogy a történetet oly kellemes olvasni, hogy nem tesz semmit, akár igaz, akár nem; csaknem bűnnek tartják az óvást ily kellemes csalódástól. A hazugság ellen az igazság harczosának valóban hegy elleni küzdelmet kell vívnia, mikor az igazsággal oly keveset törődnek, hogy az igazság szeretete önmagáért oly indok lett, melynek megértéséhez sokan elvesztették az értelmi

erőt. És itt talán elérkeztünk azon nézet legteljesebb kifejlődéséhez, mely szerint a történelem mindkét oldalról könnyű, hogy mindenki, a kinek jó tolla van, képes megírni, és hogy mindenki, a kinek a «jó» toll munkája élvezetet szerez, képes megítélni. És tárgyunknak ezen lealacsonyítása egyenes, de semmi esetre sem szükségképi, hanem oly következménye munkánk elkerülhetetlen irodalmi jellegének, mely ellen állandóan résen kell lennünk. A dolgokat úgy kell vennünk, a mint találjuk; nem tehetünk semmit az ellen, hogy legalább részben nem csak az elmondandók belső értéke, hanem azon alak szerint ítéljenek rólunk, a melyben képesek vagyunk elmondani. Az igazság legridegebb kutatója nagyobb örömmel fogja üdvözölni az igazságot, ha kellemes, mint ha visszataszító alakban bukkan rá. Mennyivel inkább azok, a kikre az igazság a pillanatnyi mulatsággal összehasonlítva másodrendű, sőt azok is, a kik szívökben valóssággal sóvárognak az igazság után, de nem annyira iskolázottak, hogy az igazságot a hazugságtól meg tudnák különböztetni. A stil és alak tehát nem kicsinylendők; az igaz és unalmas elbeszélés jobb, mint a hazug és eleven; de legjobb valamennyi között az, mely a tárgyi pontosságot a stil erejével és szépségével egyesíti. Az angol történelmi irodalom legalább három nagy íróval dicsekedhetik, a kiknek mindegyike tudta, hogy hogyan mondja el elbeszélését, ámbár három, egymástól annyira különböző módon beszélt el,

mintha a következő minden esetben oda törekedett volna, hogy az előbbi modorát elkerülje. Gibbon hatalmas műve, korának művei közül az egyetlen, még mindig megállja a helyét. Hébe-hóba, főleg az általa nélkülözött adatok segítségével, történelmének egyik-másik részéről hívebb képet rajzolhatunk; száz évvel később némely dolgokat az övéitől elütő arányokban és vonatkozásokban vázolhatunk; de közülünk senki sem álmodhatik arról, hogy ezt az óriási, csodálatos és páratlan egészet megbolygassa. És mindez leginkább a stil hatalmának tulajdonítandó, melyet értelmünk gyakran kárhoztat, de melyet értelmünk ellenére csodálunk, oly stilének, mely nagyszerűségével olykor félrevezet, de azért úgy beszél el az eseményeket, hogy nem vakon csodáljuk, hanem értjük őket és emlékezünk rájuk. Bármilyen mást olvassunk, Gibbont is kell olvasnunk. Oly időkre ugrom át, melyekre közülünk néhányan emlékeznek, a főúrhoz és elődhöz, a ki hűbéresének büszkén vallom' magamat. Nincs stil, mely annyira különböznék Gibbon művészi pompájától, mint Arnold eredeti, mesterkéletlen előadása, mely tárgyának minden fordulatával emelkedik és leszáll, ékesszólásának még legmagasabb szárnyalásában is egyszerű, de Gibbonnel rokon a fődologban, abban, hogy úgy beszél el, hogy megértjük és emlékezünk rá. Harmadik nevemnél el vagyok készülve a szörnyűködésre; tudom, hogy ma divat lord Macaulayt lerántani. Hallottam beszélni ellene

olyanokat, a kiknek joguk van a beszédhez; sokkal többet hallottam, kiknek nincs. Én legalább úgy érzem, hogy nekem nincs; nem látom, hogyan lehet valakinek joga ehhez, a ki nem végzett oly munkát, mint Macaulay, vagy legalább valami rokonfajú, nem kevésbé alapos munkát. Én is ép úgy látom Macaulay nagy és szembeötlő hibáit, mint bárki; ismerem az óvatosságot, melylyel pompás rajzait tanulmányozni kell; de nem érezhetem feljogosítva magamat arra, hogy könnyedén beszéljek arról, a kinek igazi tudományosság dolgában annyit köszönhetek és mint a történelmi elbeszélés mesterének, többel vagyok adósa, mint bárkinek. Olvassanak egy lapot Macaulayból; vizsgálják meg aprólékos pontosságát minden névben, kifejezésben szímben; állítsák szembe hamisítatlan angolságát azzal a szennyes jargonnal, mely hírlapjainkból könyveinket is elárasztotta; időzzenek stíljénél, mely minden gondolat kifejezésére megtalálja nyelvünkben a kellő kifejezést és soha egyetlen szót sem használ másképp, mint igazi és tiszteséges jelentésében; forgassák annak a könyvnek lapjait, a melyben soha senki sem olvasott kétszer egy mondatot azért, mert előszörre nem értette meg, hanem melyből mindnyájan sok mondatot azért olvastunk kétszer vagy hússzor, hogy csupa élvezetből a világosságnál, művészi teljességnél és símaságnál, minden szónak minden másához való viszonyánál, a szerencsésen választott jelzőnél, az élesen kihegyezett

gúnynál időzhessünk. Ezek valóban oly könyvek, melyeket veszedelmes azért venni kézbe, hogy egy tényt vagy rajzot keressünk meg bennök. Kezdjék el bármelyik, találomra választott lapon, és nehéz a kötetet visszatenni a helyére addig, míg hátralévő lapjait százszor el nem olvasták.

A stil kitünősége és az anyag kitünősége között tehát nincs igazi ellentét. Az egyetlen kérdés, mely felmerülhet, az, hogy melyiké legyen az elsőség, ha szerencsétlenségre külön vannak választva. A komoly tanulmányozó mindig ugyanazt fogja választani; meglehet, hogy a nyájas olvasó — ámbár azt hiszem, hogy énnek a titokzatos személyiségnek értelmét nagyon is kicsinylik védő urai és szellemi táplálékának szállítói — mást. A veszedelem olykor csaknem sajnálkozni készíthet a történelem és irodalom elkerülhetetlen szövetkezésén. Ki lehetünk téve a kísértésnek, hogy a mennyiségtudós és vegyész sorsát irigyeljük, a kiknek útjában nincsenek ily befedett vermek. A legvonzóbb stil, a legválogatottabb hasonlatok, az idegen nyelvek legcsinosabb phrásisai kárba vesznének, ha annak bebizonyítására használtatnának, hogy a háromszög két oldala együtt nem mindig nagyobb, mint a harmadik. Ha annak a bebizonyítására használtatnak, hogy egy ember egyik napon levágta a feleségének a fejét és másnap reggel elvette a szolgáját csupa hazaszere-
tetből, az ellentét talál hívőkre.

De a veszedelem, hogy a történelmet könnyű

dolognak tartjuk, legtöbbünket fiatal korunkban fenyeget. Megelőzi azt a fokot, midőn fel vagyunk híva, hogy a bajt kerüljük el és a jó írók között válaszszunk, kik hosszú történelmi korszakok eseményeit sok kötetben beszélük el. Csecsemő korától fogva mindenki tanul egy kis történelmet; lehetetlennek látszanék, hogy valaki épenséggel semmit se tudjon a történelemből. El tudom képzelni, hogy valaki a természettudományok számos ágából épen semmit sem tud; legalább az én ismeretem sokból oly közel van a feltétlen semmihez, hogy a jelentéktelen ür nem látszik áthidalhatatlannak. Bölcsőnktől fogva mindnyájan tanulunk egy kis történelmet; hallunk valamit szülőföldünkről, családukról; Cæsarról, Alfrédról, Cromwell Olivérről, a rómaiakról, szászokról és dánokról, a mi minden történelem vagy történelemszámba megy. Folytatjuk a történelem vagy legalább olyasmi tanulását, a mi történelemszámba megy, valahányszor hírlapba pillantunk; beszélni hallunk róla vagy megbeszéljük, valahányszor közönséges társalgást kezdünk. Ily módon, ámbár rendszeren igen korán kezdünk igazi történelmi könyvszámba menő művek olvasásához, első történelmi fogalmaink nem annyira jó vagy rossz könyvekből vannak merítve, hanem véletlenül kezünk ügyébe eső forrásokból vannak összeböngészve. Azt hiszem, hogy én különösen szerencsés voltam. Dajkámtól hallottam, hogy «a császárnak sok királya van».

Ez az állítás akkor nem volt feltétlenül igaz; de néhány évvel előbb igaz volt, és néhánynyal később ismét igaznak bizonyult. Nem lehetetlen, hogy ez a gyermekes tanítás világosabb fogalomhoz juttatott a Kelet- és Nyugat-római birodalomról, mint másoké. Attól tartok azonban, hogy a rómaiak, czelták és teutónok viszonyait illetőleg szigethazánkban nem nyertem ily hasznos tanítást. Az életünk kezdetétől fogva mindenféleképen felszedegetett ez a történelem teszi reánk tényleg a legmélyebb benyomást és, ha e benyomás szerencsétlenségünkre rossz, ettől legnehezebb megszabadulni. De mi alatt ily módon egy kevés történelmet szedegetünk fel, addig legtöbbünk komolyabban egy kis természettudományt is elsajátít. Azt hiszem, mindenki tud egy keveset a csillagászatból. Tudja legalább azt, hogy a föld gömbalakú és a nap körül kering. A kik ezeket a tanokat tagadják, nem az ismeretek hiányából teszik; hallottak rólok és elvetették őket. Mindenki ért tehát egy kicsit a történelemhez és a csillagászathoz. De mennyire elűtő legtöbbünk csillagászati ismerete a történelmitől. Mennyiségre nézve csillagászati ismereteink igen csekélyek lehetnek, de magokban véve helyesek; ennyiben igazi tudomány, és később bővebb ismeretek kiinduló pontjává lehet. De mig elemi csillagászatunk ilyképen igaz és egészséges, elemi történelmünk rendesen épen ellenkezője ennek. Soha sem találkozunk oly emberrel, a kinek törté-

nelmi ismeretei azon ember csillagászati ismereteinek felelnének meg, a ki csak a régi naprendszert ismeri és semmi egyebet. Általában sokkal többet tanult, de rendesen úgy, hogy később első dolgának kellene lenni, hogy elfelejtse. A történelemnek épen legegyszerűbb pontjaiban, oly igazságokban, melyek annak felelnek meg, hogy a föld kering a nap körül, az ember szinte szeretné mondani, oly igazságokban, minő az, mely szerint két egyenes nem zárhat be területet, tévednek az emberek legmenthetetlenebbül. És ha pedánsul beszélhetek, a zavaros műszóknak nem csekély részök van a bajban. Bizonytalan földrajzi fogalmak, a mai térképnek minden elmúlt korba való babonás visszahelyezése szintén nagyon növelik. Vagyis inkább szintén bajok; a földrajzi zavar a zavaros műszók legfeltűnőbb és legveszedelmesebb esete. Legtöbbet a világ egyetemes történelmének és nemzetünk történelmének ép legnagyobb és legvilágosabb tényei tekintetében kell az emberiség nagy részének, sok éleseszűt és a részletekről jól értesültet sem véve ki, felejtetni. Az angol Israel örültsége ellen kár érvelni; úgy kell vele bánni, mint bármely más örültséggel. És az angol-israelita legalább tudja, hogy van más nézet is, ép úgy, mint az, a ki azt tartja, hogy a föld sík, tudja, hogy létezik más tan is. Az együgyű tudatlanságnak inkább egy másik esetét veszem, oly tudatlanságét, mely feltételezi, hogy az illető a világ-történelmi vezéreseményekről nem is hallott,

mert ha hallott volna, lehetetlen, hogy ily tökéletesen rosszul fogta volna fel. Oly tudatlanság ez, melyhez hasonlónak létezését bármely más tudományágban el sem tudom képzelni, mindenesetre még azokról sem, a kik az illető tudományágról csak esetleg írnak. Nem ostoba, hanem sem értelmet, sem tudományt bizonyos más tárgyakról nem nélkülöző ember könyvében olvastam azt az állítást, hogy az oroszok a IX. és X. századokban megtámadták Konstantinápolyt, de a törököket nagyon erőseknek találták.

Ily állítás lehetősége valóban a történelem tanulmányozásának nehézségeit bizonyítja; feltűn-teti azon akadályokat, a melyek ellen küzdenünk kell. A tudás és tudatlanság, melyet feltételez, valóban figyelemreméltó. Annak tudása, hogy a IX. és X. századokban létezett orosz hatalom és hogy az akkori oroszok Konstantinápolyt többször magtámadták, oly tény, melyet nem mindenkitől várunk. Oly ismeret ez, mely csaknem annak jeléül tekinthető, hogy birtokosa a történelem belső körébe is behatolt. De jelen alakjában egyszerűen csak a felszedegetett tudomány veszedelmét tanusítja, — mert a felszedegetés, mely a gyermekkorban kezdődik, bizonyosan később is továbbfolyik. Az író valahol egy, magában látszólag helyes állításra talált azon skandináv kalandorok régi vállalatairól, a kiktől a szláv család egyik legnagyobb ága az orosz nevet nyerte. A tény feltűnő volt; reá nézve valószínűleg új

volt; úgy rémlett neki, hogy valami politikai szónoklatban találóan alkalmazhatja. De annak, a ki ezt az elszigetelt, darabos ismeretet felszedte, a világ történelmében való igazi helyéről nem volt fogalma. Tényleg események igen hosszú sorozatának a része, oly sorozatának, mely még nem ért véget, része a görögök és szlávok közti versengésnek, mely délkeleti Európa nagy, belső baja. Az író azonban más tényt sorozat részének vette, mely szintén nem ért véget, de a melynek kezdete sokkal későbbre esik. Reá nézve Konstantinápoly csupán a törökök városa volt és semmi egyéb. Azoknak, a kik Konstantinápolyt megtámadták, török, és nem más nép ellenállására kellett találniok. Röviden: előtte a keleti Róma egész történelme teljesen ismeretlen volt. Így van ez nem kevés emberrel, sőt sok olyannal is, kik más tárgyakban, sőt a történelem más ágaiban is éles ész és bő ismereteket árulnak el. Pedig a Kelet-római császárság történelme nélkül a világ történelmének vezéreseménye megfejtethetlen rejtély lesz. Ha Konstantinápolyban a IX. és X. századokban törökök lettek volna, Európa és a keresztyénség századokon keresztül nem jelenthette volna ugyanazt. És egy dolog még bizonyosabb; ha a latin és angol nyelvek, a keresztyén vallás és európai civilizatio tovább éltek vagy fejlődtek volna, a legvilágosodottabb modern újítók egyik célja legalább tökéletesen biztosítva lett volna. Ha Európa törvényeinek és vallásának makedón védői helyett

egy barbár ült volna Konstantin trónjára, nem kellett volna attól tartani, hogy a görög nyelv és irodalom az Északi tenger szigetein bárki tanulmányainak részét képezze.

Ily körülmények között oly nehézségekkel kell megküzdenünk, melyek hasonló mértékben más tanulmányokban bizonyosan nem fordulnak elő. A féltudománytsehol sem tekintik oly könnyen igazi tudománynak. Sehol sem oly lényeges része annak a munkájának, a ki tárgyát valóban érteni akarja, mindenek fölött a tanultak nagy részének elfelejtése. A felejtés munkája minden tudományban előfordul, valahányszor valami új fény a régi tanok téves voltát bizonyítja. A történelemben szükséges ez nemcsak azért, mert egyik-másik részére gyakran esik új fény, hanem mert sokan határozottan többrebecsülik a sötétséget akár a régi, akár az új fénynél. A tárgy látszólagos könnyűsége, a műszóktól való mentessége, minden más tanulmány-nyal való kapcsolatának a módja, a kényszerűség, melytől senki sem szabadulhat, hogy valamit tanuljon vagy legalább szedegessen föl belőle, mind hozzájárul ahhoz, hogy a tanulatlanok különös játékszerévé válják. Oly tér lesz, a hol a féligkészült- és készületlennek egyenlő joga van nézetet nyilvánítani, a hol az egyik ép oly joggal kívánhat meghallgatást, mint a másik, és a hol az ember rendesen a beszéd igazi tárgyától teljesen idegen okok miatt nyer vagy nem nyer meghallgatást. Ezek a mi nehézségeink, oly nehézsé-

gek, melyektől, minthogy a dolog természetében vannak, tökéletesen sohasem fogunk megszabadulni és a melyek ellen úgy kell küzdenünk, a hogy tudunk. És ily helyen, a minő a mienk, kezeinkben van a legjobb orvosság, hacsak élni akarunk vele. Itt vannak az eszközök ez és más dolgokban is a jó és a rossz megkülönböztetésére. Régi, az idő által kipróbált tanulmányaink ebben, mint más dolgokban is, segítségünkre lesznek. A ki a régi Literae Humaniores iskolájában Oxfordban olvasott könyvekben jártas, a legjobb kezdettel rendelkezik; a legjobb előkészületet tette arra, hogy a történelmet és bármily más tudományt méltányoljon. Keresztülment az ész fejlesztésén; tehetségeit megedzette, mint semmiféle más eljárás nem edzhette; megtanulta, mi a gondolat és mi a tanulmány; csak tovább kell mennie, csak használnia kell a megszerzett értelmi szokásokat, csak fel kell használnia bármily tanulmányokra, melyekre hivatottságot érez magában. Emlékszem, mily korszakalkotó volt életemben Aristoteles *Ethiká*-jának az olvasása. Nem szeretném, ha most kellene vizsgáznom belőle; de olvasása által mintha új, addig birtokomban nem volt erőt nyertem volna, a megismerés és különböztetés erejét, mely oly tárgyakra való használatra is készen állott, melyeknek kevés közülük van azon könyvéhez, mely egy új tehetséggel ajándékozott meg. A ki esztét az *Ethika* tanulmányozásával pallérozta, mindenekfölött pedig, ha követi utolsó

mondatának tanácsát és az *Ethika* után a páratlan *Politiká*-n folytatja — ha minden megkülönböztetés és meghatározás teljes erejét felfogja, annak a tökéletes nyelvnek egész világosságával, melynek visszaadására való kísérlet minden más nyelven mókázás — útjából a történelem tanulmányozásának nem kevés akadályát háritotta el. Ha mégis marad felejténivalója, a felejtésre és tanulásra a legjobb iskolában dolgozott. A történelem némely részeire a régibb iskola rokontanulmányai közben már megtanulta a nyert szellemi gyakorlat alkalmazását; csak a végzetes elválasztó falon kell átugornia és ugyanezt a gyakorlatot alkalmaznia a történelem más részeire. Csak azon igazságtól kell áthatva lennie, melyet mindaddig hangsúlyozni fogok, míg e helyen leszek, hogy azok a tények, melyek valamely húzott vagy nem húzott vonal egyik oldalán vannak, ép úgy megérdemlik figyelmét, mint a másikon lévők, és hogy a gondolkodásnak az a módja, mely szükséges az egyikhez, a másik által sem nélkülözhető. A ki Görögország történelmének egy-két századában és Itália történelmének egy-két századában tökélyre vitte, ne restelje elhinni, hogy ez az egy-két század nem teszi annak a két híres félszigetnek egész történelmét, és hogy e félszigetek határain túl van a teutón és gall szárazföld, egy európai szigeten a kisebb Angolország és a nagyobb Angolország történelme az Óceánon túl. Legyen meggyőződve, hogy az, a ki Thukydidesében, Aristotelesében és

Tacitusában megtanulta, hogy a történelmet hogyan kell olvasni, mindenki fölött előnyben van munkájának későbbi korokig való folytatásában. Legyen meggyőződve továbbá, hogy ha munkáját nem folytatja későbbi időkig, az nagyon tökéletlen lesz, eszköz czél nélkül, kezdet vég nélkül, alap épület nélkül. Valóban, különös látni és hallani, hogy vannak emberek, a kik a történelem és nyelv tág birodalmának valamely kis helyét a legapróbb részletekig keresztülkutatták, megvetéssel fordulnak el hazájok, nyelvök és nemzetök emlékeitől. Még különösebb látvány azonban az, midőn az emberek hasonló megvetéssel fordulnak el minden ország és nyelv minden korszakától, melyre magokat különösen szánták, kivéve azt a néhány csekély töredéket, melyet mintha a vak szerencse vagy a kockakajáték szemelt volna ki számukra. Nem mondom, hogy még rájuk nézve is az európai világ történelme, az a hosszú elbeszélés, mely körül csoportosul a régi és új Róma történelme, nem lesz nehézségekkel összekötve. A legfőbb nehézséget magoknak azonban magok okozták. Az a furcsa előítélet ez, mely kettéválaszt oly dolgokat, melyek mindenike a másik nélkül elveszti az értékének a felét, az a vonakodás, mely nem ismeri el oly tudományok közeli rokonságát és egyenlő értékét, melyek lényeges egysége mindkettőnek az élete; ez képezi a főnehézséget, mely oly sokakat, kik jól indultak, visszatart attól, hogy a természetes úton végig haladjanak, és inkább arra

készítet, hogy a természetes véget azok munkájának tekintsék, a kik a kezdetet nem ismerik. Van itt valaki, a ki az imént vitte tökélyre a spartai ephorok és athéni hadvezérek, a római királyok és consulok és talán a római császárok egy csekély részének ismeretét? Jól kezdte; ne higye, hogy végzett is; érdemes tanulónak bizonyult; ne higye, hogy ezért már tanítónak is alkalmas. Járjon-keljen az előtte természetesen nyitva álló úton, mely még rá nézve sem lesz ment a nehézségektől, de melyeket, ha valakinek, neki van joga könnyűeknek nevezni. Róma egyik korszakának nyelve még üdén hangzik ajkairól, Róma egyik korszaka nagy férfainak tettei még élénkek emlékezetében; ne pihenjen ott, a hol nincs pihenőhely; menjen tovább és vizsgálja, mit tett Róma, midőn hivatását végre teljesítette, midőn valóban ura és tanítója lett a világnak. Álljon a korszakok keskeny mesgyéjére, midőn vér- és nyelvrokonunk, a győztes góth, lelkében azt vitatta, hogy Románia elsöpörtessék-e a föld színéről, hogy Gothiának csináljon helyet, és midőn abban állapotodott meg, hogy Románia Gothia nélkül és Gothia Románia nélkül egyenlően képtelen azt a munkát teljesíteni, melyre a világnak szüksége van. A nyugati-góth Ataulf elhatározása tette lehetővé a mai világ keletkezését, de csak az által tette lehetővé, hogy azon világ régibb és újabb elemeinek szükséges testvériességét hirdette. Románia férfiai, a Romániánál idősebb világ férfiai, magának Hellasnak

férfiai, — mi, Gothia férfiai, vagyis Németország, Angolország és Amerika férfiai hívunk fel a csatlakozásra, a segítségre oly munkához, mely rátok nézve legalább könnyebb lesz, mint másokra. Kérünk benneteket, mint bátyáitok, csatlakozzatok hozzánk; külön mindkettőnek a munkája fogyatékos és tökéletlen; a mi tanulmányaink a tieitoktól külön nem nyugszanak szilárd alapon; a tieitek a mieinktől külön ki vannak téve azok szemrehányásának, a kik építéshez fognak és ezt be is tudnák fejezni, de nem akarják.

III.

A történelmi bizonyíték természete.

Még mindig nem határoztuk meg a történelmet, végre is talán okosan teszszük, ha nem nagyon törekszünk meghatározni. Ha felszólítanának erre, körülbelül ily meghatározását volnék leginkább hajlandó adni: a történelem az emberről, mint politikai lényről szóló tudomány. És ily meghatározás aligha volna kielégítő; legalább a «tudomány» szóhoz valami jelzöt kell adnunk. Valóban, a *tudomány* szót egyáltalában egyszerűen csak azon jogunk fentartása végett használok, hogy igazoljam, hogy használhatjuk, ha úgy tetszik.* Fiatal koromban e helyen tudomány (*science*) alatt főleg az ember erkölcsi képességeinek ismeretét értették, azt a tudományt, melyet Aristoteles- és Butlertől tanul-

* Szerző itt a latin eredetű *science* angol szó ellenkel ki és helyette a tiszta angol *knowledge* és *learning* szók használatát ajánlja. Az erről szóló két mondatot, mint reánk nézve semmi érdekl sem bírót és nálunk így meg sem különböztethető fogalmakat, szándékosan hagytam el. A fordító jegyzete.

tunk. Ma más és olykor nagyon furcsa jelentéseket vett föl. De a mi tudományágunk és más rokonágak tanulmányozói bizonyára soha sem tagadták más tudományágak, minden, törvényes eszközzel mivelhető tudományág azon jogát, hogy a mienkkel teljesen egyenlő rangúnak tekintse magát. A mi ellen felszólaltunk, az nem egyéb, mint az a különös eljárás, melylyel a *tudomány* név gyakran bizonyos tudományágakra korlátoztatik, és a még különösebb eljárás, hogy e név méltatlan kizárólagos birtoklásának alapján magok számára különös érdemeket és méltóságot követelnek. Sokkal jobban tiszteljük mind az angol, mind a latin nyelvet, hogysem azt kívánnók, hogy scientista'knak hívjanak bennünket; de tanulmányaink számára helyet követelünk a tudományok között. Nem kívánunk felsőbbbséget; mi csupán egyenlőséget igényelünk. A különféle tudományágak beérhetnék azzal, hogy mint egy szabad democratia testvérei álljanak egymás mellett; az oligarchikus vagy zsarnoki vágyódás az elsőség után valamely tudomány részéről egyszerűen azt igazolja, hogy az illető tudományág művelőinek némi titkolt kétélyeik vannak álláspontjuk szilárdsága tekintetében. Midőn tehát a *tudomány* névhez való igényünket és használatának jogát hangoztatjuk, használatáért nem igen fogjuk törni magunkat. A teutón *knowledge* (tudomány) jobban illik az angol ajkakra, és ha megtanultuk a hamis tudományt megkülönböztetni az igazitól, bizonyára

nem fogjuk megengedni, hogy a tudomány nevet igényelje olyasmi, a mit, ha latinizáló hangulatban volnánk, nem készségesen neveznénk a másik néven. Ha Polybiost és Tacitust, ha Waitzot és Stubbst a tudós névre nem tartják méltóknak, akkor vegye fel, a kinek tetszik.

De vissza kell térnünk megkísérlett meghatározásunkhoz. Azt mondtam, hogy hajlandók vagyunk a történelmet úgy határozni meg, hogy az az emberről, mint politikai lényről szóló tudomány, és hogy e meghatározás nem volt egészen kielégítő. E meghatározás talán a történelem legmagasabb törekvéseinek, a történelem által elérhető legmagasabb céloknak a leírása inkább, mint magának a történelemnek szigorú meghatározása. Az emberről szóló ily tudományt a történelemtől függetlenül nem képzelhetünk el; mert tanainak a történelemre kell alapítva lenniök; következtetéseit a történelem tényeiből kell levonni; a politikai embernek elméleten és nem tapasztalaton alapuló elvont tudománya valóban csekély értékű volna. És mégis el tudunk képzelni a történelemtől különálló ily tudományt; mert a szokás a történelem szóhoz az elbeszélés fogalmát csatolta és maga a politikai tudomány, ámbár az elbeszélés eredményeire van alapítva, nem kénytelen elbeszélő alakot ölteni. Hozzá még ily tudományra nézve sok dolog másodrendűnek, csaknem esetlegesnek fog látszani, melynek az elbeszélő történelemben első helyet kell elfoglalnia. Az emberről

politikai minőségében szóló tudomány egyes emberek jellemével és tetteivel aligha foglalkoznék tüzetesen. Csaták, alkudozások, uralkodó gyülekezetek vitái, sok más egyéb, melyek a történelmi elbeszélésben ökvetlenül nagy helyet foglalnak el, ily tudomány körében is előfordulnak, de csak esetlegesen. Csak mint magyarázó példák fognak előfordulni, feltüntetve az ember igazi haladásának vagy hátramaradásának menetét a tárgyalt külön korszakban. És viszont, ha ily politikai tudomány megteremtését történelmi kutatásaink legmagasabb törekvéseül elfogadjuk is, nem tagadhatjuk a tényt, hogy sok és igen jó történelmi munkát végeztek oly emberek is, a kik ily tudományról igen keveset gondolkodtak. Sok, magokra nézve is kétségtelenül kellemes és érdekes, másokra nézve bizonyára hasznos munkát végeztek oly emberek, a kiknek határozottan nem tetszett, hogy ily czél érdekében működőknek tekintessenek. És bizonyára annyi kézzelfogható ostobaságot mondtak már el a «történelem philosophiá»-járól, annyi mást, a minek meglehet, van értelme, de oly közben jelenik meg, hogy az ostobaság színét ölti magára, hogy az ember nem csodálkozik, ha okos emberek olykor vonakodnak a «philosophia» és «tudomány» vagy más hasonló elnevezést alkalmazni történelmi tanulmányaikra. És világos, hogy a történelemnek megvannak kellemei és haszna a nélkül, hogy ezeken túl valami általános tanítás megállapítására törekednék. Ha

tudományos czélunkat törekvésre érdemesnek állítjuk, inkább tanácsként adjuk a tökéletességre keveseknek, mint minden tanuló által szükségképen követendő szabályt. Egészben véve talán legtöbb valódi ismeretet bizonyos rendetlen úton szerzünk és bizonyos rendetlen módon használunk is, a nélkül, hogy valaha szabatos tudományos alakba öltöztetnők. És ha a dolgokat szabatos tudományos alakba öltöztetni, rendezni törekszünk, azaz, csinos formulák- és jól meghatározott osztályokba, megint csak újabb nehézségekre és veszedelmekre bukkanunk azokon kívül, melyekkel tudományunk megszerzésének folyamán kellett küzdenünk. Ha osztályainkat nagyon ridegen határozzuk meg, ha általános formuláinkat elbizakodva állítjuk fel, ki vagyunk téve a tévedés veszedelmének. Legalább úgy kell szavakba foglalnunk mindent, hogy a kivételek lehetősége fennálljon. Valamely elmúlt politikai esemény okát nem állíthatjuk oly bizonyossággal, mint a természettudós a maga birodalmában valamely elmúlt eseményét. Valamely politikai esemény bekövetkezését nem mondhatjuk meg előre ugyanoly bizonyossággal, mint a csillagász valamely beálló fogyatkozásét. Néha csakugyan megközelíthetjük e bizonyosságot. Van egy szabály, mely alól saját tapasztalatom szerint, nem találtam soha kivételt; de távol van tőlem, hogy még ezt a szabályt is oly határozottan állítsam, hogy akár mult, akár jövő kivételek lehetőségét tagadnám alóla. Mikor, a főleg

józan észszel dicsekvő államférfiak, mikor a méltóságteljes csalhatatlanság látszatával dicsekvő hírlapok valamely kérdést vagy mozgalmat könnyedén vesznek, mikor megvetik, mikor fitymálják, mikor «érzelgős»-nek nevezik, mikor azt állítják róla, hogy «a gyakorlati politika határait meghaladja», tudjuk, csaknem oly bizonyosan tudjuk, mint a legközelebbi holdfogyatkozást, hogy nem sokára ez lesz a leggyakorlatibb kérdések egyike.

Ha tehát az emberről politikai minőségben szóló tudományt alapítunk meg, annak olyannak kell lennie, mely nem tart igényt arra, hogy a feltétlen bizonyosságot elérje, vagy úgy közelíti meg a feltétlen bizonyosságot, mint néhány más tudomány. És ez nem csak akkor igaz, ha a jövőbe tekintünk, hanem ha a múltba pillantunk is vissza. Ily tudomány a történelem tényeitől függ, és az igazság szándékos eltorzítására való törekvés nélkül meg kell vallanunk, hogy a történelem tényei korántsem oly bizonyosak, mint némely más tudományágéi. Az ember nem szívesen utal saját munkáira, de azt hiszem, ennek csak álszemérem az oka. Én ezért bátorságot veszek közölni Önökkel, hogy e tárgyat valamivel részletesebben és elvontabban vizsgáltam, mint élszóbeli előadásban merném tenni, *Faj és Nyelv* című dolgozatomban *Történelmi Értekezéseim* harmadik sorozatában. De egy kis gondolkodás után mindnyájan be fogják látni, hogy a legjobb történelmi bizonyíték sem sem feltétlen bizonyosság-

hoz. Bárki legyen a tanu, a tévedés és hamisítás lehetősége mindig fennáll. E tekintetben rosszabb helyzetben vagyunk, mint társaink némely tudományokban, melyeket a mienk legközelebbi rokonainak tartok. A geologus tévedhet a sziklák tanúságának magyarázatában; de a sziklák sem nem tévedhetnek, sem nem hazudhatnak. Már pedig nem csak történetíró tévedhet az oklevelek tanúságának magyarázatában, hanem magok az oklevelek is tévedhetnek vagy hazudhatnak. Még ha az írott emlékeknél jobban közeledünk is a bizonyossághoz, mégis igen messze vagyunk a feltétlen bizonyosságtól. Gondoljon mindenki saját tapasztalatára. Kezdje előlről. Mindenki azt képzei, hogy tudja, hogy kicsoda; tényleg azonban nem tudja biztosan. Csak úgy tudja, mint az elmúlt történelem valamely tényét. Saját tudása alapján senki sem mondhatja, hogy azoknak a fia, a kikről azt hiszi, hogy szülei; csak úgy hiszi ezt, mint azt, hogy Hódító Vilmos Pevensyben szállt partra; hiszi, mert általa megbízhatónak tartott tanúság alapján mondták neki. Ha oly dolgokhoz érünk, melyek saját tudásunk körébe esnek, dolgokhoz, melyeket magunk hallottunk és láttunk, mindenki azt fogja bihetni önmagáról, hogy elérte a feltétlen bizonyosságot. Ennek daczára mindenk előtt e feltétlen bizonyosságot nem adhatja tovább; bármily bizonyosnak érezze is magát, mások csak annyiban fogják elfogadni állítását, a mily mértékben megbízhatónak tartják. És ezen

felül még saját szellemében sem lehet feltétlenül bizonyos; bizonyos helyen volt; bizonyos eseményt látott; bizonyos beszédet hallott; de a hely, szereplő és beszélő azonossága tekintetében másoknak kell hinnie. A tévedés és csalás, ámbár gyakran igen valószínűtlenek, mindig lehetségesek. Az emberek önmagukat illetőleg gyakran igen furcsán tévedtek, gyakran igen furcsán ejtettek tévedésbe mások által oly dolgokban, melyeket illetőleg látszólag megközelítették azt a bizonyosságot, mely a személyes jelenlétben foglaltatik. Csaknem közmondásos lett, hogy két szemtanu ugyanazon eseményt nem beszéli el teljesen azonosan. Mert egy esemény, mondjuk, egy csata nagyszabású elbeszélésekor gyakran tényleg nem ugyanazon dolgot kell elbeszélniök. A főeseménynek különböző részeit látták; ezért, jöllehet a két elbeszélésben nincs valódi ellenmondás, mindegyik a másiktól teljesen különböző kapcsolatba fogja hozni a részleteket. De ha még tökéletesen azonos két dolgot tesznek is eljök, nem következik, hogy tökéletesen azonos dolgokat fognak látni. Ez még physikailag is igaz lehet a látóképesség különbözőzése és még igen jelentéktelen physikai helyzetkülönbség tekintetében is. De igaz ez más értelemben is. Az emberek eszének különböző járása szerint az egyiknek a látott dolgok egyik, a másinak másik oldala fog feltűnni; ezért közléseikben, ámbár ismét nem lesz valódi ellenmondás, a dolgok egymáshoz való viszonyában és arányában

valószínűleg nagy lesz az eltérés. Ez annyira el van ismerve, hogy az ugyanazon esemény elbeszélésében előforduló jelentéktelen különbségeket az elbeszélőkben a megbízhatóság jeleinek, míg a minden apró részletben való teljes egyezést kissé gyanúsnak tekintik. De ha ugyanazon esemény valamennyi elbeszélője, míg az elbeszélés más részeit különbözőképpen mondja el, egy bizonyos pontját pedig egyféleképpen, ez a bizonyosság legmagasabb fokának van elfogadva. Azta dolgot, mely minden tanúnak egyféleképpen tűnt fel, körülbelül bizonyosan olyanak vesszük, hogy úgy és nem másképpen történt. Hanem még az ily tanúság sem feltétlen bizonyosságú; meglehet, hogy valamennyi független tanú is hazudik; az is lehetséges, hogy valamennyiüket félrevezették. Mindezek nagyon közkeletű tények, melyekről az embernek azt kell hinnie, hogy mindenkinek önként is eszébe fognak jutni. De azért nem felesleges kiterjeszkedni rájuk, hogy megmutassuk, mily természetű bizonyítékkal van dolgunk tanulmányainkban, mily távol van nemcsak a matematikus feltétlen bizonyosságától, hanem a bizonyosság azon különféle fokaitól is, melyek az ő és a mi meggyőződésünk mértéke között levő távolság különböző fokain fordulnak elő.

Gyakran még a legjobb bizonyíték bizonytalanságának is furcsa példáira találunk, ha a történelmi kutatásunkban gyakran elfogadott bizonyítékot a gyakorlati életben előforduló, hasonló fajta bizonyítékot illetőleg tett tapasztalatunkkal hasonlítjuk össze.

sze. Vizsgálódásaink közben sokszor találkozunk a nevek és családi rokonság kérdéseivel; sokszor fontos, vagy mindenestre érdekes annak a tisztázása, hogy az emberek mely fokon voltak rokonok és ezen fok meghatározására a neveken kívül sokszor nincs más kalauzunnk. És az elnevezések tekintetében a különböző időkben és helyeken dívó szokások ezek tisztázását a valószínűség magas fokával lehetővé teszik, ámbár mindig csak a valószínűség magas fokával, semmiesetre sem feltétlen bizonyossággal. A napokban egy római történelemben azt olvastam, hogy abból a római szokásból, mely szerint a legidősebb fiú atyja *praenomen*-jét viselte, azt következtethetjük, hogy Tiberius Gracchus, a híres tribún, a szintén tribún és aligha kisebb hírű, idősebb Tiberius Gracchus számos fia között a legidősebb volt. De nem lehetünk bizonyosak róla. Az idősebb Tiberius eltérhetett a szokástól, a mint Sulla is eltért tőle, midőn egyik fiának a Faustus nevet adta, mely néven előtte senki sem ismeretes. Nem kevésbé volt szokásos Athénben, hogy a legidősebb fiú öregatyja nevét és Rómában, hogy a legidősebb fiú atyjának nevét vette fel, mint a hogy az angol peert legidősebb fia követi. Ennek daczára Somers-et Edward herczeg herczegsége egy különös patens következtében először második fiának leszármazóira szállt, oly különös dolog, mely Oraniai herczeg és az idősebb ág képviselője között igen nevezetes párbeszédre szolgált alkalmul. «Sir Edward, azt hiszem, Ön Somers-et herczeg család-

jából való.» «Bocsánat, Fenség, Somerset herczeg való az én családomból.» A herczeg itt igen természetesen következtetett, de következtetése véletlenül helytelen volt. XI. és XII. századbéli munkám közben a személy nevek tanulmányozását nem csekély fontosságúnak találtam, és különböző személyek származására, sőt nemzetiségére is gyakran pusztán nevökből kellett következtetéseket vonnom. A keresztapa nevének felvétele oly általános szokás volt, hogy ha Gyónó Edward napjaiban vagy Hódító Vilmos első napjaiban egy normant találtam, a ki angol vagy dán vagy a kor valamely angol főemberének nevét viselte, némi bizalommal következtettem, hogy az az angol volt a keresztatyja. Hogy csak két esetet vegyünk a sok közül, úgy látszik, mintha Harold, Edward király unokaöccsének, Hereford Ralph earlnek a fia, Harold earl és király keresztfia, és Edith, Warren Vilmos leánya, Edith the Ladynek keresztleánya volt volna. Az ember ily következtetésekre csaknem nyugodtan érzi magát és nagyon örül nekik; pedig hogy mily távol van az igazi bizonyosságtól, megítélhető saját személyes tapasztalatom egy esetéből. Önök közül többen, remélem, jól ismerik boldogult barátomnak, Dimocknak a nevét, a ki a *Krónikák* és *Emlékiratok* több kötetét, Giraldus néhány művét és *Szt. Húgó életét*, igazi *Életét*, az igazi szöveget adta ki, nem torzkisérletét újabb kiadásának, a mit némelyek egy népszerűbb könyvben láthattak. Már most, ha egyik krónikában azt

olvasnák, hogy Dimock egyik fiának a keresztatyja én vagyok, és egy másikban, hogy Dimocknak volt egy Freeman Edward névre keresztelt fia, azt hiszem, azt következtetnék, — és ezen következtetésről azt gondolnák, hogy biztossággal következtetnek, — hogy Dimock Freeman Edward az én keresztfiam. Így következtetve a valószínűség sokkal magasabb fokát érték el, mint én XI. századbeli eseteimben. Úgy látszik, mintha a véletlen egyezések érvének azon fokát érték volna el, melyet a valószínűség legmagasabb fokának nevezhetnénk. Pedig a véletlen egyezések érve ez esetben téves volna. Dimock Freeman Edward nem keresztfiam; más Edward és más Freemanről nevezték el így és fivérének, a ki keresztfiam, Percival Húgó a neve.

A modern nevek e kis példái, azt hiszem, a megtörténhető dolgok legkevesbbé valószínű esetei közül valók. Nem értem a lehetőségek tanát; de szeretném tudni, hogy azok, a kik értik, hogyan mérlegelnék mindkét oldalon az eshetőségeket. Azonban ez a bizonyíték mérlegelésének leghasznosabb törvényéhez vezet. A «Credo, quia impossibile est» oly szabály, melyet mindig szem előtt kellene tartanunk, ámbár oly szabály, mely alkalmazásában nagy óvatosságot kíván. Valamely, physikailag valóban lehetetlen dolgot — ámbár még a physikai lehetetlenségről is lesz mondani valóm, mielőtt végeznék — rendes körülmények között nem hiszünk el. De azok a dolgok, a melye-

ket gyakran könnyedén csak azért tartunk lehetetleneknek, mivel igen valószínűtlenek, sokszor annál valószínűbben igazak, mivel oly nagyon valószínűtlenek. Vagyis: oly valószínűtlenek, hogy nem valószínű, hogy valaki azt állította volna, hogy megtörténtek, ha tényleg meg nem történtek. És ha ezt mondhatjuk, ez valóban a valószínűség igen magas fokával egyenlő. Tegyük fel, hogy valaki, a ki olvasta az én két képzelt krónikámat, melyek egyike Dimock Freeman Edward létezését beszéli el, a másik pedig atyja egyik fiához való keresztapásgomat jegyzi fel, tovább ment volna, és egy harmadik krónikára bukkanott volna, mely azt a, látszólag igen valószínűtlen tényt tartalmazta volna, hogy Dimock Freeman Edward nem az én, hanem más valakinek a keresztfia volt. Az illető igen helytelenül cselekednék, ha ezen harmadik állítást a másik kettő véletlen egyezése által megdöntöttnek tekintené. Mert valódi ellenmondás, valódi lehetetlenség itt nem volna; a harmadik állítás a két első felvilágosító magyarázatának erejével birna; valószínűtlensége a kettőből folyó természetes következtetéssel összehasonlítva volna elfogadására a legfőbb ok. Ez onnét van, hogy az én képzelt esetemben, ép úgy mint] sok valódiban, nehéz elképzelni, hogy valaki az anyagot illetőleg szándékosan állít helytelenül valamit. Az ember tévedhet, de mindenkit, a ki physikailag nem képtelen a szabatos állításra, valószínűleg ép az elbeszélés furcsasága tar-

tana vissza a botlástól, míg a szándékos ferdítésre nincs semmi ok.

Másképp áll a dolog, ha feltehető, hogy okok is közrehatnak. De az emberek, a kik valamely történetet valami okból gondolnak ki, hacsak nem nagyon furfangosak, rendesen valószínű történetet fognak kigondolni vagy legalább olyat, melyet valószínűnek tartanak, nem pedig olyat, mely feltűnően valószínűtlen. Valamely csinált történet, a minő az ál-Ingulfé, magában véve nem valószínűtlen. Az Ingulf mondája úgy olvasható, mint ha igaz volna; szerzője nem tartotta valószínűtlennek és sok olvasója sem. Be van bizonyítva, hogy hamis, nem belső valószínűtlenségénél, hanem az időpontok tévességénél, szók, szokások és mindenféle részlet belevegyítésénél fogva oly korba, melyekről tudvalevő, hogy abban a korban nem léteztek. Hogy Ingulf, ha Konstantinápolyba ment, a császárnak bemutatassék, elég valószínű volt; de nemcsak valószínűtlen, hanem lehetetlen is, hogy Alexios császárnak mutassák be, Alexios uralkodásának kezdete előtt húsz évvel. Ily természetű botlása miatt leplezzük le; leplezzük, midőn bizonyos «*pinguissimam præbendam*»-ról szóló szabályról beszél oly időben, mielőtt a káptalani jövedelmeket alapítványokká osztották volna szét. Az ál-Ingulf, habár egy elbeszélés leleményes kitalálója, összeroskadt, mivel nem volt elég régiségtani ismerete ahhoz, hogy egy lehetséges eseményt oly korba helyezzen, mely őt két-három

századdal előzte meg. A hamisító különben csak azért, hogy az emberekkel hamisítását elhitesse, rendszeren minden pontban találó lesz, mely koholmányának a lényegét nem érinti. Valamely hamis adománylevél ezért a hamisítás célját nem érintő mellékes pontokban ép oly jó bizonyíték lehet, mint a valódi. Innen van, hogy még ott is, a hol a koholmányra van ok, a koholmány határa korlátolt; a hamisító, a ki céljait kitűzi, nem vetemedik olyasmire, a miről tudja, hogy azonnal kideríthető. Hogy hol vonandó meg a határvonal, nehéz megállapítani, mert nagyban függ attól, hogy ebben és ebben a korban, ilyen és ilyen néposztályok között mily ismeretek tehetők fel. Bizonyos azonban, hogy Barnstaple polgárai a súlykot nagyon elvetették, midőn III. Edward idejében Aethelstan egy adománylevelét mutatták fel, mely nemcsak arra adott jogot nekik, hogy az országgyűlésre két polgárt küldjenek, hanem — ily mértékben vágyott a dicső király a barnstaplei képviselők tanácsa által való felvilágosításra — azon feltétel alatt, hogy azokat a polgárokat elküldik, bizonyos terhek és fizetések alól is felmentette őket. A szemérmetlen koholmány ereje alig mehet tovább; de a történetből tanulhatunk valamit. Nemcsak azt tanulhatjuk meg, hogy a hamisítók mily szemérmetlenek tudnak lenni, és mily nagy néha a nyilvános tudatlanság, melyre szerintök számíthatnak. Aethelstannek Barnstaple iránti kegyéről való fogalom egy cseppel sem szörnyűbb, egy cseppel sem szá-

mit nagyobb tudatlanságra, mint az a hasonló szemérmetlen koholmány, mely arról szólt, hogy az oxfordi egyetemet vagy valamelyik karát Aelfred alapította. Pedig tudjuk, hogy néhány évvel ezelőtt ez utóbbi koholmány tiszteletére kitűnő államférfiak és népszerű írók lakomát ültek. A mi barnstaplei koholmányunk azonban másra is megtanít. Kétségtelenül igazolja, hogy III. Edward idejében Barnstaple polgárai már belátták, hogy két társuknak az országgyűlésre való küldésének joga kiváltság, oly kiváltság bizonyára, melyből azt hitték, nyerni fognak valamit, és nem pusztá teher, mint sok község gondolta.

A Barnstaple-esetben az indító ok elég világos; de nehéz belátni, hogy a hamisítók minő alapra állottak. Bizonyos, előttünk ismeretlen körülményeknek kellett a koholmányt sugalni. Vegyünk egy más esetet, egy más országból a helyi állításra, melynek az a célja, hogy részben igaz dolgot nagyítson. Monza helyi évkönyvei több királynak a monzai templomban való megkoronáztatását beszélik el, a mit máshol nem találunk feljegyezve. Azt állítják, hogy a monzai főpapnak, a káptalan fejének, joga van megkoronázni Olaszország királyát, ha a milánói érsek ezt megtagadná. Mindebben némi valótlanság van, alapját azonban igazság képezi. Kétségtelen tény, hogy az olasz koronát Monzában őrizték és minden koronázáskor Milánóba, egyszer Bolognába kellett vinni.

Ez természetesen olyannak látszik, mintha Monza volt volna az eredeti koronázó hely, és ámbár a felhozott koronázások némelyike bizonyára koholt, azért nem mernők állítani, hogy valamennyi az. A főpap igényét hajlandók lehetünk mellőzni. A mi királyainkat Westminsterben, nem Canterburyben koronázzák, de nem a westminsteri apátok vagy esperesek. Ez azonban nem bizonyíték; a monzai szokás más lehetett. Vegyünk még egy esetet, melyről a *Norman Hódítás* IV. kötetében megemlékeztem. Nincs bizonyíték arra, semmi egyéb a helyi hagyománynál, hogy I. Henrik Selbyben született. Azt pedig tudjuk, hogy a helyi hagyomány mi. Egyike a legbecsebbel dolgoknak, ha hozzáférhetünk; csak hogy sohasem férünk hozzá. A mi rendesen hagyományszámba megy, nem egyéb, mint valamely XVII. vagy XVIII. századbéli régiségbúvár találgatása, mely helyi hihetőségre talált. De a régiségbúvár találgatása, ámbár többnyire helytelen, alapszik valamin; a tényekkel bizonyos viszonyban áll. De mi birhatna arra valakit, hogy azt mondja, hogy I. Henrik Selbyben született? Az ember megint hajlandó azt mondani: «Credo, quia impossibile est;» hogy juthatott volna ez valakinek az eszébe, ha nem így volna? És ha egy kissé gondolkodunk, azt látjuk, hogy ezen érven kívül ép a valószínűtlenségből származik, bizonyos valószínűség. Bizonyára igen valószínűtlen, hogy Selby egy ætheling szülőhelyéül válasz-

tassék. Hanem York vagy Yorkshire bármely alkalmas helye igen valószínű, hogy ez az egy ætheling, a Norman Hódító angol születésű fia szülőhelyéül választatott. Ez ugyanaz a politika volna, mint az, melynek következtében Észak-Wales meghódítójának egyik fia, cærnarvoni Edward lett, a ki kétségtelenül Cærnarvonban született, ámbár nem a maga által épített toronyban. És valami előre nem látott véletlen okozhatta, hogy Henrik Selbyben született, kivált, ha, a mint a történet egyik alakja feltételezi, Selby már kezdte magára vonni a figyelmet, mint egy szent ember lakóhelye, ámbár még aligha mint egy nagy apátság székhelye. Hogy Henrik koránál sokkal későbbben egy épületet, mint igazi szülőhelyét mutogatták, nem egyéb, mint az ily történetek megszokott eljárás. Nem bizonyítja jobban, hogy Henrik nem Selbyben született, mint az a tény, hogy, ha nem csalódom, a Sas-tornyot még mindig mint II. Edward szülőhelyét mutogatják, hogy II. Edward nem Cærnarvonban született. Csakhogy arra, hogy Edward Cærnarvonban született, határozott bizonyítékunk van; arra, hogy Henrik Selbyben született, nincs bizonyítékunk. Mindaz, a mit tudunk, abból áll, hogy Angolországban született; ha meggondoljuk, látjuk, hogy igen valószínű, hogy Yorkshireben született; ha Yorkshireben született, magában egyáltalában nem valószínű, de ép a valószínűtlenség által lesz valószínű, hogy Selbyben született.

Itt egy mondát figyeltünk meg, és a pusztá valószínűséget legvéznább alakjában hagytuk. A hitig nem jutottunk el, és a mennyire a hit irányában tekintettünk, ez tisztán a «quia impossibile est» alapján történt. Már most, ha azt tartjuk, hogy a valószínűtlen bizonyos tekintetben épen valószínűtlenségénél fogva valószínű, a másik oldalon alig mehetünk ennyire; nem mondhatjuk, hogy az elbaszélés valószínűtlen, mert valószínű. Ez igen messzire vezetne; de határozott czáfolat hiányában nincs oly erős érv bármily történet ellen, mint az, hogy hihető, hogy oly természetű történet, mely az adott körülmények között bizonyosan előfordulhat, hogy ugyanaz a történet, mely a nevek szükséges cseréjével hasonló esetben ismét és ismét megtörtént. De még itt is követ bennünket egy akadály. Tisztán látjuk, hogy ily természetű történetek, felcserélhető nevekkel járnak be a világot és különböző nevekkel más időkhöz és helyekhez alkalmaztatnak. Biztosak vagyunk benne, hogy ezek a történetek a legtöbb esetben más történetek mintájára készült, üres koholmányok. De mindig előtérbe nyomul az a kérdés: Ezen elbeszélések mind koholmányok-e? Kigondolt volt-e e történetek közül a legelső? Vagy valóban megtörtént valami ehhez hasonló dolog és ez szolgált valamennyi hamis történet mintájául? Önök mindnyájan ismernek valamely földalatti folyosóról szóló, csaknem változatlan mondát, a hol két régi épület

egymástól talán több mérföldnyire áll. Ez a fogalom oly általános és mégis oly furcsa, hogy néha kész voltam megállani és elgondolkodni azon, hogy nincs-e valahol ily földalatti folyosó, mely valamennyi képzelt mintájául szolgált? Ha tudnók, melyik volt a legrégibb, a «Credo quia impossibile est» szabálya újból megjelennék; de csak a legrégibbre volna alkalmazható. Mindezen, közzsájon forgó és felcserélhető neveket tartalmazó történetek eseteiben tehát nagyon lehetséges, hogy valamennyi egy igaziból keletkezett. És olykor-olykor, ámbár nem gyakran, azt is láthatjuk, milyen volt az a történet. Ha ezt nem tehetjük, ámbár általában helyesen cselekszünk, ha a történetek egész tömegét elvetjük, mindig lehetséges, hogy a koholmányok félredobásakor egy igazságot is eldobunk. Gyakran valamely történetet csak azért dobunk félre, mert egy másik pusztá ismétlésének látszik; ezt teszszük különösen a római köztársaság történetében. És semmi kétség, hogy sokszor egész helyesen cselekszünk, ha ezt teszszük. A római történetek oly gyakran egymás kézzelfogható ismétlései, néha talán pusztalelemény, néha talán azon eljárás következtében, melynek folytán két, egymástól némely lényegtelen pontban eltérő eseményváltozata két különböző esemény elbeszélésének tekintetik. Bizonyos körökben azonban megvan az az irányzat, hogy minden elbeszélést, mely látszólag egy másikat ismétel, szükségképen ismétlésének tekintsenek, abban az

értelemben, hogy a második elbeszélés soha sem történt meg. Olvastam egy német író, a ki abban a véleményben van, hogy a második Publius Decius önfeláldozása Sentiumnál egyszerűen az első Publius Deciusé a Vesuviusnál. Már most félretéve a második történet mellett rendelkezésünkre állónak tekintett minden bizonyítékot, ha a valószínűség kérdéséhez mérjük, bizonyára megvan a valószínűség, hogy az apa hőstettét mint a fiút ismételjék; de arra is megvan a valószínűség, hogy a fiú atyjáéhoz hasonló helyzetben látván magát, atyja példájának követésére felbuzdult. Azt hiszem, a legtöbb ember elfogadja a második Decius történetét; azt hiszem, igen kevesen fogadják el még egy harmadik Decius önfeláldozásáról szóló történetet a Pyrrhos elleni háborúban. És úgy látom, helyesen cselekszünk, midőn a másodikat elfogadjuk, a harmadikat pedig elvetjük. Mert a második ellen tényleg nem hozható fel egyéb, mint az a gyanú, hogy ismételt történet lehet, míg a harmadikkal egy másik változat létezése áll szemközt, mely az igazság világos bélyegét hordja magán. Ez az a történet, a mely szerint a harmadik Decius arra gondolt, hogy atyja és nagyatyja hőstettét megújítsa, de megakadályoztatott Pyrrhos egy kiáltványa által, mely elrendelte, hogy ha egy római látnak, aki ilyféle szertartást megkisért, azt ne öljék meg az ütközetben, hanem fogják el és mint csalót végezzék ki. Nehéz megmondani, hogy hogyan keletkezhett volna ez a történet, ha az önfeláldozás

valóságos ténye végrehajthatott volna. A kritika azon jól ismert törvényéhez jutunk, mely a mi tudományunkban és sok másban az ítéletekre alkalmazható. A szöveg bírálók többre becsülik a nehezebb értelmezést, azt az értelmezést, melyet a másoló szívesen változtatna más valamivé. Így van a történelmi kritikával is. Egy esemény két elbeszélése van előttünk. Ebben a viszonyban vannak egymással: ha az *A* változat igaz, tüstént értjük, hogy a *B* változat hogyan keletkezett, míg, ha a *B* változat igaz, nem értjük, hogy hogyan keletkezett az *A* változat. Ez az *A* változat mellett felhozható legerősebb érvek egyike.

Ha a harmadik Decius csakugyan feláldozta volna magát, Pyrrhos kiáltványának a történetét senkisé is találta volna ki; de sokaknak a harmadik önfeláldozás története oly csábítónak látszanék, hogy nem haboznának még az azt megsemmisítő ténynyel szemben is elbeszélni. És én félig hajlandó volnék ugyanezen érvet a történet más részletére is alkalmazni. Félek, hogy sokan meg lesznek ütődve, ha felteszem azt a lehetőséget, pusztá lehetőséget, hogy az ellenség soraiba vágatató és ott halálát kereső önfeláldozó consul nagyszerű képe helyett az önfeláldozás a valóságban emberáldozat volt. Zonaras János legalább azt mondja, hogy az első Decius, midőn magát feláldozta, egyik saját katonája által öletett meg. Már pedig nem valószínű, hogy akár Zonaras, akár Dio Cassius, a kit rendesen követ, gondolták volna

ezt ki; bizonyosan valami régi feljegyzésben találta; és könnyen elhihetjük, hogy Livius ragyogó története egy rút igazság szépítése. Másrészt Liviusban a formulának és szertartásnak eredetinek kell lenni; ezek megbízható dolgok, még ha az esemény egészen képzelt is. Tullus Hostilius képzelt király lehet, de «lex horrendi carminis»-e teljesen megbízható. Mindenki felteheti, hogy valamilyen a gladiatorok harcza az eredeti emberáldozatok enyhítése, úgy az önfeláldozó hadvezérnek az ellenség sorai közé való lovaglása ugyanily enyhítés lehet; sőt az is feltehető, hogy ez az enyhítés az első és második Decius önfeláldozása közti időben történt. Meglehet, hogy a dolog így áll; de akadémikus bíráló aligha fog a lehetőség ily gyenge alapjára valami sokat építeni.

Minden lépésünknel ez érv tekintetében figyelmeztetve vagyunk a történelmi bizonyíték bizonytalanságára; és mégis minden lépésnél találunk valamit, a mi arra figyelmeztet, hogy az a gyakorlat, mely szerint valamely történetet tisztán azért vetünk el, mert valami hozzá nagyon hasonló előbb már megtörtént, a legnagyobb óvatossággal követendő. Mint tények az események gyakran ismétlik egymást; valószínű, hogy ismételjék egymást; nemcsak az valószínű, hogy hasonló okok szülnek hasonló okozatokat, hanem az emberi akaratától függő tényeknél is gyakran valószínű, hogy egyik ember csak azért fog bizonyos módon cselekedni, mert előtte valaki ugyanúgy cselekedett.

Sokszor gondoltam arra, mily könnyen lehetne történelmünk két fontos uralkodásával az előadott módon bánni, mily könnyen lehetne azt mondani, hogy az utóbbi uralkodás az előbbi pusztaság ismétlése, ha nem tudnánk többet rólok, mint a történelem némely más részeiről. Tegyük fel, hogy I. és II. Henrik uralkodásait csak oly szegényesen ismernők, mint a Kelet némely régi zsarnokáét. Rövid és száraz évkönyvekben könnyen lehetne úgy elbeszélni, hogy egyazon elbeszélésnek látszanának. Mindkét király neve azonos; mindkét uralkodás egyenlő számú évig tartott; mindkettő az apa után való örökléstől különböző módon jut a koronához; mindkettő helyreállítja a rendet a zavarok ideje után; mindkettő házassága által erősíti meg politikai helyzetét; mindkettő a régi nemzeti királyság visszaállítójaként üdvözöltetik; mindkettő elveszti az idősebb fiát; mindkettő Matild nevű leányát egy Henrikhez adja nőül Németországban; mindkettőnek baja van az érsekével; mindkettő háborút visel Franciaországgal; mindkettő szárazföldi birtokain hal meg; mindkettő, ha képzelt, sovány évkönyveinkről feltehető, hogy ily dolgokról is beszélnek, nagy törvényhozónak és administratornak mutatja magát és bizonyos tekintetben mindkettő ugyanazon jó és rossz személyes tulajdonságokat árulja el. Már pedig, ha e két uralkodást valóban tanulmányozzuk, látni fogjuk, hogy a hasonlóság e valamennyi feltételes pontjának részletei tökélete-

sen különbözök; de én nagyon sovány évkönyveteket tételezek fel, olyanokat, a minőknél különbe-
ket gyakran egyáltalában nem találunk, és ily évkönyvekben e két elbeszélés igen valószínűen úgy volna elmondva, hogy a magasabb criticismus mestere II. Henriket és tetteit, mint nagyatyjának és tetteinek puszta másolatát, elvetné. Tudjuk, mily nagyon téves volna ily ítélet; és ennek óvatossá kellene bennünket tenni oly szabály alkalmazásában, mely jóllehet, gyakran igen hasznos, mindig veszedelmes oly esetekben, midőn ismerete nélkül alaposan tévedhetnénk.

Midőn annak lehetőségét tettem föl, hogy a Publius Decius halálának nemes elbeszélése az emberáldozat valamely rút történetéből keletkezhetett, csak egy lehetőséget sejtettem. De ugyanily eljárást gyakran nagyobb bizalommal kell alkalmaznunk. Nem szükséges mondanom, hogy a történelmi bírálat eredménye állandóan a hasonlóság minden részének, a lehetőség minden részének a legválogatottabb, legszebb, leginkább dédelgetett mondáktól való elkülönítése. És ez tanulmányainkat gyakran népszerűtlenné teszi; az emberek czivódnak velünk, mert szeretett meséiktől megfosztjuk őket, és egyet gondolva azt mondják, hogy meséiket ellenünk és bizonyítékunk daczára is hinni fogják. Ha idejutunk, akkor természetesen kár többet beszélni; a lovat a folyóhoz vezettük, de arra nem kényszeríthetjük, hogy igyék. Kétes, vajon az igazság elfogadásának

úgyanezen határozott visszautasítását ily módon vagy legalább hasonló mértékben más tudomány-ágak tanítói tapasztalják-e. Valami ehhez hasonló kétségtelenül előfordul, ha valamely erős theologiai vagy politikai meggyőződés érintetik; vagyis az ember vonakodik oly érvekre hallgatni, melyektől fél, hogy teljes és méltányos meghallgatásuk esetén meggyőződésének feladására kényszeríthetnék. És ily esetekben jusson eszünkbe, hogy ha az ember helytelenül cselekszik, midőn a meggyőződése ellen szóló érvek meghallgatását megtagadja, még helytelenebbül cselekszik, ha meggyőződéséről könnyedén lemond, az érv azon súlya nélkül, mely valóban szükséges arra, hogy azt megdöntse. De én nem ily komoly meggyőződésekről szólok, hanem az esetek azon tízezréről, melyekben az emberek a pusztá mondához egyszerűen azért ragaszkodnak, mivel ez az a történet, melyet mindig hallottak vagy mert csinosabbnak tartják mint a valódi történetet. A csillagász, hogy ismét hozzáforduljunk, az ellenzés e különös alakjával bizonyára nem találkozik. Van valami nagyon tetszetős abban a régi babonában, hogy a nap Húsvétnapján örömében tánczol; én azonban nem képzelhetem el, hogy valaki a csillagászat igazságait tetszetősségének alapján utasítaná vissza. A *Bibliai föld* hivei nem azért ragaszkodnak tévedéseikhez, mert csinosak, hanem azon ünnepélyes meggyőződésből, hogy igazak és lelkekre üdvösek. De a csinosság érve olyan, melylyel a hamisítatlan tör-

ténettudomány művelője mindennap találkozik. Még akkor is belejátszik, midőn a mondát tényleg meg lehet czáfolni, és még inkább abban a számos esetben, midőn positiv bizonyíték- és czáfolatról nem lehet szó. Sokan azt látszanak hinni, hogy valamely tétel be van bizonyítva, ha nem czáfolható meg. Grotenak egy mély elméjű mondanása az, hogy ha valakinek eszébe jut azt állítani, hogy a plataiai csata napján, New-York területén eső esett, senki sem bizonyíthatja be, hogy nem esett; csak azt nem bizonyíthatja, hogy esett. Ily esetben, midőn mindenki előtt világosnak kell lenni, hogy a dologról senkisem tudhat semmit, talán mindenki megengedné a tudatlanság törvényességét. Hanem a hol az eset nem ily világos, a hol az ismeret megszerezhető, de a hol esetleg nem szereztetett meg, az, a ki állít, sokak előtt nagy előnyben van a fölött, a ki csak tagad; a ki ismeretet árul el, nagy előnyben van a fölött, a ki tudatlanságot vall be. Igen kevesen látják sir Lewis Györggyel, ámbár sir Lewis György talán kissé merészen állította fel tételét, hogy igen számos esetben be kell érünk a nemleges eredménnyel, hogy meg kell elégednünk annak tudatával, hogy valami nem történt egy bizonyos módon, vagy egyáltalában meg sem történt, a nélkül, hogy valami ellenkező állítás állna rendelkezésünkre, melyet az elvetett helyére tehetnénk. Semmi sem általánosabb, de semmi sem észszerűtlenebb is egyúttal,

mint mikor valaki kimutatta, hogy valamely kedvencez monda pusztá monda a bizonyíték árnyéka nélkül, azt kérdezni tőle, hogy mit tesz helyére. Ha nincs mivel helyettesítenie, sokan azt fogják gondolni, hogy ügyét elvesztette. Pedig mindent megtett, a mire vállalkozott; a mire vállalkozott, az volt, hogy kimutassa, hogy a monda pusztá monda, mely nem nyugszik semmiféle bizonyítékon; nem arra vállalkozott, hogy a monda helyére valami mást tegyen; sőt szükségképen arra sem vállalkozott, hogy a monda hamis voltát bizonyítsa be. Ha a népszerű történet mellett valamely eddig ismeretlen bizonyíték merülne fel, ellenvetését azonnal vissza fogja vonni és pedig a nélkül, hogy az ellenvetés tételekor elfoglalt álláspontjának a legkevesebbé is ártana.

Lássuk, hogy hogyan áll a dolog a leghíresebb mondával. Valamint nincs jogunk azt állítani, hogy a plataiai csatánapján New-York területén nem esett az eső, úgy ahhoz sincs jogunk, hogy azt állítsuk, hogy Rómát nem farkas által szoptatott ikrek alapították. Abból a feltevésből beszélek, hogy bizonyos, farkasok által szoptatott gyermekekről szóló, indiai modern történetek hitelt érdemlők; ha nem azok, egy lépéssel talán tovább mehetünk. Ha azok az indiai történetek hitelt érdemelnek, nincs jogunk azt állítani, hogy Romulus és Remus mondája koholt. A mihez jogunk van, az, hogy mellette nincs bizonyíték; jogunk van azt mondani, hogy azzal nincs bebizonyítva, hogy a Palatinus-hegy alkalmas

farkastanya volt — mert a történet hogyan keletkezhetnék farkastanyának alkalmatlan helyen? — azt mondani, hogy az Augustus korából való *Romulus filius Martis* kezdetű Forsti létezése által nincs bebizonyítva — azt mondani, hogy bizonyos, igen régi, más tekintetben igen sokat bizonyító épületmaradványok létezése által nincs bebizonyítva. Azt is mondhatjuk, hogy ez a történet a Róma alapításáról szóló számtalan történetek egyike, mely véletlenül híresebb lett a többinél, de mellette egy szemernyivel több valódi bizonyíték sem hozható fel. Hozzátehetjük, a mire az összehasonlító módszer tanít, hogy a városok alapítására vonatkozó mondák osztályából való, és hogy az Ardea és Tusculum alapítására vonatkozó mondák, melyeket senkinek sem jut eszébe elhinni, ép oly sokat és ép oly keveset érnek, mint a Róma alapítására vonatkozó híresebb legenda. Ezért, ámbár a történet igen valószínűtlen, valószínűtlensége nem oly természetű, mely valószínűséggé válhatnék; látjuk, hogy az emberek mikép jutottak a kigondolására. Rómának ép úgy, mint más városoknak, kellett alapítási mondájának lennie, és a Tiberis melletti erdős halomhoz illő monda megszületett. Még az a kétségbeesett eshetőség sem áll fenn, hogy a római történet lehet az az egyetlen igazi történet, a melynek mintájára a többi kieszelték. Mert a monda maga, melyet a földrajz és nomenclatura minden bizonyítéka ennyire támogat, arra mutat, hogy Róma Latiumnak

nem legrégebb, hanem legfiatalabb városa. A római mondában a belső valószínűtlenségnek talán legmagasabb fokához jutottunk; és teljes lehetetlenségnek látszik, hogy megerősítésére valaha valami külső bizonyíték volna található. Ez a valószínűtlenségnek a legmagasabb foka; és mégis nem egyéb csupa valószínűtlenségnél. Nem vagyunk hajlandók elhinni, hogy Rómát oly király alapította, a kit farkas szoptatott és a ki a testvérét megölte; de ezt az állítást nem tagadhatjuk ugyanoly kétségtelen bizalommal, mint a University College alapítására vonatkozó tételt, mely szerint oly király* alapította, a ki a fonott kalácsot megégezte, mikor kötelessége az lett volna, hogy megfordítsa.

* Czelzás Alfréd, angol királyra, a ki bujdosásai közben áruhában egy gulyás házában húzta meg magát. Hume ezt az adomát, mert másnak alig tekinthető, így beszéli el: «Alfréd maga is kénytelen volt lemondani méltóságának jelvényeiről, elbocsátani szolgáit és a legközségesebb áruhában keresni menedéket ellenségeinek üldözése és dühe elől. Parasztruhába öltözött és egy ideig egy gulyás házában élt, a kire néhány tehenének az őrzése volt bizva. Itt történt egy esemény, melyet minden történetíró elbeszért és a néphagyomány is sokáig megőrzött, ámbár nincs benne semmi emlékezetre méltó, kivéve, hogy minden körülmény érdekes, mely ily nyomorba jutott ennyi erényt és méltóságot kísér. A gulyás feleségének nem volt tudomása királyi vendégének helyzetéről; és egy ízben látva, hogy a tűzhely mellett íjját és nyilait igazgatja, meghagyta neki, hogy vigyázzon a sülő kalácsra, míg ő más házi ügyekkel foglalkozott. De Alfréd, kinek gondolatai más felé jártak, megfélekedezett a parancsról; és a jó asszony

Mindezen megbeszélt esetekről elmondható, hogy ha valamit megállapítottunk, az minden fajta történelmi bizonyíték bizonytalansága. Elmondható, hogy ha létezik olyasmi, mint az a tudomány, a melyre czéloztam, az a tudomány, mely ha nem azonos is a történelemmel, a történelmet kénytelen alapul venni az emberről politikai minőségében szóló tudomány, annak a tudománynak nagyon bizonytalan természetűnek kell lennie. Nagyon elütőnek kell lennie más tudományoktól, melyek tételei bizonyossággal állithatók fel, melyekben ilyen és ilyen combinatiók lévén adva, teljes bizalommal ilyen és ilyen eredmények várhatók. Sokan készek lesznek azt mondani, hogy ily tudomány egyáltalában nem tudomány; egyszerű találgatás, mely a legjobb esetben nem követ magasabb más törvényt, mint az eshetőségek törvényét. Erre könnyű oly feleletet adni, mely valóban igen fogas kérdésekhez vezet. Kérdezhetjük, vajon a különbség, mely az általunk használt bizonyíték természete és néhány tudományban előforduló bizonyíték természete között létezik, nincs-e olykor túlozva. Néha bizonyosan túlbecsül-

visszatérte után kalácsait megégve találván, a királyt igen keményen megszidta és szemére vetette, hogy úgy látszik, nagyon izlenek neki a meleg kalácsok, ámbár sütésüket elhanyagolja.» *The History of England from the invasion of Julius Cæsar to the Revolution of 1688* by David Hume, esq. London, Henry G. Bohn. 1855, 18. l. A fordító jegyzete.

jük a bizonyosság fokát, talán inkább a bizonyosság megközelítését, melyet a természettudományok némelyike elér. Úgy rémlik előttem bizonyosan, hogy művelők néha tévesen olyasmit is bizonyosság gyanánt fogadnak, a mi a valószínűségnek csak legmagasabb foka, és hogy képesek nagyon vastag vonalat húzni az ő igen magas fokú valószínűségek és a valószínűség sokkal alacsonyabb fokai közt, melyekkel sokszor be kell érünk. Az ő és a mi bizonyítékunk közti különbség mindenestre csak fokozati és nem faji. A teljes bizonyosság csak igen kevesek, némelyek azt mondják, senkinek sem birtoka. Mert egyszer azt állítottam, hogy a matematikus kivételével tulajdonképen senki sem bizonyos igazán; azóta azonban figyelmeztettek, hogy még a matematikus sem igazán bizonyos, hogy még a geometria igazságai is létezésünk jelenlegi feltételeitől függnék, és hogy lehet oly világ, melyen — mint Mill mondja — kettő és kettő ötöt tehet. Ily speculatiók távol állanak tőlem; bizonyos azonban, hogy a geometer bizonyítéka és bármelyikünk bizonyítéka között legalább faji különbség van. A geometer nemcsak azt mondhatja, hogy valamely dolog létezik, hanem azt is, hogy miért létezik. Remegek, mikor kimondom, de nekem úgy rémlik, mintha a legtöbb tudományágban, és sokban azok közül, a melyeknek eredményeit a legbiztosabbaknak tartják, művelők végre is csak azt mondhatják, hogy valami így van; nem mondhatják meg, hogy

miért van úgy. Még azt is merem gondolni, ha állítása nem ellenmondás, hogy míg a történetíró kevesebb bizalommal mondhatja, mint a természetbölcselő, hogy a dolgok így vannak, mégis, megengedve, hogy úgy vannak, a történetíró jobban közelítheti meg az okokat, mint a természetbölcselő. A természettudomány törvényei végre is csak a tapasztalatból levont következtetések. A mennyire a tapasztalat terjed, a dolgok mindig bizonyos külön módon történnek meg; a bölcselő nem tudja megmondani, miért történnek így. Adhat közvetlen okot közvetlen ok után; de ha arra sarkaljuk, hogy mondja meg a végokat, csak azt mondhatja, hogy ez az erő. Ez tényleg csak philosophiai módja annak a mondásnak, hogy nem tudja. Kövessék még a nehézség törvényét is végtelen és csodálatos alkalmazásaiban; végre is nem tudjuk megmondani, hogy a testek miért gravitálnak; csak azt mondhatjuk, hogy így tesznek. Meglehet, igen ósdi, nagyon nem tudományos dolgot mondok, de bizonyára, ha elfogadunk minden tényt és a tények minden osztályozását, melyet a modern tudomány napfényre hozott, akkor azt mondani, hogy azok a tények egy személyes akarat eredményei, mely úgy rendeli, hogy bizonyos módon történjenek meg, legalább oly philosophiai, mint azt mondani, hogy az erő eredményei, mikor senkisé is tudja megmondani, mi az erő. A természettudomány igazságai a tapasztalat eredményei; érezzük, hogy az okozat és

a közvetlen ok között kell belső kapcsolatnak lenni, mert, a mennyire a tapasztalat terjed, az okozat mindig követi a közvetlen okot. De a kísérlet előtt az ok és okozat közti kapcsolatot soha sem láthatjuk. Hiszszük, hogy a nap valamely tetszés szerinti napon még a feljegyzett történelem kezdete előtt is évezredekkel felkelt. Hiszszük, hogy a nap valamely tetszés szerinti napon a jövőben is fel fog kelni, ha az a nap nincs is oly messze. Azaz, azt hiszszük, hogy mindkettő alá van vetve a véletlen eshetőségnek — mert végre is csak véletlen eshetőség, — mely szerint a dolgok létező állapota az elmúlt időpontban megvolt és meglesz a jövő időpontban. De ezt csak azért hiszszük, mivel az emberi tapasztalat egész körében az a tünemény, melyet népies nyelven napkeltének nevezünk, minden huszonnégyszer órában egyszer mindig előfordult. A csillagász megmondhatja a közvetlen okait; azon okok okait hosszú sorozatban mondhatja el; de a vég-
okhoz nem képes eljutni. Nem juthat el Euklides valamely tantételének a bizonyosságához, ha ugyan bizonyosságnak nevezhetem. Nem képes bebizonyítani, hogy minden más okon túl nincsen olyan ok, mely valaha működésbe hozta azokat az okokat, melyeket ismer, oly ok, mely működésök megszűnésének ismét oka lehet. Más szavakkal: a Mindenható teremthette meg a naprendszert és a Mindenható vethet véget a naprendszernek. Ily nézet ép oly philosophiai, mint bármily

más elmélet valamely tárgyról, mely tehetségeinket felülmúlja, tehetségeinket, melyek nem foghatják fel sem a feltétlen kezdetet, sem a feltétlen kezdet hiányát, melyek nem foghatják fel sem a végok hiányát, sem a végok természetét. Azaz még egyszer, csak a matematikus igazán bizonyos, más senki; más dolgokban a valószínűség magasabb vagy alacsonyabb fokain felül nem emelkedhetünk. A mi a jelen és jövő tényeket illeti, a természettudós, a nélkül, hogy a matematikus feltétlen bizonyosságát elérné, jóval közelebb jut hozzá, mint a történetíró valaha. De ha a tények valódi okaival van dolgunk, merem állítani, hogy a történetíró jobban közelíti meg természetök megértését, mint a természettudós. Tényeink iránt gyakran kétségben vagyunk; de soha sem vagyunk arra kényszerítve, hogy okaikról erőt adjunk, mely pusztá név, a tudatlanság megvallásának tisztességes módja. Miért bizonytalanok a történelmi események mind önmagokban, mind bizonyítékukban? Mert oly dolgoktól függnék, a melyek természetöknél fogva bizonytalanok. Maga az esemény az emberi akarattól, valami nagyon bizonytalan dologtól függ; bizonyítéka az emberi igazmondástól, egy másik nagyon bizonytalan dologtól függ. Mikor azt mondom, hogy az esemény az emberi akaratától függ, philosophiai és vallási teljes tisztelettel beszélek. A keresztyén és mindenféle theista azt hiszi, hogy az ember akarata csak egy magasabb akaratnak alárendelve cselekszik. És ezen maga-

sabb akarat létezése nem is tagadtatnék, ha be lehetne bizonyítani, mint némelyektől halljuk, hogy nincs szabad akaratunk, hogy mindnyájan leleményesen szerkesztett gépek vagyunk, oly leleményesen szerkesztett gépek, hogy azt is elképzeltetik velünk, hogy van szabad akaratunk, pedig nincs. Valaki közülünk lehet annyira nem philosophiai, hogy azt mondja: «Solvitur vellendo.» Legyen elég annak a kijelentése, hogy ha nincs szabad akaratunk, nemcsak a történettudomány, hanem minden nyilvános és magáneseemény tekintetében pusztá látszat világában élünk. Tényleg kedvencz tételemhez tértünk vissza, mely szerint a történelem elmúlt politika és a politika mai történelem. A mult történelem bizonytalan, de ilyenek a szemünk láttára történő dolgok is. Mindenki biztos volt benne, hogy az országgyűlés egy bizonyos csütörtökön (1894. október) megnyílik. Mindenki, a ki érdekelve volt, úgy cselekedett, mintha megnyitása egész bizonyos, oly bizonyos volt volna, mint az, hogy a nap azon csütörtök reggelén felkel. Pedig valósággal senki sem lehet bizonyos a dologról. Távol a matematikus bizonyosságától, senkinek sem volt meg a chemikus vagy csillagász bizonyossága sem. Merem mondani, nem tudjuk, miért kel fel a nap, hanem azért felkeltét semmi féle, tehetségeink körében lévő hatalom sem akadályozhatja meg. Az országgyűlés megnyitását tehetségeink körébe eső ezer meg ezer dolog akadályozhatja meg. Az a gondolat, hogy az országgyűlés nem

nyílik meg, igen valószínű, senkinek sem jutott eszébe azok közül, kiket a várt megnyitása bizonyos irányú cselekvésre készített. De végre is az országgyűlés megnyitása csak nagyon valószínű volt; az igen valószínűtlen volt, hogy megnyitását valami megakadályozza; de valami megakadályozhatta, és pedig csoda nélkül, a nélkül, hogy a kitűzött nap előtt a világ véget ért volna. Valami erkölcsi vagy physikai ok, valami váratlan forradalom az anyag vagy az ember akaratának világában lehetlenné tehetette, hogy az Egyesült Királyság rendei a kitűzött napon összejöjjenek. Ugyanez a bizonytalanság követ bennünket minden nyilvános és magán terveinkben és kötelezettségeinkben; valami megghiúsíthatja minden várakozásunkat, és pedig a nélkül, hogy a természet rendes folyása valami változást szenvedne. De a természettudós azon várakozásai, hogy bizonyos események be fognak következni, hogy bizonyos eredmények következnek bizonyos okokból, nem hiúsulhatnak meg, kivéve a dolgok rendes folyamának megváltozása által. De valamennyi fölött magasan áll a geometer, a kinek nincsenek várakozásai, hanem csak bizonyosságai, a kire nézve még a természet rendes menetének folytonossága is csekély dolog. Reá alkalmazhatjuk az ismeretes idézetet:

«Si fractus illabatur orbis,
Impavidum ferient ruinæ;»

mert az ő tudományának igazságai a határtalan és üres térben érintetlenül és megingatatlanul

tovább fognak élni. Mi nem érünk fel az ő magasságáig; de azt mondjuk, ha mi nem érünk fel hozzá, a természettudós sem képes erre. Csakhogy a természettudós oly kisértésnek van kitéve, melytől mi mentek vagyunk, azon kisértésnek, hogy azt képzei, hogy oda jutott. Ki van téve a kisértésnek, hogy azt gondolja, hogy azért, mert az általunk megszokott renden történő semmiféle változás sem döntheti meg számításait, ezek sohasem ingathatók meg. Oly közel jut a bizonyossághoz, hogy azt hajlandó hinni, hogy el is érte; hajlandó azt gondolni, hogy a mi megszokott rendünk örökkévaló és változhatatlan, a mire nincs és nem lehet bizonyíték. Kész elfelejteni, hogy az általa felállított törvények, azaz, a tapasztalatból levont következtetések, meglehet, magasabb törvényeknek vannak alárendelve, melyekre ő még nem jött rá, minthogy az alkalmak, midőn működnek, nem napok vagy évek, hanem megszámlálhatatlan évezredekkel számítandók.

Szóval, a nagy valószínűséget kész bizonyosságnak venni, és elfelejteni, hogy a köztünk lévő különbség csak fokozati. A mi tévhitségeinket illeti, mi nem gyakoroljuk magunkat oly nagy dolgokban, melyek reánk nézve nagyon is magasak. Önként elismerjük, hogy minden számításunk a természet rendjén történő legparányibb változás nélkül is megsemmisíthető. Mert a természet rendje semmi tekintetben sem függ attól a nagyon bizonytalan valamitől, az emberi aka-

rattól. Pedig az, a mivel nekünk van dolgunk, az emberi ügyek azon sorozata, melyet a jelenben politikának, a múltban történelemnek nevezünk, az emberi akarattól függ és ezért bizonytalan. A jövőről nem lehetünk bizonyosak; mert mel-
lőzve a mélyebb, véletlen eshetőségeket, az emberi akarattól függ annak a megállapítása, hogy mi fog történni. A multról nem lehetünk bizonyosak, mert bizonyítéka az emberi igazmondástól függ; azaz, mert az emberi akarattól függ annak a meg-
állapítása, hogy mit mondjon megtörténtnek.

Történelmi tanulmányainkban, minthogy az
 emberi ügyek tanulmányai, ugyanazt a bizonyos-
 ságot érhetjük el, mint a közönséges emberi
 ügyekben, akár nyilvánosak, akár magán termé-
 szetűek. Matematikai bizonyosságot nem érhe-
 tünk el, még a matematikai bizonyosságnál
 sokkal alacsonyabb fokú bizonyosságot sem érhe-
 tünk el. De elérhetjük a valószínűség azon magas
 fokát, melyet erkölcsi bizonyosságnak nevezünk,
 a bizonyosság azon megközelítését, melyre támasz-
 kodva járnak el az okos emberek az élet legfon-
 tosabb ügyeiben. Önök azt hiszik, hogy én a
 modern történelem királyi tanára vagyok; magam
 is azt hiszem. De Önöknek nincs a tényt igazoló
 bizonyítékuk, és nekem sincs. Ennek daczára nem
 vonakodtam működni; mert az, a mit én ő fel-
 sége aláírásának tartok, melylyel engem kinevez,
 hamisítás lehet, — mivel én bizonyosan nem
 láttam ő felségét aláírni. Önök nem vona-

kodnak előadásaimra jönni azért, mert az aláírást nem látták, mert a kinevezésre nincs más bizonyítékuk, mint az én szavam és a közhir. És az ily fajta bizonyíték, melyre támaszkodva cselekszünk mindennap, bizonyíték, melyért vagyunkat, becsületünket és életünket kockára teszszük, a bizonyíték azon faja, melyre történelmi tanulmányainkban jutunk. Az, hogy ily bizonyíték elegendő-e arra, hogy a történelmet tudomány-nyá vagy valamely tudományhoz vezető úttá tegye, valóban semmi egyéb, mint a szók kérdése. Ily fajta bizonyítékkal tömérdek tudományt szerezhetünk; tudományt, mely maga is kellemes, tudományt, mely a szellemet fegyelmezi; tudományt, mely nem csekély gyakorlati jelentőségű. És azt hiszem, hogy ha ily tudományról latin nyelven kellene szólnunk, csak «scientia» néven nevezhetnők.

A mi ismeret- vagy tudományágunk tényei-
nek bizonyítéka tehát gyengébb, mint néhány
más ága. De azért azon tények okairól, a melyekkel foglalkozunk, nem tudunk többet, mint néhány szomszédunk? Az emberi akaratról bizonyosan többet tudunk, mint az erőről. És ez azon nyers, gyakorlati módon történik, mely, nyers gyakorlati tárgyunkhoz, az emberek ügyeihez illik. És végre is ez ügyek menetéből levonhatunk bizonyos következtetéseket, felállíthatunk bizonyos szabályokat, melyek csaknem törvényeknek nevezhetők és melyekről merem gondolni, hogy miértjét és

mértjét tisztábban látjuk, mint a természeti törvények esetében. Erkölcsileg mi sem bizonyosabb, azaz mi sem éri el a valószínűség magasabb fokát, mint az a tétel, melyre kezdetben céloltam, mely szerint minden, akár a tudás, akár a tudásnál magasabb célú, a szabadság vagy ember-szeretet vagy a jog bármely alakja érdekében történő fontos mozgalomnak sok ellenzést, gúnyt kell kiállnia, az újságokban számos kedvezőtlen szavazaton és fitymáló cikkben keresztülesnie, de ha vezetői férfiasan állanak helyt, utoljára mégis diadalt arat. Vegyünk egy példát magának a természettudománynak a történelméből. Ötven évvel ezelőtt hogy gúnyolta a *Times* a Britt Társaságot (British Association)! És most mily tisztelettel beszél róla a *Times*! Helytelen volna azonban az ellenkező következtetés és az a nézet, hogy minden mozgalom, mely ellen beszélnek és melyet kinevetnek, szükségképen nagy és jó mozgalom, melynek az a rendeltetése, hogy siker koronázza. Nem mondhatunk egyebet, mint hogy az ellenzés és gúnyolódás nem bizonyít semmit valamely dolog ellen; helyesen vagy teljesen helytelenül lehetnek alkalmazva. A jóról valószínűen, csaknem bizonyosan rosszat fognak beszélni; de nem mondhatjuk, hogy tehát az, a miről rosszat beszélnek, jó vagy még csak valószínűleg is jó lesz. Könnyű volna a tételek egész lánczát fűzni össze, melyeket sarkigazságoknak nevezhetnénk, kivéve, hogy a tapasztalatból levont

következtetések, oly tételék, melyek az erkölcsi bizonyossághoz nagyon közel járnak, de melyek alól a nélkül, hogy a természet általános rendjén változás esnék, lehetnek kivételek. Némely nemzet oly szokotlanul összekevert körülmények közé juthat, némely embernek akarata oly szilárd vagy szeszélyes lehet, hogy csúffá tesz minden várakozást és meghazudtol minden elfogadott szabályt. Az ember szalaszthatja el az alkalmat, vagy az alkalom szalaszthatja el az embert. A physikai törvények szilárdságához hasonlítva, az emberi ügyek a véletlen játékszereinek látszhatnak; a tudomány, mely ezekkel foglalkozik, oly színben tűnhetik fel, mintha a tudomány kellékeit nélkülözné. A mit az egyik kutató bizonyosnak tart, a másik teljesen bizonytalannak tekinthet. A vádat, a mennyiben vád, megengedjük. Ha baj, ez tárgyunkkal össze van forrva. Akár baj, akár nem, olyasmi, a mitől nem szabadulhatunk. És hajlandók lehetünk azt gondolni, hogy nem baj, hogy valósággal tárgyunk fontosságának és nagyságának a jele. Ha a szellem magasabb, mint az anyag, ha az erkölcsi okok magasabbak, mint a physikaiak, ép ezen oknál fogva a szigorú szabályok uralma alá kevésbbé juthatnak; részletei a tárgy nagy magasságánál fogva kevésbbé biztosak, mint azon tanulmányokéi, melyek alsóbb tárgyakkal foglalkoznak. Minthogy mi az okok igazi ismeretét, melyekkel foglalkozunk, jobban közelíthetjük meg, mint nébány más tudomány művelői; minthogy

mi jobban érthetjük meg az értelmes akarat, mint a meg nem fejtett erő működését, ép ezen oknál fogva, akár a múltban, akár a jövőben az értelmes akarattól függő eredményekről nem lehetünk oly bizonyosak. Így tehát minden tanulmánynak van valami előnye társai fölött. Mi nem igényelünk felsőbbiséget más tudományágak fölött; csak alárendeltségünket nem ismerjük el. Midőn tárgyunk nagyobb magasságát hirdetjük, egy lélekzetre azt is megengedjük, hogy tiszta tudományunk megszerzésére eszközeink csekélyebbek. De tiltakozunk minden tudományág azon kizárólagos igénye ellen, hogy úgy viselje magát, mintha csak ő és társai volnának egyedül tudományok. Különösen tiltakozunk azon kísérlet ellen, hogy e dicsekvést pusztá szemfényvesztéssel, prestige-zsel. — nem inkább *praestigiae diaboli*? — támogassák, hogy bizonyos tanulmányokat kizárólag latin néven nevezzenek, mely név egyszerű fordítása a teutón szónak, melynek angol füleknel édesebben kellene hangzania.

IV.

Eredeti kútforrások.

Történelmi dolgokban minden alapos tanítás magva az, hogy semmiféle történelmi tanulmány-
nak sincs becse, mely az eredeti írók ismeretére
nem terjeszkedik ki. Ne értse félre senki e
mondást, mintha én oly szabályt állítanék fel,
mely szerint semmiféle történelmi anyag ismerete
sem lehet becses, ha nem egyenesen az eredeti
írókból van merítve. Ha a dolog így állna,
én és sokan, élők és holtak, igen sok időt fecsér-
eltünk volna el azzal, hogy a földet nem kevés
kötettel árasztottuk el, melyek bizonyára nem tar-
tanak igényt arra, hogy az eredeti kútforrások közé
soroztassanak. Ily tétel a legrövidebb gondolkodás
után nyomban meg volna czáfolva. Mert nem a
tökéletesedésre, hanem a képtelenségre volna
tanács. Ha ez a történetíró kötelessége, akkor
senki sem teljesítheti kötelességét. A történelem,
sőt egyes nagy ágainak a mezeje is oly tág,
hogy senki sem remélheti, hogy az egész törté-
nelmet vagy az egész középkori történelmet,
vagy az egész angol történelmet minden kor-

szak eredeti íróiból sajátíthatja el. — És, ha az eredeti írókban tanulmányozhatná is valamennyit, aligha cselekednék okosan, ha csak az eredeti írókhoz fordulna és visszautasítaná azok segítségét, a kik az eredeti írókból előtte már dolgoztak. Nem; ha valaki valaha arról ábrándozott, hogy az egész történelem, az egész európai történelem, az egész angol történelem eredeti íróit áttanulmányozhatja, az igen fiatal korában ábrándozhatott erről, mikor az ábrándozónak még semilyen fogalma sem volt arról, hogy mily óriási feladatot tűzött maga elé. Az ember azt hihetné, hogy akkor álmodott erről, mielőtt egy eredeti íróval megbirkózott volna. Pedig ez az ábránd még tiszteletreméltó a való életéhez képest. Ismerek egy szellemes úri embert, a ki egy synopsis vagy ehhez hasonló modern történelmi mű első részét — bizonyos körülmények a második rész közzétételét megakadályozták — adta ki, mely az olvasótól, de még az írótól sem kívánta meg semmiféle eredeti író ismeretét. A vállalkozó szellemű szerző, egy, más tekintetben nem ismeretlen ember, képesnek tartotta magát a modern történelemmel, mint egészszel, megbirkózni, elsajátítani és másoknak megmagyarázni azon alapon, hogy, úgy gondolom, két modern angol és egy francia könyvet átolvasott. És én ezért nem is kárhoztatom valami nagyon; a kísérlet helyes következtetés volt azok elveiből, a kik a modern történelmi szakot könnyű tanulmány-

nak állítják. Nem tudom, vajon ez a kísérlet jobban ellenkezett-e a komoly tanulással, mint azok eljárása, a kik másokat is biztatva, lóhalálban a francia forradalomhoz sietnek, a nélkül, hogy a népvándorlás szárazabb emlékeinél megállapodnának, ha egyébert nem, azért, hogy a munkához hozzászokjanak. Egészben véve, sokkal valószínűbb, hogy az a tévedés fog zavarba ejteni, mely szerint eredeti írók nincsenek, vagy hogy az eredeti írók bizvást mellőzhetők, mint az az általánosabb tévedés, hogy minden eredeti író oly vonzónak látszik, hogy egyetlen tanulmányozásának gyönyörétől sem foszthatja meg magát. A gyakorlati tanulmányozás ösvénye a két tévedés között vezet. Minden, valamire való történelmi ismeretnek az eredeti írók tanulmányozásán kell alapulnia; de nem annak megkísértésén, hogy minden eredeti írótt áttanulmányozzunk. Minden tanulónak kell tanulmányoznia néhányat; senki sem tanulmányozhatja valamennyit. Még a ki a történelmet tette élete legfőbb tanulmányává, sem remélheti, hogy néhány, különösen kiszemelt korszakra vonatkozó eredeti írón kívül egyebet is tanulmányozhasson. A mi a többi korszakokat illeti, be kell érnie annyi tudománynyal, hogy azokat egymással és a maga által választott korszakokkal kellő kapcsolatba hozza. És ezt kiváltképen nem az eredeti, hanem a másodrendű írók segítségével kell eszközölnie. De ha másodrendű írókból tanul is, bizonyos értelemben ere-

deti írókat fog használni. Legalább azt az észjárást fogja alkalmazni, a melyre eredeti írók tanulmányozása közben tett szert. Nem tanácsolnám annak, a ki az imént fejezte be Thukydides tanulmányát, hogy egyenesen a francia forradalomhoz rohanjon; azt azonban mondhatom neki, hogy sokkal valószínűbbnek tartom, hogy a francia forradalmat meg fogja érteni, mint az, a ki egyenesen a francia forradalomhoz siet, a nélkül, hogy Thukydidest vagy más valamit alaposan tanulmányozott volna.

De mielőtt az eredeti írók használatára vonatkozó néhány szabály felállítását megkísértenők, jó lesz meggyőződünk, hogy tiszta fogalmunk van arról, hogy mik az eredeti írók. A történelem tanulmányozójának legelső kötelessége e tekintetben minden népszerű zavartól megtisztítani szellemét. Csodálatos, mily sokan vannak, olyanok is, a kik pedig érthetnének a dologhoz, a kik előtt minden könyv nem más, mint könyv. Egész sereg ember, a kik nem ostobák, hanem ezekről a dolgokról sohasem gondolkodtak igazán, nem látja tisztán a különbséget két teljesen különböző osztályú ember között. Az egyik, a ki saját korának, gyakran oly eseményeknek történelmét írja meg, melyeknek szemlélője vagy igen valószínűleg szereplője volt, a másik, néhány korszakkal később leül, hogy ennek és mások bizonyítékainak egybevetése útján a reá nézve igen rég elmúlt, a másokra azonban élő jelen idők legtökéletesebb kri-

tikai elbeszélését írja meg. Mindketten azonos fajú tárgyakról írnak és mindkettőt a történetírók közös elnevezése alá foglalva zavarjuk össze. Thukydides történetíró; Grote is az; Ammianus történetíró; Gibbon is az. És a dolgot bonyolódottabbá teszi az írók e nagy osztályának létezése, kiket a szintén történetíróknak neveznek, de a kik a két osztály között átmeneti helyet foglalnak el. Mit szóljunk Livius *Történelmének* fenmaradt részeiről, Tacitus *Évkönyveiről*, Plutarchos *Életrajzairól*? Szerzőik szembeszökően nem abból az osztályból való írók, a melyből Thukydides és Ammianus; még kevésbbé, fogják legtöbben és helyesen mondani, a Grote és Gibbon osztályából valók. Nem az általok látott és hallott dolgok elbeszélését jegyezték fel. Mi több, úgy látszik, oly dolgok kritikai történelmének megírásához sem fogtak, melyek napjaiknál sokkal előbb történtek meg. Pedig Livius főleg ezt tette, már a mennyire tudta a módját. Némelyek hajlandók lehetnének némi kegyetlenséggel azt mondani, hogy Livius nem kritikai, hanem kritikátlan történelmet írt. Ha így áll a dolog, ez onnét van, hogy célját elhibázta. Kritikai iparkodott lenni és hébe-hóba tényleg is volt. Különféle régi írókat használt és olykor valóban mérlegelte állításaikat és helyes ítéletet is hozott közöttük. A bökkenő az volt, hogy Liviusnak sejtelve sem volt arról, hogy mi egy eredeti kútforrás. Volt annyi belátása, hogy a nagy kép- telenségeken megütődött, a minők Valerius An-

tias hazugságai; egészben véve azonban egyik könyv előtte is, mint sok más ember előtt, ép oly nagy tekintély volt, mint a másik. Mikor «igen régi írókról» beszél, a felhozott tényekkel nem egykorú írókat ért, hanem oly embereket, a kik legfőlebb három-négy emberöltővel előtte éltek. Mikor Polybioshoz ér, alig látszik érezni a nagy mester — az ő szemeiben csak «haudquaquam spernendus auctor» — és bármelyik silány compiler közti különbséget. Livius, történelmének legnagyobb részét illetőleg, oly messze esett attól, hogy eredeti kútforrás legyen, hogy maga sem használt egyetlen eredeti író sem. Azaz, nem voltak egykorú elbeszélései. Rendelkezésre állottak a *fasti*; előtte voltak az évkönyvek, és az évkönyvek töredékei mindig segítséget képeznek. Cicero találóan mondta a pontifexek évkönyveiről, hogy «nihil potest esse jucundius». Nem szenvedhetem az olyan kritikát, a mely e szót «jejunius»-szá szeretné változtatni. Néhány lapnyi családi dicsőítő beszéd után valóságos gyönyörűség pár sor igazi évkönyvre bukkanni. Mikor az ökök beszél, meghallgathatjuk vagy nem jóslatait, ámbár sajnos, beszédének tárgyát csak néha-néha fejtik meg nekünk. A mibennünket érdekel, az az, hogy beszédének feljegyzése bizonyosan egykorú. De ha Liviusnak az anyaga jobb lett volna, mint volt, az a tény, hogy az ő korát jóval megelőző idők történelmét régibb feljegyzésekből kellett összeállítania, egyszerre elkülöníti a Thukydideshez hasonló íróktól,

a kik saját körük történelmét mint szemlélők és szereplők szerzett tudásuk vagy más szemlélők és szereplők elbeszélései alapján állították össze. A különbség világos; mégis egész tömeg kísértés, egész tömeg jó és rossz ok bír arra, hogy erről megfélekedezzünk és akaratumk ellenére is arra késztet, hogy Liviuszt ugyanazon osztályban kelleténél közelebb helyezzük Thukydideshez. Midenesetre közelebb kell helyeznünk Thukydideshez, mint Gibbon- vagy Grotehoz. Egész sereg jó és rossz ok késztet erre. Mindenek előtt Livius latinul, «classikus» latin nyelven ír; a «classikusok», az «ókoraiak», azon írók egyike, a kiket az iskolában és egyetemen olvasnak, az emberek azon titokzatos osztályából való, a kik egész külön állanak, távol azoktól az emberektől, a kik nem rég előttünk éltek és a mi nyelvünkön vagy modern Európa más nyelveinek valamelyikén írtak. Ez a tény némelyikünket kelleténél kevésbbé fogékonyrá tesz azon igazság iránt, hogy Livius az általa tárgyalt korszakokra nézve nem nagyobb eredeti tekintély, mint Mommsen. Pedig Livius esetében mindenki, a ki csak kissé gondolkodik, nem térhet ki ez igen egyszerű igazság elől. Tacitus esetében már nehezebb a dolog. Megerősítésbe kerül arra emlékezni, azaz, magunk előtt tartani annak emlékezetét, hogy Tacitus nem volt Tiberius és Cláudius kortársa. Ép így vagyunk egy, Tacitushoz oly kevésbé hasonlító íróval, a minő Herodotos. Valóban igen nehéz szemünk előtt

tartani azt az igazságot, hogy Herodotos Thukydides és a peloponnesosi háború és nem azon emberek és háborúk kortársa volt, a melyekről ír. És Liviusnak ránk maradt könyveit illetőleg helyzete a valóságban nagyban különbözik Herodotos- és Tacitusétól. Az utóbbiak, ámbár nem egykorúak, sokkal közelebb éltek az illető korhoz; Herodotos sokat beszélt egykorúakkal; Évkönyveinek egyes részeit illetőleg ezt Tacitus is megtehetette. Egyik sem azzal fogott munkához, mint Livius művének nagyobb részében, hogy régibb írókból csupán compilálni fog; Herodotos korábbi írókat általában nagyon kevésbé használhatott.

Livius, a mennyiben vele van dolgunk, sokkal jobban közelíti meg egy modern író helyzetét, és mégis Livius és egy modern író helyzete között oly különbségek vannak, melyek ép oly nagyok, mint a Livius és Thukydides helyzete közti különbségek. Nemcsak azért, mert Livius kritika nélkül használja anyagát; sok modern író még ma is ép oly kritikátlan, mint Livius; két-három emberöltővel ezelőtt a legtöbb ilyen volt. A különbség abból áll, hogy Livius anyagával és az ez anyagban megőrzött tényekkel vagy koholmányokkal különböző viszonyban van. Az a tény, hogy művének egy részét illetőleg valóban eredeti író, vagy, ha műve egész volna, az lehetne; hogy azok a részek, a melyek tekintetében eredeti és azok, a melyeket illetőleg nem eredeti író volt, egy terv szerint alkotott egésznek képezték, okozza, hogy mind az író,

mind olvasói érzelmei és szempontja szerint különbözőképen kell a dolgot tekinteni. Livius a modern kritikai történetíróhoz hasonlóan nem érezte át, hogy a múltban, távoli múltban, a jelentől elszakítva él. A múlt kritikai vizsgálójának és a jelen egykorú elbeszélőjének két jellemvonása, e két minőségben tárgyalt tényei között nem volt nagy ürr. Szóval, az úgynevezett classikus és középkori írók közé tartozik, kik oly történelmi műveket írtak, melyek jóval koruk előtt kezdődnek, de saját korukig nyúlnak. Valamennyi feje, maga Polybios is, ebbe az osztályba és épen azért, mivel ebbe az osztályba tartozik, feje valamennyinek. Ha csak saját korának vagy a saját kora előtti időknek a történelmét írta volna meg, egyik esetben sem emelkedhetett volna arra az általános szempontra, mely minden korszak tanítójává tette. Ammianust viszont Livius sorsának épp ellenkezője érte. Ő is a saját korát megelőző időkkel kezdi, ámbár nem oly távol saját korától, mint Livius a magáétól; de művének épen megmaradt részében eredeti író. Egy sereg későbbi író ugyanazon helyzetben van, mint Livius és Ammianus; vegyük a sok közül csak toursi Gergelyt. A világ teremtésén kezdődő sovány krónika a frank nemzet régibb történelmének nem valami pontos elbeszélése után Gergely saját kora eseményeinek részletes és élethű rajzához vezet, mely eseményeknek ő maga is szereplője volt és melyek Gallia VI. századbéli történelmének főforrásait képezik. Gergely e könyvei

Livius utolsó, elveszett és Ammianus megmaradt könyveivel egy sorba helyezik őt, mint a legmagasabb értelemben vett eredeti kútforrást. Gergely első része Livius meglévő részével áll egy vonalban; csak hogy a kettő között mint írók között, megmérhetetlen a különbség. Gergely azt, a mit maga látott, herodotosi élénkséggel és egyszerűséggel tudott elbeszélni; Livius azon tehetségéből, hogy a rég letűnt korok igazi vagy képzelt rajzát nyujtsa, benne nem volt semmi. Vagy ötszáz évvel később vegyék Hertzfeld Lambertet. Évkönyveken kezdi; fokozatosan kiterjeszkedik és belemelegszik, mignem elbeszélése a pápa és császár közti nagy küzdelem oly becses és csodálatos, világos és teljes, mindkét fél részrehajló írói között a keskeny ösvényen oly okosan lépkedő történetté domborodik ki, hogy a XI. század szerzetese számára a legelső, úgynevezett ókoriak között teljes joggal biztosított helyet. Megint megjegyezhetjük, hogy Gergely és Lambert Liviustól egészen elütően puszta évkönyveken, igen száraz évkönyveken kezdik, melyek csak fokozatosan fejlődnek teljessé és élethűvé, a mint az írók saját korukhoz közelednek. Liviusszal találóbb párhuzamot nyujt Malmesbury Vilmos. Liviushoz hasonlóan tárgyául ő is egy nemzet történelmét választotta; és kezdettől fogva Liviushoz hasonlóan történetíróként ír, nem úgy, mint Gergely és Lambert, kik eleinte nem egyebek évkönyvíróknál. Írói érdemein kívül megvan az a becse is, hogy elveszett írók prózájából és verseiből sokat őrzött

meg számunkra; de történelmének csak egészen vége felé, a *Historia Novella*-ban inkább, mint a *Gesta Regum*-ban válik korára nézve valódi eredeti íróvá. Mindezen íróknak tehát, Polybios, Livius, Gergely, Hertzfeld, Malmesbury, az újkori kritikai íróval bizonyos tekintetben közös sajátságaik vannak; de sokkal több közös vonásuk van a kizárólag eredeti írókkal. Az a tény, hogy műveik egyik részében eredeti írók, okozza, hogy sokkal közelebb állanak azokhoz, a kik eredeti írók és semmi egyebek. És ez különösen azokról igaz, a kik mint Gergely és Lambert, pusztá évkönyveken kezdik. Becsök csaknem teljesen azon részekben rejlik, a melyekben szigorúan eredetiek. Gergely és Lambert mindenekfölött Chilperic és Guntchramm, Henrik és Hildebrand napjainak élő krónikásai. És alig egyebek. Malmesbury Vilmos végre is nem nyújt oly eleven rajzot I. Henrik és Stephen koráról; de hasznos, nagyon hasznos, ha óvatosan használják, az I. Henriket jóval megelőző korra.

De van az «ókori», a «classikus» íróknak egy másik osztálya, kik műveik egy részében sem igénylik, hogy szigorú értelemben vett eredeti íróknak tekintessenek, a kiknek azonban az eredeti írókkal, úgy látszik, több közös vonásuk van, mint a modern írókkal. Vegyük például Plutarchost. Alig nevezhető eredeti írónak még abban az egy-két életrajzban sem, melyeket illetőleg némi ismereteket maga is szerezhett volna. Egyszerű compiler, ámbár különös fajú compiler, mely

faj nem megvetendő. És mégis, ha szigorú határ vonalat húzunk, inkább eredeti írók, mint modern kritikusok és commentatorok közé kell soroznunk. A dolog úgy áll, hogy Livius, Plutarchos és egy egész sereg más író, ámbár magokban véve nem eredeti írók, reánk nézve azok. Azaz, a legnagyobb részt illetőleg nem mehetünk tovább annál, a mit ők mondanak. Tudjuk, hogy régibb írókat másoltak; sokszor azt is tudjuk, mely régibb írókat másolták. De azok a régibb írók többnyire elvesztek; reánk nézve Livius és Plutarchos képviselik őket. Történelmők nagy részére nézve tőlük nincs felebbezés, kivéve a belső bizonyítékhoz vagy más, esetleg reánk maradt töredékes kútforrásokhoz. Ellenkező elbeszélés nincs. Német tudósok éleselméjűségé^o a Livius által használt régibb írók közül néhányat új életre keltett; de ez is Livius saját lényéből történt. Az utolsó két-három század írójának helyzete egészen más. Csak a legritkább esetben felebbezhetünk; próbára tehetjük az általa használt és használni elmulasztott eredeti írók segítségével. Egész célja, egész felfogása és a dolgokkal való bánásmódja tökéletesen elüt azon írókétől, a kik régibb korok történelmének régibb írók műveiből való összeállítása után saját koruk történelmének megírását saját ismeretökből folytatták. De egészen elüt helyzete azokétól is, a kik, úgy látszik, az övéhez hasonlóbb helyzetben vannak, a kik saját korukkal nem foglalkoztak, a kik az elmúlt történelem

egyszerű compilerai voltak, de ha akarták volna, kritikai compilerok lehettek volna és olykor, bizonyos mértékben azok is voltak. Egészben véve, a régi görög és római íróknak, még akkor is, midőn nem voltak valódi eredeti írók, az eredetiekkel annyi közös vonásuk van, hogy bármily nagy is a különbség Thukydides és Plutarchos között, Plutarchost közelebb kell helyeznünk Thukydideshez, mint Curtiushoz és Droysenhez. Bármilyen volt is a maga korában, reánk nézve eredeti író. Fájlaljuk Aratos és Sulla önéletrajzainak elvesztését; de hiába fájlaljuk. Chair neia nyájas bölcsse egyetlen remélhető helyettesök. Ha tehát meg akarjuk határozni az eredeti írókat, talán úgy határozhatjuk meg őket, hogy oly írók, a kiktől nincs felelősség, kivéve ugyanazon osztálybeli írókhoz. Ez megkülönbözteti őket a modern kritikai íróktól, a kiktől más osztálybeli írókhoz felelősséget vehetünk. És azon írók között, a kiket az imént eredetieknek nevezünk, tüstént első és második osztályt kell megkülönböztetnünk; az elsőbe azok tartoznak, a kiktől sohasem felelősséget vehetünk, a másodikba pedig azok, a kiktől valamikor felelősséget vehetünk, de felelősséget többé nem lehet. Azaz, különbséget teszünk azon írók között, a kik saját ismeretükből írtak és legszigorúbb értelemben vett eredeti írók, és azok között, a kik nem saját ismeretükből írtak, de egyedüli képviselői azoknak a régibb íróknak, a kik így írtak, és következőleg, ha magokban véve nem is eredeti írók, reánk nézve azok.

Eddig oly írókról, oly emberekről beszélünk, a kik a világtörténelem valamely tekintélyes részének elbeszélését hagyták ránk. De ne feledjük, hogy a legjobb egykorú író is tárgyának többnyire csak egy részére nézve elsőrendű tekintély. Ámbár abban a korban él, a melyről ír, ámbár gyakran szereplő azon jelenetekben, a melyekről ír, mégsem írhat mindig személyes ismeret alapján; nem láthatott mindent saját szemeivel; folyton csak azt kell leírnia, a mit mások beszéltek el neki; csak hogy a mások által elbeszélteket úgy bírálhatja meg, a hogy egy későbbi író nem képes. És elbeszélésén kívül gyakran van más egykorú bizonyíték, mely bizonyos czélokra nagyobb tekintélyű lehet, mint a saját elbeszélése. Egy kiáltvány vagy szerződésszövege magában véve nagyobb tekintélyű, mint a legjobb egykorú elbeszélés. Mondom, magában véve, mert a hivatalos okmány, jóllehet mindig sokat bizonyít, nem mindig bizonyít mindent. Az a tan, hogy Angolország történelmét a törvénykönyvben kellett tanulmányozni, sok igazságot tartalmazott. Bizonyos tekintetben szükséges figyelemztetés volt. Mindazonáltal az igazságnak inkább csak egyik oldala, mint az egész igazság volt, és oly oldala volt, mely tévesen is alkalmazható. Hogy Angolország történelme a törvénykönyvre való állandó utalás nélkül helyesen nem tanulmányozható, az tökéletesen igaz tétel azzal a fentartással, hogy a használt törvénykönyv Aethelberth *Dooms-ain*ál nem később kezdődik.

Az okmányok szövegei tehát a feliratokkal együtt — melyek némely korban az okmányok szövege által magokra öltött alakok — az érmek, melyek tényleg a feliratok külön osztályai, szóval, mindenféle egykorú emlék bizonyos értelemben eredeti kútfő; bizonyos czélokra még az egykorú író elbeszélésénél is magasabb értelemben vett eredeti kútfők. Mégis, ámbár tekintélyök magokban véve nagyobb, az elbeszélést mint elsőrendű, és egyéb ismeretforrásainkat mint másodrendű kútfőket vagyunk kénytelenek használni. Az elbeszélés rendszeren folytonos; ha nem mondja is el az egész történetet, legalább úgy adja elő, mint egészet. Az okmányok és más ismeretforrások legtöbbszörre nem folytonosak; csak néha-néha fordulnak elő; az ismeret, melyet nyújtanak, darabos. Vagy ha, mint a mi krónikáink és okleveleink, több korra nézve időrendileg folytonosak, a kor bizonyos oldalait és ezeknek is többszörre formális oldalait világítják meg. Ily fajta bizonyítékot egykorú elbeszéléseink illusztrálására, megmagyarázására, gyakran megigazítására használunk; de csak az egykorú elbeszélés segítségével használhatjuk így. Az elbeszélés az okmányok nélkül, ha hézagos is, legalább érthető; az okmányok valamilyen elbeszélés nélkül alig volnának érthetők. Alig mondhatja valaki, hogy a történelmet az okmányokból olvasuk; az elbeszélésből olvassuk, de az okmányokat kezünk ügyében tartjuk, hogy felvilágosításért folyton hozzájuk fordulhassunk. Röviden: eredeti

kútforrások alatt legelőször egykorú elbeszéléseket vagy ezeket lehetőleg megközelítő és rendelkezésünkre álló egykorú elbeszéléseket értünk. Az ismeretek más fajta forrásai, ha magokban véve az elbeszéléseknél nagyobb tekintélyűek is, minthogy használnunk kell őket, csak másodrendűek, az elbeszélést illusztráló, megigazító források. Jelen előadásomban ezért főképp történelmi elbeszélések íróiról, azon könyvek íróiról akarok szólni, melyeket nem csak azért őrzünk meg, hogy alkalomadtán valami után keressünk bennük, hanem hogy kitartással végig olvassunk. Leginkább azon művekről szólok, bármily korból valók legyenek, melyeknek teljes joguk van ahhoz, hogy oly értelemben vétessenek könyveknek, a minő érteleme volt a «könyvek» szónak Oxfordban fiatal koromban. A tanulás kezdetén, akár vizsgálatok céljából történjék ez, akár nem — ámbár bizonyos, hogy felmerül a kérdés, vajon a vizsgálatokra való pusztá olvasás megérdemli-e a tanulás nevet — jó tüzetesebb különbséget tenni ez osztály könyvei és más ismeretforrások között, mint a tanulás későbbi fokán. Arra az észjárásra, mely valamivel később könyveinken kívül egyéb kútforrások felhasználására képesít, néhány jól megválasztott könyv alapos áttanulmányozása által teszünk szert. A mai boldog időkben a tudományhoz vezethetnek oly országutak is, a minőkről nekem nem volt fogalmam. Bölcsességre, ha igaz, «füstös»-ökkel és kivonatokkal is szertlehet tenni; származhatik ragyogó és vonzó né-

zetek- és elméletekből, melyekhez nem az idegen nyelvű írók szövegbetűzésének kissé tövises útján jutunk. Annyit mondhatok, hogy reám nézve nagy nap volt, midőn Thukydides történelmével komolyan kezdtem foglalkozni, nem a hírlapok nyegle angol nyelvén, hanem az ő nyelvének durva vésetű mondataiban. Mert bizonyosan azon a napon tettem az első lépést a *Norman Hódítás Történelme Angolországban* cz. munkám megírása felé. Azt hiszem, minden, valaha megírt könyv között, Thukydides műve eredeti szövegében a legalkalmasabb erre a különös célra, arra a célra, hogy megtanítsa, mi valóban a történelem. Polybios szélesebb látköre inkább az értelmi fejlődés későbbi fokának felel meg, hogy későbbi korból való tényeiről ne is szóljak. Ennek daczára Thukydides, minden eredeti író fejedelme, egyszerűen csak a maga osztályában a legelső, mely osztály sok, más korból való és más nyelvű írókat foglal magában. Mostani célom az, hogy főleg azokról az írókról szóljak, a kik, mint ő, mindenik a maga módja szerint, mint sajátos értelemben vett «könyvek», szövegek, azaz, mint koruk és hazájok, hogy úgy mondjam, történelmi ismereteinek alaposan tanulmányozandó középpontjai használhatók. Néhány ilyenről már szoltam mellékesen. Pár szóval most arról fogok megemlékezni, hogy az írók ez ösosztálya mikép használható leginkább. Más ismeretforrásoknak, melyek többé-kevésbbé esetlegesek, köztök még a leg-

becsesebb okmányoknak is egész külön előadást szántam.

Tüstént következik ezekből, hogy ezen különös célra, azaz, a régi oxfordi értelemben «könyveknek», mint a történelembé való bevezetésre használható íróknak megválasztásakor, gondosan kell válogatnunk azon nagy tömegben, mely méltán tart igényt az eredetiség tekintélyére. Vegyük valamennyi legelső osztályát, a legmagasabb értelemben vett eredeti írókat, kik koruk történelmét saját tudásukból jegyezték fel. Ide számítom mindazokat, a kik történetőknek csak egy részében tették ezt, akár a magok korának történelmére szorítkoztak, akár valami korábbi időn kezdték az elbeszélést. Az ide tartozó kútforrások alakra és becstre nézve nem kissé különböznek egymástól. Sovány, de egykorú évkönyvek íróitól kezdve ide soroztatnak az államférfiak és katonák, kik a világ nagy eseményeit, melyekben magok is részt vettek, részletesen írják le. Túloznánk, ha azt mondanók, hogy valamennyi egyenlő hitelt érdemel; mivel, mint a mindennapi életben, az egyik-másik ember által megérdemelt hitel fokai ép oly végtelenek, mint az egykorú anyagai. Valaki elbeszélheti korának eseményeit, és meglehet, egyet sem igazi személyes tudásból beszél el. De másrészt, minthogy senki, talán az önéletrajzíró sem írhat teljesen személyes tudásból, a különbség az egykorú írók között e tekintetben, jóllehet sok esetben fokra nézve igen nagy, mégis csak fokozati. Mind-

nyáján egy nagy osztályt képeznek, azon emberek osztályát, a kik nem a mások által régibb időkről tett feljegyzésekből, hanem saját, nem szükségképen személyes tudásukból írnak a körülöttük lezajlott eseményekről. Különböző fokban mindnyáján tanuk. Még azok is, a kik a legszigorúbb értelemben nem ténytanuk, tanui a tényekről szóló tudósításoknak, és e tudósítások a történelem részei. Ha ez írók sem tudják mindig megmondani, hogy hogyan történtek a dolgok, azt legalább megmondhatják, hogy szerintök és mások szerint látszólag mikép történtek meg. És, ha nem is ebbe az osztályba, ezzel egy sorba kell helyeznünk néhány író, a kiknek iratai keletkezésükre egykorúak és alakra elbeszélők, a kik azonban nem csupán a történelmi igazság megőrzése végett, hanem más valami célból írtak. Ezek a célok sokfélék lehetnek. Egy nagykövet jelentései uralkodójához nem szigorúan történelmi célból íratnak. Nem azért írják őket, hogy a tények emléket jövő korszakoknak megőrizzék, hanem hogy tisztán gyakorlati célokra bizonyos személyek tudják, hogy abban az időben mi történik. Ennek daczára a nagykövetek jelentései legalább önkéntelen történelmi források, és sokszor legbecsesebb történelmi anyagunk közé tartoznak. Minthogy nem csak a kor eseményeivel, hanem közvetlenül a pillanat folyó eseményeivel foglalkoznak és gyakran a nagykövet által látott vagy véghezvitt dolgokat beszélnek el, anyagukra nézve a történelem legszigorúbb érte-

lemben vett eredeti forrásai közé számítandók. Hanem azért alig nevezhetők valódi történelemnek; íróikat alig mondhatjuk történetíróknak. Az írók egy másik osztálya, mely a nagykövetektől csaknem furcsán különbözik, velök bizonyos tekintetben közös, minthogy hasonlóan elbeszélők és nem monumentalisak, és mégis csak önkéntelenül történelmie. A szentek életének azon íróit, sőt a csodák azon gyűjtőit értem, a kik koruk eseményeivel foglalkoznak. Nem oly írókat értek, a minők Eadmer és Fitz-Stephen Vilmos; ezek egészen más osztályba valók. Igazi egykorú történetírók a legszigorúbb értelemben, ámbár az általok megírt történelem különös fajú és különös czélból van megírva. Eadmer és Vilmos alakra nem bevallott történetírói egy királyságnak, hanem egyetlen ember életírói. Mi azonban ugyanazon osztályba sorozzuk és ugyanazon mértékkel ítéljük meg őket, mint a királyságok bevallott történetíróit. Csak azt kívánjuk, hogy a történelem sokkal nagyobb részeire vonatkozó oly elbeszéléseink volnának, a minők az övéik. Az egyházi írók, kikről most beszélek, egész más fajúak. Azokról szólok, a kik tisztán ájtatos és lelkipásztori célokból, a csupasz állítás pontosságára gyakran igen kevésé ügyelve írnak. Mégis oly írók, a kiknek megvan a magok különös becsé. Mint a hamisított és olykor hamisítatlan kiváltság-levelek oly esetleges szempontokra nézve becsesek, melyek megvilágítása eszköz ágában sem volt senki számára.

Oly szempontokat értek, melyeket az írók elfogadottaknak vesznek és melyek tekintetében tanúságuk egészen öntudatlan. Ilyenek a szokások és nyelv szempontjai, mindenek fölött oly emberek szokásainak és nyelvének megvilágításai, kiket a királyságok történetírói csak igen felületesen hajlandók említeni. A történet főeseménye lehet igaz vagy hamis; de részletei bizonyosan olyasmire tanítanak, a mi kétségtelenül igaz. Ha ily fajta történetek szigorúan egykorúak, bizvást az eredeti kútforrások közé számíthatjuk őket, ámbár igen másodrendű és esetleges eredeti kútforrások. Ily fajta történetek és a pusztá adomák között igen bajos határvonalat húzni; és én azt hiszem, hogy valamely adoma első alakja, az, melyet akkor nyert, midőn még egykorú volt, bizonyos, alacsonyabb értelemben eredeti kútforrásszámba mehet. Mint ténynek állítása, még az egykorú adoma is rendesen csekély becsű. Merem mondani, hogy Önök közül sokan ezt magok is tudják; én bizonyosan tudom. De valamely egykorú adoma, ha valóban eredeti alakjában bukkanhatunk rá, a szokásokat ugyanoly módon és egykorú mondáéhoz hasonlóan világíthatja meg. És bármily valótlan legyen is az adoma, mint valamely tény állítása, bármily túlzott mint jellemrajz, mégis, ha valóban egykorú, mint azon ember rajzának, a kiről fenmaradt, van valami bece. Rendesen túlozni és torzítani fogja jellemének igazi vonásait; nem ritkán oly tulajdonságokkal fogja felruházni, melyek az

igaziakkal homlokegyenest ellenkeznek. De eredeti alakjokban oly ritkán találunk adomákra, kézről-kézre menve oly annyira tökéletesednek, egyik ember fényes oldala, a másik sötét oldala oly gondosan van kiszínezve, az idő és hely valószínűségei a tökéletesedés különböző fokain oly tökéletesen vannak feledve, hogy egy pusztá adoma abban az alakban, a melyben hozzánk rendesen eljut, igen keveset ér. Elméletben az adoma egykorú anyagunk része; a gyakorlatban igen ritkán az. Az adoma-gyűjtemények, a minők Plutarchos és Maximus Valeriuséi, természetüknél fogva nem képeznek egykorú anyagot. És az a mű, melyet a név különösen megillet, Procopios *Titkos Történelme*, e tekintetben főképp azt mutatja, hogy az adoma eredeti jelentése mennyire megváltozott. A *Titkos Történelem* ép úgy egykorú kútforrásaink közé számítható, mint a *Góth Háború*; kérdés csak az, vajon a *Góth Háborúval* egyenlően megbízható-e. Ha állításai hamisak, ami felfogásunk szerint nem mythosok, mondák vagy adomák, hanem tiszta hazugságok.

De hát mit fognak ahhoz szólni, ha a történelem e másodrendű értelemben vett eredeti forrásai, azon iratok közé, melyek elbeszélők és nem monumentalisak, melyek nem abból a czélból irattak, hogy történeti ismeretet őrizzenek meg, melyek ennél fogva, jöllehet eredeti, de önkéntelen források, sorozom a főbb, európai nemzetek nemzeti nagy költeményeit és mindenekelőtt a home-

rosi költeményeket? Tárgyamat csak kevéssé érintik azok a viták, a melyek a görög nyelv és görög történelem legrégibb emlékeiről elkeseredetten folytak. Magában véve igen fontos, de az én céljaimra igen jelentéktelen, vajon e költemények egy vagy száz vándorénekes művei, feltéve, hogy a Kr. e. V. századot jóval megelőzőleg ez a vándorénekes vagy ezek a vándorénekesek már énekelhettek. Azzal sem igen törődöm, vajon a történet főszereplői igazi emberek vagy csak a képzelet puszta szülöttei voltak. A költemények történelmi becse abban a rajzban rejlik, melyet az árja élet egyik alakjáról, a legrégibb árja életről Európában nyujtanak, melyről feljegyzéseink vannak. Minde- nek fölött a praehistorikus Hellas azon térképében rejlik, melynek hihetőségre való igénye valóban azon az érven alapszik, hogy lehetetlen. A mykenai birodalom, Hellas Bretwaldájának helyzete, alkirályai, ealdormenjei, hűséges thegnjei, Witanjuk és egész népének gyűlései, a demokratikus Athén vagy oligarchikus Korinthos életéhez oly kevéssé hasonlító élet rajza, mely azonban annyira meg- egyezik a nagy népcsaládhoz tartozó mienkkel, ez legalább történelem. «Credo, quia impossibile». A későbbi Görögországban Hellas fejét senki sem helyezte volna Mykenába. A későbbi Görögországban senki sem képzelt volna ily Thessaliát, ily Attikát, ily Peloponnesost, a minőt a nagy katalo- gusban, a Pelopida-uralom Domesday-book-jában találunk. A mi Aelfredünk ösztöne mélyebben látott

a dologba, mint sok fáradhatatlan tudósunk, midőn azt mondta, hogy Ulixesnek két királysága volt a császár alatt, és hogy ennek a császárnak a neve Agamemnon volt.

A homerosi költeményeket tehát eredeti kútforrásaink közé kell számítanunk; ide kell a magok módja szerint más nemzetek nemzeti nagy költeményeit is. Talán még mindig ismeretlen a történelmi elem szabatos aránya a nagy teutón költeményekben, az angol, germán és skandináv költeményekben; de nincs kétség vagy habozás azon tény iránt, hogy némely angol és skandináv költemények legjobb történelmi anyagunkból valók. A Harold és Hadrada sagájában világos, hogy a verses rész sokkal régibb, sokkal megbízhatóbb, mint a prózai. Sehol sem találhatunk oly eleven és tanulságos rajzot egy angol és northman közti harczról, mint a minő él Maldon-énekünkben. Igazi homerosi harcz ez, de oly emberek által vívott homerosi harcz, a kiknek tetteit a harczot követő reggelén énekelte meg egy dalnok, a ki, ha jól sejtjük, szintén forgatta Angolország kardját az elesett ealdorman közvetlen kíséretében.

Eredeti kútforrásaink tehát, hogy az ezen névre a legszigorúbb értelemben feljogosítottakon túl ne menjünk, minthogy ezuttal csak az elbeszélő művekről szólunk, máskorra hagyva az okmányokat és monumentális emlékeket, igen különbözők fajra és, alig kell mondanom, szigorú irodalmi becsre nézve. Mert a bizonyíték határozott céljaiból az irodalmi

becs nem nyom semmit a latban. A Livius mes-
teri kezétől kidolgozott rajz sokkal magasabb
irodalmi becsű, mint a pontifexek évkönyveinek
száraz bevezetése. De bármit tettek is a görög
Múzsák, a latin történelem Camœnæje a ponti-
fexek évkönyveit és nem a mesterileg kidolgozott
regényt diktálta az álbán hegyen. De midőn a
technikai értelemben «könyvekül» választandó
szerzőkről van szó, akkor az irodalmi becs is
szóba jő. Annyiban jő szóba, a mennyiben az ál-
landó becsű történelmi művek közül azokat vá-
lasztjuk ki, melyek irodalmi becsűek is. Midőn
irodalmi becsről szölok, nemcsak a stíltre, czélzok.
Ammianus fenmaradt latin történetírók igazi
fejedelme, mint kora eseményeinek figyelmes és
gondos tanuja. Stíljéről, talán inkább koráéról,
nem kiméletes dolog beszélni. Már pedig nem rég
valakinek munkája akadt a kezembe, a ki tudós-
nak képzelte magát és a ki, a tudósság bizonyos
szűkebb terén, úgy gondolom, tudós is, a ki útjá-
ról letérve nagy garral hirdette, hogy ő legalább
sokkal magasabban áll, hogysen Ammianustól
tanulhatna valamit. A világtörténelem tanulmá-
nyozói, különösen pedig a világtörténelem nagy,
uralkodó korszakainak tanulmányozói ily figyel-
meztetéssel daczolva azt, a ki Julián halálát és a
góthok dunai átkelését oly szépen jegyezte fel, a
történelem nagy mesterei, minden idők nagy taní-
tói közé bátorzkodnak sorozni. Ammianus határo-
zottan «könyv» Thukydiddesszel és Lamberttel egy

vonásban. De a miénk könyvnek kell lenni, legyen is valóban könyv; tömör elbeszélésnek, irodalmi alakúnak kell lennie, bármilyen is pusztá stílusra nézve; pusztá évkönyvek, összefűzött töredékek, bármily becsesek legyenek is mint bizonyíték-részletek, e különös szolgálatot nem teljesíthetik. Oly könyvre van szükségünk, melyet mint könyvet olvashassunk, melynek szövegét mint szöveget alaposan tanulmányozhassuk. Oly könyvre van szükségünk, melynek szövege alapos áttanulmányozás után középpontul szolgáljon, mely körül a korszak minden más található ismerete csoportosítható, akár kevésbé szerencsés alakú eredeti íróból, akár más ismeretforrásokból, okmányokból, feliratokból vagy bárhonnan meríttessék. A történelem tanulmányozásának az az igazi útja, melynek a *Literæ Humaniores* iskolája e helyen az embert oly csodálatosan neki indította. Szemeljen ki a tanuló két-három jól megválasztott történelmi korszakot; szellemének iránya szerint az egyik az egyik, a másik más korszakhoz fog vonzódni, és minden korszak, mely oly szerzőt vagy szerzőket mutat fel, kik «könyvekül» használhatók, megfelel a czélnek. Egy korszakot a másik rovására nem akarok ajánlani; csak arra akarok rámutatni, hogy a II. századnak Kr. e. és a IV., V. és VI. századoknak Kr. u. az a kettős érdemök van, hogy kiváltképen tanulságosak és különösen el vannak hanyagolva. De bármily korszakokra essék is a választás, ily

tanulmány gyümölcsei több korszak tanulmányozása nélkül nem élvezhetők teljesen, és mentől távolabb vannak 'e korszakok egymástól, annál jobb. Van egy amerikai barátom, kinek oly két ízlése van, melyeknek, úgy látszik, egymáshoz kevés közök van. Mindent áttanulmányoz, a mi Izland történelmére és mindent, a mi Dante műveire vonatkozik. Tanulmányai természetesen előbbrehaladottabbak, mint azok, melyekről most beszélek; de választása megvilágítja elvemet. Ha Izlandját és Dantéját nem egészen elszigetelten úzi, ha helyes általánosságban, alaposan tanulmányoz át mindent, a mi közbeesik és e tárgyakat körülveszi, előttök és utánok van, merem állítani, hogy tárgyainak a megválasztása tökéletesen helyes. De ezt a fontos kikötést meg kell tenni. A maga által választott és részletesen tanulmányozott korszakokon kívül, történelemtanulónknak az általam már használt formula szerint tudnia kell annyit azokról az időkről, melyek korszakait az előző és következő korszakokkal összekötik, hogy azon időket a saját korszakaival és egymással kellő kapcsolatba hozhassa. Hogy a történettudományra is egy mondást alkalmazzak, melyet néhány évvel ezelőtt, ha jól emlékszem, minden tudományra alkalmaztak, mindenről kell tudnia valamit és mindent valamiről. Ebből áll a jó modern írók egyik haszna; és ebből áll használatuk módjának nem csekély segítsége. A ki egyszer az eredeti források használatához, a bizo-

nyítékok mérlegeléséhez és megbírálásához hozzászokott, a modern írók vezetésére rábízhatja magát, a mi azokra nézve, a kik ezt nem szokták meg, nem biztos út. Tud bánni velök; nincs kegyelmökre kiszolgáltatva. Tanulmányai bizonyos történelmi tapintattal gazdagították, mely nagyon képessé teszi a jó és rossz megkülönböztetésére. Tüstént érzi, hogy mely modern írókban bízhatik és melyekben nem. Bizonyos korszakok aprólékos részletekben való áttanulmányozása által arra az erőre tesz szert, hogy kezét kinyújthatja és még oly korszakok főkörvonalait, vezéreseményeit is megragadhatja, melyeket részletesen nem tanulmányozott. És még oly korszakokra nézve is, melyek tekintetében főleg modern írókra kell bíznia magát, az eredeti forrásokat nem fogja teljesen elhanyagolni. Legalább meg fogja tanulni, hogy mik az eredeti források és mily jelleműek; számos, fontos dologra történő utalás valódiságáról meg fog győződni; nagy és fontos okmányokat eredetiben fog átolvasni. Senki sem olvashatja az egész történelmet eredeti írókban; de ily módon az ember, nem az egész történelmet, mely nagyon is nagy anyag egy ember számára, a történelem nagy részeit olvashatja át, oly nagy részeket, a melyek áttanulmányozását mindenki remélheti nem mindig egyenesen eredeti írókban, hanem úgy, hogy soha sem veszti el őket szeme elől és soha sem kénytelen teljesen nélkülözni segítségüket. Csak azokról szólok, a kik csupán magoknak

tanulnak. Azokra, a kik mások tanítására vállalkoznak, súlyosabb teher van rakva. Nem hihetem, hogy bárkinek joga legyen oly korszakot tanítani, legalább ott, a hol a tanításról némi alaposság tehető fel, melyet az eredeti forrásokban maga is nem tanulmányozott át valóban alaposan. Nem hihetem, hogy bármily történettanításnak valami tudományos becse lehetne, hogy az egyetem magasabb tanulmányai között általában lehet becse, — a vizsgázók és tanulmányaik sokkal titokzatosabbak előttem, hogysem arra mernék vállalkozni, hogy ítéletet mondjak rólok — ha minden lépés nem az eredeti kútforrásokra való utaláson alapszik.

De mialatt különböző korszakokra bizonyos írókat különös tanulmányozásul szemelünk ki, mialatt különböző korszakaikra nézve munkánk középpontjaivá tesszük őket, óvakodjunk bálványokat csinálni belőlök. Jusson eszünkbe, hogy végre is nem csalhatatlanok; olykor nálók sokkal jelentéktelenebb írók segélyével helyreigazíthatjuk állításaikat; sőt olykor állításaikból levont saját következtetéseinkkel is. A legnagyobb eredeti írók, kik végre is csak emberek, néha oly ítéleteket mondtak, melyeket saját állításaik nem igazolnak. Maga Thukydides is, a ki valamely tény állítását soha sem hamisította meg, a ki a tények megítélését érzelmei által ritkán engedte befolyásolni, még sem állhatott ellen, hogy tanítója, Antiphon iránt kelleténél elnézőbb és ellen-

ségével, Kleonnal szemben kelleténél szigorúbb ne legyen. Mégis mily nagy vihar támadt, midőn egy újkori nagy történetíró e kézzelfogható igazságot kimondani bátorkodott. Közülünk némelyek emlékezhetnek arra a cambridgei tanulmányvezetőre, a ki azért, mert okos utánzó verseket tudott írni, képesnek tartotta magát arra, hogy általa «Thukydides- vagy Grote»-nak nevezettek között ítéletet mondhasson és örült, hogy az athéni democratia nagy történetírója nem az ország valamelyik régi egyetemén végezte tanulmányait. Mily mulatságos látvány volt, mikor Troilus így kihívta Achilleust, azt látni, hogy Thukydides önkéntes megtámadója bebizonyította, hogy Thukydidest képtelen megérteni; látni azt is, hogy a kis tudós a nagy fitymálásának durva kísérlete közben elárulta azt a tényt is, hogy még Plutarchost sem olvasta. Ép így Polybios, a világtörténelem higgadt mestere, nem nézhette nyugodtan saját fél-szigete helyi történelmének azon részeit, melyek reá nézve az öregek közvetlen hagyományai voltak. A ki a világ történelmét világpolgárként nézhette, Kleomenesre csak Megalopolis polgárának korlátolt elfogultságával tekinthetett. Nem volt ment azon emberek állandó kísértésétől sem, a kik koruk fölé emelkednek; kész volt az embereket hóbortosoknak vagy elvetemülteknek tekinteni, egyszerűen azért, mivel, mint ő, nem tanulták meg, hogy korukat minden kor szemével nézzék. A tudósok azon osztálya, mely «Thukydides- vagy

Grote»-féle röpiratok írására hajlandó, arra is hajlandó, hogy Polybiost egészen mellőzze, mert nyelvezete ép oly kevéssé azonos Thukydidesével, mint Thukydidesé Homeroséval. A vakonkövetés kísértését el kell kerülnünk; el kell kerülnünk az ellenkező kísértést is, mely pusztá ellentétekben gyönyörködik, mely megszilárdult nézetek és tekintélyek megdöntését csak azért tartja szép dolognak, mivel megszilárdult nézetek és tekintélyek.

Thukydides vagy Polybios állításai nem csálhatatlanok; más bizonyíték halomra döntheti őket; de minden tétel mellett igen erős érvek; nagyon erős bizonyítéokra van szükség, hogy halomra dönthetők legyenek. A ki bármely kor valamely nagy íróját választja «könyvének», bizonyos tekintetben azon könyv írójának kíséretébe áll be. Hódolni igyekszik neki; hűbérese lesz; a hűséges *εταῖρος* tiszteletreméltó kötelességével tartozik neki; a *δοῦλος* csúszó-mászó imádásával nem adósa.

Görögország nagy íróiról ugorjunk át egy pillanatra a mi történelmünk néhány eredeti kútforrására. Alig cselekednénk okosan, ha az angol történelem bármelyik egykorú íróját akár Hellas halhatatlan remekeivel vagy Németország és Szicília néhány, későbbi korból való történetírójával helyeznők egy vonalba. Van azonban két kincsünk, az egyik elbeszélés, a másik okirat, a minővel egyetlen más nemzet sem dicsekedhetik. Kezdetről fogva anyanyelvünkön írott krónikáink van-

nak; megvan a nyugati keresztyénség közös nyelvén írott *Domesday*-k. Nem akarom megint dicséretöket zengeni; kartársam, a képzőművészek előadójának példája által felbátorítva, nem habozom azon kötetekre utalni, melyekben ezt már megtettem. És nem habozom egy oly különös pontra utalni, melyet, azt hiszem, én állapítottam meg. Azért teszem ezt, mert úgy látom, hogy senkisem méltatta figyelemre és mert ennek daczára azt hiszem, hogy önmagában is némi fontosságú felfedezés, mely megvilágítja azt a módot, melyet bizonyos gyakorlat után forrásainknak egymás által való megvilágítása céljából követünk. Ha valaki kitalálta ezt előttem — és igen nehéz olyasmit kitalálni, a mit valami német tudós nem talált már ki előttünk — sajnálkozom és örülök: sajnálkozom, mert öntudatlanul voltam méltatlan iránta. De mégis nincs tudomásom róla, hogy előttem valaki és körülbelül bizonyos vagyok róla, hogy azóta senkisem vette észre néhány, sokatmondó szó világos kapcsolatát a *Peterboroughi Krónika* siető elbeszélésében, melyben, jöllehet sietős, minden szó kötetek erejével ér fel, és a *Kelet-angliai Domesday* néhány, nem kevésbé ékesen szóló szava között, melyek egy magánügylet véletlen megemlétesekor az angol földbirtok sorsáról eleven rajzot nyujtana. A *Krónika* elmondja, hogy Hódító Vilmos koronázása után hogyan fizettek az emberek neki adót, adtak neki túszoikat és váltották meg földjüket. «Men guldon him gyld and

gislas sealdon and heora land bohtan.» A Domesday elmondja, hogy a szent-edmundsburyi apát hogyan vett zálogba bizonyos földeket, melyeket azon a napon kapott, melyen az angolok birtokaikat visszaváltották. «Quando Anglici redimebant *terras suas*.» Azt hiszem, nem tévedek, midőn e két helyet mint az önkéntelen egyezés legjobb példáit kötöm össze. A Domesday szabatos és törvényes nyelvezete bizonyítja, hogy a Krónika szavai nem felületesen vagy véletlenül vannak használva, hanem betű szerinti értelmükben veendők. A Krónika szavai idejét és körülményeit is elbeszéli az ügyletnek, melyet a Domesday időjelzés nélkül említ. A nagy elbeszélés és a nagy okmány ezen néhány szava egymást magyarázzak; kulcsot képeznek a Domesday és más okmányok ezer más kifejezéséhez; a hódítás egész törvényes elméletét állítják elénk. Vilmos herceget, az angol korona törvényes örökösét, egy bitorló és társai távoltartják királyságától; jogainak fegyveres erővel kénytelen érvényt szerezni; egy hűtelen nép — lám, hogyan beszél rólunk Poitiers Vilmos — ellenáll neki; senki sem harcol érte; sokan ellene küzdenek; de Isten neki adja a győzelmet. Az áruló nemzet minden földje az övé lesz, nem erőszak, hanem törvény által, mert birtokosaik nyílt vagy passiv árulásukkal eljártszották. A jóindulatú és kegyelmes király azonban nem akarja kiaknázni jogait; a kisebb bűnösöknek — a nagyobbak a csatatéren estek el —

vissza akarja adni földjeiket, de nem e kegyelmi ténynek megfelelő váltság nélkül. És így az emberek, a Krónika kifejezése szerint, megvették a földjüket; a saját földjüket vették meg bizonyos áron; új adománykép nyerték Vilmos királytól, kinek adománylevele és pecsétje, vagy adománylevelével és pecsétjével egyenlő értékű bizonyíték nélkül egy ember tulajdonjoga sem lett volna azontúl törvényes. Ez az óriási szabású törvényes csinálmány képezi a kulcsot Vilmos egész helyzetéhez Angolországban, és mondhatjuk, ennek folytán Angolország egész későbbi történelméhez, mindenek fölött pedig az angol törvények történelméhez. Látjuk, hogy a jogászok elméletének, mely szerint minden földbirtok a koronától ered, ámbár az örök igazságtól messze esett, mégis van történelmi tényben gyökerező alapja, mely szilárdabb alap, mint a minőről a jogászok régibb iskolája gondoskodott. És mindez ki van derítve, legalább világos és összefüggő alakba van öltöztetve, két független állítás egyszerű összekötése által, melyek mindenike eredeti kútforrásban, oly eredeti kútforrásban található, melyek egyedül és versenytárs nélkül állnak és az angol történelem drága kincsei, melyekhez foghatót egyetlen más ország történelme sem mutathat fel.

E két nagy nemzeti emlék közül a Domesday, valamennyi okirat feje, alig nevezhető oly értelemben könyvnek, a mily értelemben használtam ez előadás folyamán a »könyv» szót. De nem tudok

más szellemi terméket elképzelni, mely könyvül való használatra alkalmasabb volna, mint nemzeti Krónikáink nagy részei, mindenek fölött a peterboroughi versio utolsó százhusz éve körülbelül, Gyónó Eadward trónraléptétől végig. Nincs emberi mű, melynek szövege a szóról-szóra való tanulmányozást jobban megérdemelné; mert minden szónak megvan a maga jelentése, minden szó tanulságot tartalmaz. Nagyobb élethűséggel sehol sincs történet elbeszélve, mint Godwine szám üzetésének és visszatérésének a története; az emberi beszéd, elbeszélő, magyarázó és lelkesítő valamire használva bizonyára sehol sem szárnyal magasabban, mint az angolok nyelve, midőn arról szólnak, hogy milyen ember volt Angolország meghódítója. És mily élet, mily túrtörtetett erő van azon tizenkilencz tél rémséges rajzában, melyeken bűneinkért vezekeltünk, az anarchia elbeszélésében, mely csaknem oly nyers angolsággal van megírva, a minő Toursi Gergely latin nyelve, melytől azonban senkisé is fog azért elfordulni, mert nyelvtana, ha ugyan van, nem egészen Aelfred korának nyelvtana. Nyelvünknek, történelmünknek ép elhanyagolásuk vált némi hasznukra. Itt legalább az emberek nem állítottak fel önkényes mértéket, mint a görög és latin nyelvek bizonyos alakjaira nézve, a minek az lett az eredménye, hogy sokakat mindkét nyelv némely legbecsesebb emlékének megvetésére csábítottak. Lord Chatham a Magna Charta három szaváról azt mondta,

hogy «valamennyi classikussal fölérnek.» Én nem élek ily merész hasonlattal, minthogy hivatásom nem az, hogy minden korszak és tárgy, minden nemzet és nyelv versengését, hanem testvériségét hangoztassam, legalább az árja Európa határain belül. Megint csak azokhoz szeretnék fordulni, a mint ezt már megtettem, a kik más országokkal és régibb korszakokkal az imént foglalkoztak alaposan. Nagyon helyesen tették, a mit tettek; csak haladjanak tovább ugyanazon csapáson; ne kicsinyeljék népünk emlékeit, melyek a mi nyelvünkön vannak megírva, a mivel egyetlen más nemzet sem dicsekedhetik. Tanulják meg azt a nehezebb leczkét is, hogy azon nyelvek és országok későbbi korszakait se vessék meg, melyek megismerésére oly jól indultak neki. Merész mondanak fog látszani, midőn felhívom Önöket, nézzék egy gall város püspökét, a ki anyanyelvét, a latint, csaknem dadogva beszéli, tekintsenek egy angol vagy német zárda barátjára, a ki egy fokkal csak azért közelíti meg jobban Priscianus szabályait, mert a latin reá nézve idegen nyelv volt, melyet úgy tanult meg, mint mi, és helyezzék eredeti kútforrásokként a régibb idők nagy remekműveivel egy sorba, mint oly szövegeket, melyeket ugyanazon gonddal és tisztelettel kell tanulmányozni. A történelem igazságait, sőt a nyelvek igazságait is csak így lehet megérteni. Önökhöz, a kik már megtanulták, mi a munka, a kik már keresztülmentek a szellem azon egészséges gya-

korlásán, mely minden tárgy alapos tanulmányozásához szükséges, fordulok segítségért a reám bízott munkában, mely segítséget Önök hathatósabb alakban nyújthatnak bárkinél, a kit az a csalóka remény terelt le a helyes útról, hogy az épületet az alapkő-letétel előtt befejezheti.

V.

Classikus és középkori írók.

Mióta működésemet e tanszékben megkezdtem, többször és többféle alakban hallottam, hogy oly csatába ereszkedtem, melynek megkezdésére nincs szükség, minthogy már meg van nyerve. Azt mondják, senki sem kételkedik tételemben, helyesebben, Arnold tételében, a történelem egységének tanában. Igen örülnék, ha elhihetném, de jeleit nem látom. Ez a tan nem rég bizonyára nélkülözte az általános elismerést mind Oxfordban, mind másutt, és nem vagyok elég hiú, hogy azt higgyem, hogy ezen általános meggyőződést egy-két itteni előadás szilárdította meg még Oxfordban is, annál kevésbbé az egész világon. De a kik azt állítják, hogy tételtem általánosan el van fogadva, azt is hozzáteszik, hogy nagy fentartással van elfogadva, jelesül, hogy e tétel a gyakorlatban keresztülvihetetlen. Az ó- és modern történelem közti különbség, semmiféle okos érvel sem védhető, hanem a gyakorlati czélszerűség okai miatt tartandó fenn,

azaz, bármily esztelen is, fenn kell tartani, mert okosabb valamit tenni helyére nagy zavart okozna. Ezt feltétlenül megengedem; nagy zavart okozna. De hát én soha sem hallottam, hogy valamely czélt valaha elértek, hogy valamely nagy tárgyat alaposan értettek volna meg lehetős nagy fáradság nélkül. Még a «modern» történelem «könnyű» tanulmányozásához is szükséges némi fáradság. És a modern történelem egyetemi tanulmányozásának más történelmi ágak tanulmányozásával való hathatós kapcsolata gyakorlati tervének kigondolása csakugyan nagy fáradságba kerülne. Oly nagy fáradságot kívánna, hogy nem várom, hogy életemben meglátom; bizonyosan nem kívánom, hogy még csak megkísérteni is lássam. Ha tétele, illetőleg Arnold tétele, oly általánosan van elfogadva, a hogyan mondják, nem fog ártani, ha egy ideig vár, míg az emberek megbarátkoznak vele, hogy lassankint teremjen gyümölcsöt, míg nem oly igazán és teljesen fogadják el, hogy egy alaptalan megkülönböztetés gyakorlati célból való fentartásának eszméje az emberek szelleméből eltűnik. Akkor be fogják látni, hogy nincs igazi czélszerűség oly intézkedések fentartásában, melyek, jóllehet sok fáradságtól kimélnék meg, azzal a csekély kellemetlenséggel járnak, hogy a világtörténelem tiszta fogalmával semmikép sem egyeztethetők össze.

Addig nem tehetünk egyebet, mint hogy minden alakban és minden alkalommal kimutassuk,

mily veszteséggel jár oly felosztás, mely arra csábítja az egyes korszakok tanulóit, hogy ott fogjanak hozzá, a hol nincs kezdet, és mely más korszak tanulóit arra csábítja, hogy ott végezzenek, a hol nincs vég. E czél érdekében, valamint más módon, úgy azáltal is tehető valami, ha megmutatjuk, mily lehetetlen egész Európa általános áttekintésében az úgynevezett «classikus» és úgynevezett «középkori» korszakok írói között világos határvonalat húzni. Én egyáltalában nem tagadom, hogy e szóknak lehet értelmet tulajdonítani és őket mint két oly osztály íróinak neveit használni, a kik között van valódi különbség. Világos, hogy az úgynevezett középkori írókban, ellentétben előzőikkel, bizonyos új elemek tűnnek fel és bizonyos régi elemek halnak ki. Minden, a mi a «keresztyén» és «teutón» szókkal van kifejezve, feléled, minden, a mita «pogány» és «római» jelent, kihal. Vagy talán inkább azt mondhatnók, hogy a régibb elemek tovább élnek, de nem önálló életet élnek, csak mint olyasmik élnek tovább, hogy az új elemeket, melyek most legalább társaik lettek, módosítsák. Ataulf szelleme végre úgy határozott, hogy Róma uralma ne érjen véget, hanem legalább a nyugati országokban, mint a befolyás uralma, tovább tartson. A teutónok a római birodalom tartományait széttépték, de midőn széttépték, elfogadták a római birodalom vallását, nyelvét és nagy részben törvényét. Rómának tényleg ez volt a legnagyobb hódítása; ha Görögország

foglyul ejté egykor római meghódítóját, Róma sokkal nehezebb fogságba hurczolta teutón meghódítóját. Korszakokon keresztül az ő nyelve lett a kormányzás, tudomány és vallás nyelve valamennyi nyugati országban. A Nyugaton «classikus» és «középkori» írókról beszélünk, pedig mind a kettő a latin írók fejezete alá tartozik! Egy szempontból azt, hogy így kell lennie, nagy bajnak tekinthetjük, és kétség kívül a latin nyelvnek, mint annyi czélra szolgáló nyelvnek, volt rossz oldala is. De akár jó, akár rossz, Róma továbbtartó uralmának legbiztosabb és leginkább fenmaradó oldala, mint oly hatalomé, mely az emberek teste fölött nem uralkodik tovább, de inkább befolyásolja szellemöket, mint valaha. A teutón országokban a hódítás soha sem volt tökéletes; az anyanyelv a nép ajkán sohasem halt ki; sőt irott nyelvvé változott, mihelyt a teutón kezek megtanultak az író tollával bánni. A teutón próza első és tiszteletre legméltóbb emléke Ulfilas Bibliája. De a Góth Szentírás és a góth beszéd más kis töredékei egyedül állanak. Nem volt befolyásuk semmire, a minek következni kellett. Az árián vagy félárián vallás hívője nem válhatott a teutón keresztyénség apostolává, és a család legkiválóbb s legnemesebb ágát, a góthot, nagyon korán irtotta ki a kelet-rómaiak kardja vagy taposták agyon a szaraczén lovasok patái, hogysem a történelem folyamában utána vánszorgó rokona számára valami maradandót alkothathott volna. Hazánkban,

a mi népünk között, abban az országban és azon nép közt, mely az evangéliom szövétnekét magától Rómától kapta és más teutón országoknak adta át, kellett egy állandó teutón és egyuttal keresztyén irodalomnak megszületni. A pogány idők hősmondái azon feltétel alatt éltek tovább, hogy többé-kevésbbé keresztyén mezbe öltözzenek. Megkülönböztethető keresztyén költészet akkor keletkezett, midőn Cædmon — ha még mindig Cædmonnak szabad neveznünk — megénekelte azt a történetet, melyet előtte Avitus énekelt és utána Milton volt hivatva megénekelni. A legnagyobb lépés valamennyi között, utoljára történt. Az angol beszéd, még mindig hamisítatlan teutón tisztaságában, egy lépéssel, egy ember parancsára gazdag és változatos prózai irodalom anyja lett. Nemcsak arra bizonyult alkalmas eszköznök, hogy régibb idők bölcs embereinek és más nyelveknek gondolatait őrizzemeg; Ulfilas bibliája ez volt és több ennél. Megszületett, hogy alkalmasnak mutassa magát arra a nagyobb munkára, mely egy nemzet egykorú történetének, e nemzet legnagyobb királya egykorú történetének feljegyzéséből áll. Hogy a teutón nyelv a római befolyás korszakai után is mily maradandó életet élt, nemzeti krónikáinkon a Góth Szentírás méltó társain, látjuk. A két nagy szellemi hódítás történelmében, a rómaiak hellén és a teutónok római hódításában, két férfit, a nemzeti élet és nemzeti nyelv két bajnokát illeti meg nagy tisztelet, a kiknek

köszönhető a magok korában, hogy akár Latium nyelvén, akár Angolország nyelvén prózai irodalmunk van. Tusculum gazdálkodóját és a wantagei királyt egymáshoz kell kapcsolni. Az öregebb Cato megtanította a rómaiakat, mint a hogy Aelfred megtanította az angolokat, hogy az ő nyelve, őseinek a nyelve, a legjobb nyelv arra, hogy apáinak tetteit elbeszélje és gyermekeinek okulására változatos leczkét nyújtson. Minden latin prózairó, legyen az classikus, középkori vagy utánzó modern, Cato szellemi gyermeke volt; minden angol prózairó az általa sugalmazott krónikástól az Önök előtt most beszélőig kötelességét ura iránt elmulasztotta, ha másnak tartja magát, mint Aelfred szellemi gyermekének.

Az önálló teutón nyelvek, melyeket senki sem nézhetett a latin nyelvjárásainak vagy romlott alakjainak, voltak tehát az elsők, melyek a latin fenhatóság versenytársaiként jelentkeztek. A román nyelvek később fogtak munkájukhoz. Csak lassú lépésben haladva jöttek rá az emberek, hogy a lingua Romana, melyen beszéltek, annyira különbözik a lingua Latinától, melyen írtak, hogy a valóságban két külön nyelv lett belőlök, és hogy nem kevésbbé lehetett írni a román, mint a latin nyelven. Gallia, a hol a beszélt nyelv nagyobb változásokon ment keresztül, mint Italiában, természetesen hamarabb ébredt ez igazság tudatára, mint Italia. A XI. századtól kezdve eredeti kútforrásaink közé kell számítanunk az ó-francia írók

sorozatát, kezdve Aimé Történelmén a norman hadjáratról déli Olaszországban. Villehardouin és Joinville, Froissart és Monstrelet és egy egész sereg más őrzi a francia próza hagyományát; nem kell megfélekezünk az idegen nyelvű dalnokokról sem, a kikhez történelmünk nagy részeire vonatkozólag gyakran kell folyamodnunk, a minők Gaimar Geoffrey, Bayeux Wace mester és Sainte-More Benoît. Később, de sokkal magasabbra emelkedve következtek Olaszország nagy írói, bevezetve főnökük és foglyuk által; mert ha valamely kor és nyelv írója, úgy Dante bizonyosan helyet követel a történelem eredeti kútforrásai között. Valóban nagy emberek és nagy tettek korának, oly kor legkiválóbb tanúi közé kell soroznunk, melynek számos oldaláról tőle többet tanulhatunk, mint bármely más forrásból.

Már pedig hét-nyolcz századon át a nyelvtörténet első képe az, hogy fokenként minden nemzet megtanult a maga román vagy teutón nyelven írni, és az anyanyelv használata lassanként pótolta a latin régibb használatát. Majd azt mondtam, hogy a latin próza használata Cato Censorius napjaitól szakadatlanul tovább tartott. És a másik oldalon nagyon messzire mennénk, azt mondva, hogy volt idő, midőn a latin prózai fogalmazás, sőt a latin történelmi fogalmazás szokása is egészen kihalt. De jó, visszaemlékezni arra, hogy a római birodalom történelmének egyik fokán a latin mily közel állt ahhoz, hogy a görögnek adja át helyét.

Egy ideig, még a nyugati országokban is úgy látszott, mintha a latin, mint annak a nyelve, a mi igényt tartott arra, hogy irodalom, eltűnt volna. A Kr. u. II. és III. századot a római szellemnek a görög által való második meghódítása látszik jellemezni. Midőn Marcus magán elmélkedéseit görögül írta, ez az idők jele volt; úgy látszik, mint ha gyorsan közelednék keleti utódainak helyzetéhez, a kiknek oly sokáig a latin volt a kormányzás és hadviselés nyelve, de semmi egyéb. Ha az Augustusi Történelem vékony fonala nem fűzné egymáshoz Traján és Diocletian korát, csaknem azt mondhatnók, hogy a latin nyelvet a római Afrika keresztyén írói tartották életben. A nagy illyr császárok alatt, valamennyi közt a legnagyobb, Jovius alatt, Róma, a római Róma, ismét életre kelt, igaz, nem születésének hét halmán, hanem mindenütt, a hol Róma hiánya, melynek York és Antiochia előretolt sánczai voltak, azt kívánhatta, hogy Augustusai lakjanak. Róma hatalmával nyelve ismét előtérbe lépett; a latin irodalom gazdagsága a IV., V. és VI. században szembeötlő ellentétben áll a III. és a II. század nagyobb részének terméketlenségével. A helyett, hogy a rómaiak görögül, most a görögök írtak latinul; Ammianus oly nyelven beszélt el hadi és államférfiúi regényét, Claudianus a császárok és consulok dicsőítését oly nyelven énekelte, mely nem volt anyanyelvök. Valóban szükséges volt, hogy Róma ismét magára öltse régi ruháját és régi életére ébredjen; mert most kel-

lett a legnagyobb munkához látnia; nem görögül, hanem latinul beszélő Róma volt hivatva rokonaink és a mi tanítónk lenni. Már most, e nagy latin visszahatástól az úgynevezett középkor bármelyik tetszés szerint választható időpontjáig, a «classikus» és «középkori» írók között lehetetlen feltűnő határvonalra akadni. Tacitus és Ammianus között az ür valóban sokkal nagyobb, mint Ammianus és Falcandus Húgó között. A magok szempontjából valóban helyes ösztön következménye, hogy azok, a kik nagyon finom classikusok ahhoz, hogy Falcandus Húgót olvassák, Ammianus olvasásához is ily nagyon finom classikusok. Igazán nem vagyok biztos benne, vajon az a franczia — mert úgy gondolom, az volt — a ki Sicilia panaszaiban fájdalomban tört ki, nem közelíti-e meg jobban Livius vagy Cicero mértékét, mint az a görög katona, a ki Constantiusszal és Valentinianusszal ismertet meg. Ezt az újjmutatást bátorodnám azok megfontolására bízni közülünk, a kik a nyelvnek, mint ilyennek történelmével és kivált a latin nyelv történelmével tüzetesebben foglalkoznak, mint én, vajon ez a latin visszahatás nagyban nem a gall rhetorikai iskolák szülötte volt-e? Bizonyos, hogy az új divatot, úgy látszik, azok a csodálatos beszédek kezdték meg, melyeket azok a panegyristák intéztek a Trierben uralkodó császárokhoz, a kik Autunben tanultak. Ez időtől fogva a latin próza mesterkélrt rheto-

rika lesz, kivéve, midőn szerencsés véletlen folytán az évkönyvek egyszerűségévé hanyatlik, mely sovány ugyan, de legalább érthető. Boldogok vagyunk, mikor oly munkákra bukkanunk, melyekben az ügyetlenségöket bevalló emberek úgy írtak, a hogyan beszéltek, és a kik ez által segítenek megérteni a fejlődés néhány fokát, melyen keresztül Latium nyelve Aquitania és Franciaország nyelveivé változott. A nagy stíl, különböző alakokban, Ammianus, Sidonius és Cassiodorus stílje; a dologban az a csodálatos, hogy mennyi mély bölcsesség, a becses tények mily tömege tudta belső erejénél fogva kikerülni, hogy a finom írásmód tömege által tökéletesen el ne nyomassék, melyből kiiparkodnak. És ez a mesterkelt és romlott ízlés továbbélt; megrontja a középkor legtöbb íróját, a kik bármilyen prózai stílt affektálnak; Saint-Quentin Dudo talán valamennyi előzőjén és követőjén túltesz; de a mi Bosham Herbertünk a nagy stíl módjára két századdal később sokat tehetett. Az ember megkönnyebbül, mikor valamely író beéri azzal, hogy nincs semmiféle stílje, mikor őszintén oly jó-rossz latin nyelven beszél el azt, a mit akar, a milyennel rendelkezik, a nélkül, hogy retorikára törekednék. Mindez írókban most az a pont érdekelt, hogy úgy ebben, mint más dolgokban, az «ókori» és «modern», «classikus» és «középkori» között valódi határvonal nem húzható, vagy ha húznak, valamely régibb vagy későbbi pontnál kell húzni,

a mi kissé meglepő lehetne. A III. és XV. század renaissancea között nincs igazi megállóhely. Mindenkinnek szabadságában áll autuni Eumeniust a modernek közé sorozni, vagy a Crowlandi Folytatót az ókoriak közé. Tagadom, hogy bárkinnek joga volna megszakítani az írók azon szakadatlan sorozatait, melyekhez mindketten tartoznak.

És ha ez igaz a latin Nyugaton, mennyivel kézzelfoghatóbban igaz a görög Keleten. Egy érvelésben, melyet Önök közül néhányan más alakban láthattak, a görög irodalom szakadatlan folytonosságát és a feloszthatatlan felosztásának lehetetlenségét igyekeztem bizonyítani, hacsak oly ponton nem történik, hogy nemcsak Polybiost, hanem Aristotelest is a modernek közé számíthatnók.

A Kr. e. IV. században kezdődött a görög prózaírók szakadatlan sorozata, kik más görög nyelven beszéltek és máson írtak. Beszélték koruk és hazájok természetes nyelvjárását, bármilyen volt is; az attikai mértékű tisztaságot annyira megközelítve írtak, a mennyire szerencsájökre képesek voltak. Ez a sorozat magában foglalja a byzanti írók egész sorát; nem volna túlzás, ha annyira terjesztenők ki, hogy napjaink irodalmi görög nyelvét is belefoglalnók. Az ókori alakok felélesztésére tett utolsó kísérlet, bármit gondoljunk róla, és én részemről mélyen sajnálom, egyszerűen egyike a renaissance számos eseteinek a görög nyelv történelmében. A renaissance egy ily világos esete

Lukianos korát jelöli; egy másik Komnene Annaét. Hol húzzuk a vonalat? Plutarchos, úgy gondolom, «ókori»; kortársának, Dion Chrysostomosnak is annak kell lennie. De mit csináljunk unokájával, a másik Dionnal, a ki bizonyára tudott egyet-mást a római történelemből, a mit Livius nem tudott? Hová tegyük a keresztyén atyákat és a pogány philosophusokat? Hol kap helyet az egyházi és világi, keresztyén és pogány történetírók nagy csoportja, kiknek némelyike még töredékeiben is az V. század történelmét állítja elénk, számos részét a részletek nem csekély teljességével? A Priskos által Attila udvaráról festett eleven rajz több után késztet sóvárogni, mint a mennyit a végzet ennek az írónak műveiből számunkra megkímélt, a ki oly jól figyel meg és oly jól beszéli el, a mit megfigyelt. A következő században magasabbra emelkedünk és mélyebbre esünk. Mert csakugyan esés az, mikor Prokopios, az államférfiú, Góth Háborúja után Agathias, a rhetor, Frank Háborúját olvassuk. De az anyag és nem az alak, az ember és nem a nyelv változott meg, melyen írt. Nyelvben, mint minden másban, a Kelet-római birodalom maradandósága a dolgok régibb rendjét teljesen szakadatlan folytonossággal folytatja. Ha meg akarjuk különböztetni az «ókorit» és «modern» — azaz, ha a szóknak kell valamit jelenteniök, görögöt és olaszt, a teutón- és szlávától megkülönböztetve — meg kell engednünk, hogy az «ókori» és «modern» legalább ezer évig egy-

más mellett haladtak. Mindenben, a mi szigorú értelemben nyelvet alkot, Laonikos Chalkokondyles sokkal kevésbé különbözik Xenophóntól, mint Xenophón Homerostól, azt hiszem, azt mondhatná, valaki, kevésbé, mint Herodotostól. Az egész byzanti görögség, ha az irodalmi kritikusra nem attikai, bizonyosan attikai a történelmi philologusra. Ha határvonalat akarunk húzni, Xenophón, a ki azért írt attikai nyelvjáráson, mert természetes nyelvjárása volt, és Aristoteles közt kell húznunk, a ki azért írt az attikai nyelvjáráson, mert abban a néhány évben az attikai nyelvjárást fogadták el a görög próza irodalmi alakjának. Ha nem engedik meg, hogy Chalkokondyles «ókori», Aristotelest mint modernt igényeljük.

A byzanti írókban van egy más esetleges vonás, mely az ó- és középkori görögség folytonosságának az ó- és középkori latin folytonosságánál feltünőbbétételét megkönnyíti. A középkori nyelv mindkét esetben mesterkéltnyelvjárás, oly nyelvjárás, melyen az az ember, a ki ír rajta, családi körében nem beszél. De a középkori latin nyelv oly módon nyelve egy osztálynak, mint a hogyan a középkori görög nem az. Hogy egyenesen szóljak: a középkori latin a papság nyelve. Ily állítást számos módosítással és kivétellel kell fogadni; de van benne nagy igazság. Az a tény, hogy a *clerk* szó valaha olyan embert jelenthetett, a ki írni tud, köteteket beszél. A latin nyelv és bármely tudomány semmi esetre sem volt a papság kizáróla-

gos tulajdona, de tulajdona volt. A művelt világiak megközelítették az egyházi rend emberének természetét. I. Henrikünk, a ki három, talán négy nyelvet értett, tanulatlan fivéreitől mint Henrik, a clerk, van megkülönböztetve. A középkori latin nyelven író szabály szerint szigorú értelemben *clerk*, azaz, ha feltehetjük, hogy a *clerk* magában foglalja a *barátot*. Einhard és Nithard kivételes korban kivételes csoporthoz tartoznak. Angolországban nem állíthatunk semmi jobbat velök szembe, mint Fabius Patricius Quæstor Ethelwardust. És nem tagadhatjuk, hogy, ámbár feltűnő vonalat nem húzhatunk, attól az időtől, hogy főleg a papság kezeibe megy át, a latin irodalomban feltűnő változás áll be. És a Nyugaton ez a változás igen hamar követte a pogányságnak keresztyénséggé való változását. Az utolsó tan az, hogy Boetius végre is keresztyén volt; de a *Consolatio*-t nem nevezhetjük keresztyén műnek. A nagy világi írók szakadatlan egymásutánjában Cassiodorus az utolsó és végre ő is monostorba vonult vissza. Keleten azonban a világi írók egymásutánja megszakítás nélkül tart végig. Byzanti köteteink ép oly gyakran, mondhatnám, gyakrabban tábornokok, államférfiak, császárok, mint püspökök vagy apátok művei. Való, hogy a byzanti világiakat manap klerikális szellemű világiaknak néznék; a császár rendesen ép oly tanult és buzgó theologus, mint a patriarcha. Keleten a történelmet mégis folyton világi emberek,

udvari emberek és katonák írták. A Nyugaton ép oly kevésbé van igazi szakadás, mint Keleten, de Nyugaton van egy feltűnő változás, melynek Keleten nyoma sincs.

Keleten tehát nincs idő, nincs hely, melyhez mint születési időhöz és születési helyhez erősíthetnők a középkori irodalmat a classikustól megkülönböztetve. Nincsenek emberek, a kikhez mint a változásnak saját személyökben való megtestesítőihez kapcsolhatnók. Nyugaton a változás igen nevezetes módon egyetlen országhoz és ez ország egyetlen városához, ez ország és város lakói közül is mindenkinek felett két emberhez köthető. Van a földön néhány hely, melynek, úgy látszik, az a hivatása, hogy történelmi tanulságot nyújtson, mely örtüzként nagy eseményekre, az okozatok kapcsolatára, az okozatokban állandóan működő okokra látszik emlékeztetni. Ily helyek néha oly emberek szülőhelyeiként jelennek meg, kiknek erős akarátát a történelmi okok nem legjelentéktelenebbjének kell tekinteni, néha olyanokéként, a kik annak példáiul látszanak küldve lenni, hogy feltűntessék, hogy koruk mikép hatott rájuk, a kik azonban aligha kaptak megbízást arra, hogy befolyást gyakoroljanak korukra. És e helyek közül a mint némelyek a világ történelmét eldöntő katonák- és államférfiakra emlékeztetnek, úgy mások azokat juttatják eszünkbe, a kiknek nevei az emberi művelődés és emberi beszéd állomásait jelölik. Így, van egy ország, min-

denek felett van egy hely, a melyről nem mondhatjuk, hogy a classikus latin irodalom ott kihalt és a középkori latin irodalom megszületett, hanem a melyről minden másnál inkább elmondható, hogy az egyik a másikká változott, a nélkül, hogy a folytonosság megszakadt, személyes mi voltuk megváltozott volna. Lassan és természetesen fejlődve, vagy, ha úgy tetszik, lassan és természetesen romolva változott meg, mint az újonnan választott tudós lassú és természetes lépésben fejlődhetik vagy romolhatnak, mignem azt veszi észre, hogy a legutóbb kinevezett tanárrá alakult át, a ki tökéletesen képesítve van arra, — latin kollegám a megmondhatója — hogy a subliciani hídról a sárga Tiberisbe önkéntelen ugrást tegyen. A későbbi római irodalom történelme különösen Gallia földjén folyt le, és a gall földnek van egy helye, mely ezen történelem nagy fordulópontját közelebbről látta, mint a többi. Van egy hely, mely két embernek volt az otthona, a kiket a nélkül, hogy akarták, csaknem a nélkül, hogy tudták volna, a korszakalkotó emberek közé kell sorozni annak a nyelvnek hosszú történelmében, a melyen beszéltek és írtak. Az arverni föld ormai között vagyunk, a hol minden nagy és kis halom úgy pihen, mint a Vesuvius pihent, midőn Spartacus mentsvárat talált kráterében a tüzes erők működésétől, melynek hatalmát bizonyító jelekkel lépten-nyomon találkozunk. Álljunk arra a dombra, melyet Fényes Hegynek neveztek és mely Gallia

helyrajzában a többi *Clari montes* feje. Itt, mint Cataniában, a sötét lávából — az égő hegyek furcsa ajándéka az ember javára — épült templomok és házak közül a régi gergoviai tábor hosszú vonalára nézünk fel, arra a dombra, melyen Cæsar egyszer zavarba ejtve, az arverni győzelem áraként kardját ott hagyta. Valamennyi közt a legmagasabbra is feltekintünk, arra a hatalmas bércre, melynek tetején a modern tudomány a csillagokat vizsgálja és járásukat a régibb természet és régibb vallás romjai között nyomozza. Ezen a magaslaton, egy eltűnt világ kihűlt kohója mellett fekszenek egy utána eltűnt mythologia isteneinek szétszórt templomkövei — beszéljünk Italia ismerős Mercurjáról? beszéljünk a titokzatos gall istenségről, melynek pontos leírását czelta társamnak hagyom? — és még tovább, gondolhatjuk-e hogy mikor Crocus, a pogány aleman, a köveket, faragványokat, mozaikokat szétzúzta, az a mi teutón isteneinknek bemutatott áldozat volt, és hogy a Puy de Dôme tetején Wodent és Thundert is imádták? A dombokra nézünk, de maga a Fényes Hegy alatti alacsonyabb földre is, arra a kedves síkságra, arra a tág Limagnera, melyet egy frank király olyan nagyon kívánt látni, melyet azonban a köd eltakart előle. Közvetlenül lábainknál, a többi épület között alig észrevehetően kivehetjük a fejedelmek várát, a püspökök *château*-ját, a falat, mely a szaraczén támadó nevét viseli, a nemesebb művészet falát, a hol Róma állandó művészeté-

nek nyomait észlelhetjük. Mindenek felett a városfalak alatt látjuk a síkságot, melyen Urbán egy remegő és csodálkozó világnak füleibe mondta történetét, a hol — igazán vox populi vox Dei — az összesereglett keresztyénség Isten akaratának nagy feleletét mondta ki, és nem csak beszélt, hanem nyomban felövezte kardját a bűnbocsánat első és legnagyobb zarándokútjára. Itt, abban a városban, a mely körül a természet és művészet és történelem mintha legválasztékosabb emlékeiket halmozták volna fel, de melynek falai között a későbbi napok pompás épületei közül egy templom, egy torony, egy kapu sem, mint Autunben, egy keresztelő kút sem maradt fenn, mint Poitiersben, melyen híres polgárainak szemei valaha pihenhettek — az arverni városban, egyik kor Nemetumában, egy másik Clermontjában két ember végezte munkáját, kik a régibb idők legmagasabb nemességét az újabbak legmagasabb egyházi tisztségével egyesítettek, két ember, kiknek élete és a köztök levő távolság mindennél jobban jelölik meg a latin beszédnek gall földön a pogány fokról a keresztyénre való átmenetét. Itt élt a régibb alak híres, utolsó írója, újabb alakjának első írója; a praelatus-költő, a ki kényelmetlenül érezte magát a góth uralom alatt, a praelatus-történetíró, a ki a frankok uralmához hozzá tudott simulni; az arverni város falai között mindketten egyformán otthon voltak; itt lakott Sidonius; itt született Gergely.

A két ember közti különbség valóban feltűnő; a köztök lefolyt nevezetes század, akár jó-, akár rossznak tekintsük, nem kis munkát végzett. A Sidonius és Gergely nyelve és érzelmei közti változás olyannak tetszik, mint ha több századé volna. Még a neve is sokat mondó mindkettőnek. Az idősebb író teljes czíme Gaius Sollius Apollinaris Sidonius. A Kr. u. V. század személyi nomenclaturája nem egészen azonos a Kr. e. I. századéval, de Marius és Cæsar prænomene még mindig tovább él. Mikor követőjéhez érünk, nem az egyetlen keresztnévhez tértünk vissza, melyből a modern nomenclatura fejlődött ki; de most nincs Gaiusunk vagy Marcusunk; a senatori származású püspök három neve Georgius Florentius Gregorius. Sidonius négy neve a keresztyénség legcsekélyebb nyomát sem mutatja. Gergely három neve közül a Florentius valóban színtelen, de a másik kettő a hagiographiába tartozik; Gergely egész lényegében szent név, mely arra látszik kitalálva, hogy az embereket keresztyén erény gyakorlására ösztönözze. Ép így, ha a nevektől az emberekhez fordulunk, Sidonius keresztyén, püspök, sőt szent, és nem mondhatunk róla semmit, a mi e minőségeivel teljesen összeférhetetlen. Oly távol van a pogányságtól, attól a pogányságtól, melyet öreg atyja megtagadott, hogy nem áll játszani tárgyával és arra is vetemedik, hogy modern költőként az elkoptatott mythológiát költői díszítés forrásául használja. Keresztyén, püspök

és szent létére mindennekfelett római, galliai római, ügyes költő és rhetorikus, kora ízlésének megfelelő mestere a latin nyelvnek, mely ízlés bizonyára sem Horatius, sem valamely modern kritikával nem volt azonos. Változatos életében a világot sok oldalról látta és sok szerepet játszott benne, mielőtt az auvergnei püspökét öltötte magára. Mint Róma praefectusának, egy császár vejének, apósa és azon fejedelem panegyristájának, a ki apósa bukásán emelkedett fel, szülőhelyén, Lyonban, fogadott Auvergneében, valamint az örök városban jó alkalma volt korának, kora embereinek és eseményeinek a tanulmányozására. És valamennyinek legalább külsejét bizonyos czélból tanulmányozta. Hálára vagyunk kötelezve iránta az V. század mindennapi gall életének világosabb ismereteért, mint a minővel bármely más korokról és helyekről rendelkezünk. Tudjuk, hogy egy arverni senator, sőt azt is, hogy egy nyugati góth király reggeltől estig hogyan töltötte mindennapi életét. Alaposan megértjük a síma, udvarias és szellemes, ámbar gyenge és a politikai és katonai szellemet nélkülöző társadalom természetét, melybe a bárdolatlan germánok váratlanul betörték. Sidonius nem szerette barbár ellenségeit; sőt alig szerette barbár barátait is; nem érezte magát otthonosan hét láb magas, zsíros hajú burgundok között, még akkor sem, mikor jóakaró pártfogói lettek. Gergelyhez fordulunk, a ki szintén római, mint Sidonius; mint Sidonius, keresz-

tyén, püspök és szent. De a viszony megváltozik; Sidonius keresztyén és püspök, ámbár római; Gergely római, ámbár keresztyén és püspök. Vallása és hivatala egész lelkét betöltik; Sidoniustól elütően nem élt hosszú világi életet, mielőtt szent hivatásához fordult; de biztosak vagyunk róla, hogy életének semmiféle szakában sem merte volna Jupiter és Diana gonosz szellemek nevét, mint ártatlan tréfa neveit venni szájára. Államférfiú volt, mert korának püspöke kénytelen volt államférfiú lenni; versengő királyok büszke szenvedélyeit kellett megtörnie, érdemetlen felebarátokat megjavítani és szerencsétleneket védelmeznie kellett, a mint alkalom kínálkozott rá. Nem ír tréfás epigrammokat, udvarias dicsőítő beszédeket, szónokias leveleket; komoly és ünnepélyes feladatát az ő felfogása szerint való történelem, a hit megszilárdítására írott történelem, a jó emberek jeles cselekedeteinek és a gonosz emberek aljas tetteinek feljegyzése, a szentek által mívelt csodák, az eretnekek bűnhődésének elbeszélése teszik. A stil bájaira nem törekszik; saját vallomása szerint, egy kissé talán túlmenve az önbecsmérlés határain, a nyelvtan legközönségebb szabályait sem ismerte. Annál jobb a történelem céljaira; a Donatus vesszeje alatt nyögő írókból nagyon csekély haszon meríthető; akkor kezdünk tanulni valamit, mikor hamis egyeztetésekre és helyesírási hibákra akadunk. Gergely latinsága arra tanít, a mire Sidoniusé nem, hogy

a latin milyen volt provençallá és francziává való lassú átalakulásának első szakában. Gergely római; de, ha nem is volt egészen megelégedve a merowing uralommal, legalább elfogadta, mint a dolgok megváltozhatatlan rendjét; ép oly kevéssé gondol arra, hogy Chlotacharok és Chilperikek nélkül alkosson világot, mint földindulások és dögvészek nélkül. Érezzük, hogy midőn Sidoniustól Gergelyhez térünk át, más világba, a gondolat és érzelem más birodalmába lépünk. De nines hirtelen szakítás; a régi elemek meggyöngülnek, az újak megerősödnek; ez az egész. A változás nagy; de aligha nagyobb, mint a Nævius és Ennius közti, bizonyosan nem nagyobb annál, mely Enniust a vak Appiustól elválasztotta. A Herodotostól Aristotelesig, az embernek szinte kedve volna azt mondani, a Herodotostól kortársáig, Thukydidesig történt változás a Sidonius és Gergely közti változás ellenkező irányában történt; de okvetetlenül ép oly nagy változás.

Ha tehát a classikus és középkori latin között valahol határvonalat kell húzni, oly ponton vagyunk hajlandók húzni, mely Sidoniust az utolsó classikus és Gergelyt az első középkori íróvá teszi. Pedig ily felosztás még Galliában is tökéletesen téves volna. Sidonius és Gergely között áll Alcimus Avitus; Gergelylyel egykorú Venantius Fortunatus. Mindketten püspökök és költők; Avitus szorgalmas theologus és igen okos és cselszövő politikus is volt, a kinek az orthodoxia

ügyében, a burgundok megbuktatásában és a frankok megszilárdításában nagy része volt. Nyelv tekintetében mindketten inkább Sidonius, mint Gergely társaságába tartoznak; szellemre és tárgyra nézve Avitus inkább Gergely, mint Sidonius társaságához tartozik; Avitus mindenek felett pap. És szükségtelen mondani, hogy Gergely és Avitus előtt Gergely szellemének régen erős nyomaira találunk; az Orosiustól Sidoniusig lefolyt változás bizonyos tekintetben egy lépés hátra a keresztyén rómainál a római keresztyénhez; így Venantius, Gergely kortársa és barátja, úgy látszik, egészen régibb fokhoz tartozik.

Legnagyobb gondját a frank királyok és nagy emberek bérelt dicsőítése, Chilperik és Fredegund érdemeinek magasztalása, Thüringia bukása nemesebb történetének és élte fogytaig hű barátja, a szent Radegund erényeinek elbeszélése képezik. De igazi római stilben énekli meg őket; nem léteznek műfajok, melyek annyira elütők volnának egymástól, mint Venantius versei és Gergely prózája. Természetesen az is mondható, hogy az itáliai születésű Venantius természetesen tisztább stilben ír, mint egy gall ember, oly korban, midőn, mint maga Gergely mondja, a tudomány a gall városokban kiveszett. És ez így lehet; mégis egymás mellett vannak, Venantius, mint a ki eredménytelenül törekszik arra, hogy classikus legyen, és Gergely, a kinek nincsenek ily igényei, hanem bevallottan azon a parasztnyelven ír, a me-

lyen beszélt. És Gergely csaknem egyedül áll. Mikor Nagy Károly alatt a tudományok újjászülettek, az emberek versben és prózában sokkal inkább Sidonius és Venantius, mint Gergely nyelvéen írtak.

Sidonius tehát az igazság oly megközelítésével nem mondható chronologiailag az utolsó classikus írónak, mint Gergely az első középkori írónak. És mégis helyesen mondható, hogy a korszakot ő zárja be. Ő volt az utolsó kitűnő író, a ki életének nagy részét, mint a nyugat-római birodalom alattvalója, az Alpokon túl töltötte el. Boëtius és Cassiodorus utána írtak, de Italiában, mint góth alattvalók, és Cassiodorus fő jellemvonása az, hogy góth minister volt. De Sidonius tisztán római; életének csak utolsó éveiben lett akarata ellenére nyugati-góth alattvaló. Az utána következők a dolgok későbbi állapotába átvitt maradványok; Sidonius a régi sorozat utolsó tagja, az utolsó, a ki a dolgok régi rendjében fejlődött, virágzott és töltötte el életének legszebb éveit. Helyzetének különös érdekes volta, műveinek nagyon tanulságos jelleme, melyek alakilag nem történelmieks ugyan, de a történelem legfontosabb anyaga közé tartoznak, Sidoniusra irányozták a történelem és nyelv minden tanulmányozójának gondos figyelmét, a ki tudja, hogy a világtörténelemben mily nagy helyet foglal el a Kr. u. V. század. Guizot egyik, Hodgkin egy másik országban hozzáfordultak — de hogy is kerülhették

volna el? — mint kora főtölmácsához. Ily tudósok méltánylásától érdekes és, ha boszantó, de mulatságos és tanulságos is elfordulni és tapasztalni, milyennek látják ezt az író, a ki annyira taníthat és oly sokakat tanított sokra, azok, a kik szűk körükben keringve, oly szerencsétlenek, hogy azt képzelik, hogy már mindent tudnak. A napokban hallottam egy adomát, mely akár igaz, akár nem, jellemző, oly adomát, melyet, ha nem hisz el valaki, ezt nem azért teszi, *quia impossibile*, hanem mivel csaknem sokkal kézzelfoghatóbb, hogysem megtörténhetett volna. Azt mondják, hogy nem a történelem, hanem a nyelv, még pedig felvilágosodottabb fajú tanulmányozója, a kinek szemei kinyíltak annak a szükségnek tudására, hogy kedvencz nyelvei nemcsak honnét származnak, hanem hova fejlődnek, a latin irodalom hosszú tanulmányozása közben végre Sidonius lapjaihoz érkezett. Mi lehetne természetesebb, mi lehetne biztosabb jele latin tudománya mély és alapos voltának? Ekkor, az adoma így szól tovább, egy közönségesebb típusú tudós, mikor ezzel foglalkozva találta, kinevette, hogy idejét «a legkisebb írók legjelentéktelenebb helyeire» pazarolja. A történet, mint az önelégült tudatlanság példája, tökéletes. De a bemutatott jellem faja megérdemli, hogy kissé tüzetesebben elemezzük. Önelégült tudatlanság ez, de nem pusztán önelégült tudatlanság. Tiszteletre méltóbb elem is vegyül bele. Ez a szűkkörű tudós-

ság, mely néhány önkényesen választott századon túl nézni határozottan vonakodik, bizonyos mértékben a jobbágnak földesura iránti kötelességének téves elméletén alapszik. Ily fajta tudósok bizonyos specialis szerzők, bizonyos specialis kor-szakok felesküdtött hívei. Meg tudom érteni, hogy Virgilius egy kiadója vagy fordítója a loyaltás megszegésének, földesura becsülete megőrzésében mulasztásnak érzi, ha Sidoniust egy pillantásra is érdemesnek tartja. A történetíró érzelve nem ilyen; nem a philologus érzelve; de semmi esetre sem természetellenes, szokatlan érzélem azok között, a kiknek tanulmánya keskeny ösvényen haladt. Oly tudomány irigylésének aljasabb érzelve, melyhez valaki nem ért, az az érzélem, mely olykor még a tudomány nevét is megtagadja attól, a mit maga nem tud, bizonyos mértékben kétség-kívül hozzájárulhat, én azonban azt hiszem, hogy az aránylag tisztességesebb érzélem az elsőség. Bizonyos írókat, mint kizárólag imádandókat állítanak fel; mások tisztelete, sőt a rájuk való gondolás is árulás isteni voltak ellen.

Bármint legyen azonban, a szűkebb tudósság részéről ez a kizárólagos érzélem kétségtelenül megvan; munkánk egyik akadályát képezi; azon ellenségek közül való, a kik ellen mindenkinek küzdeni kell, a ki akár a történelem, akár a nyelv szélesebb körű és felvilágosodottabb tanulmányozására szánja magát. Néha még nevezetesebb alakban jelentkezik, mint a minő az, hogy Sidonius Apol-

linarist a legjelentéktelenebb írók közül valónak tekinti. A húzott vonal nem mindig chronológiai; néha nemcsak a másodrendűeknek tartott korszakok írói vannak átok alá vetve, hanem a legnagyobb tiszteletben álló korszakok írói is, ha nem tartoznak a kevés választott közé. Emlékszem, hogy néhány évvel ezelőtt egy könyvben, mely most nincs nálam, óvást olvastam az ellen, hogy Thukydidest — annyira feje és vezére minden eredeti írónak, hogy kénytelenek vagyunk ismételve hozzá térni vissza — bármily kapcsolatba hozzák még korának íróival, sőt Lysias, a nagy szónokkal is. Ez a tan képletes alakban volt kifejezve; de körülbelül ez volt az értelme; Thukydides oly nagy, hogy külön kell állania; elbeszélését úgy kell vennünk, a hogyan találjuk; másikkal nem szabad kibővítenünk. Már most, ha valaki azt indítványozta volna, hogy Thukydidesnek oly kiadását tegyék közzé, mely Lysias vagy Plutarchos vagy bármely más író műveinek részleteivel volna megfoltozva, a hogyan Croker a Johnsonról szóló számos munka töredékeivel Boswellt megfoltozta, figyelmeztetés nem lehetett volna inkább helyén. De a figyelmeztetés, ha jól értettem, nem Thukydides szövegének elrontása, hanem az ellen volt irányozva, hogy Thukydides elbeszélései is a történelmi kritika általános törvényei alá vonhatók. Ezt az elbeszélést egészen önmagában kell tekinteni; a nagy mester állításainak sem megerősítése, sem megczáfolása végett

nem kell más tanuhoz folyamodni. Épen ez a szellem az, a mint látni fogjuk, mely Grote szabad kritikája ellen a feljajdulást sugalmazta. Az alapos történelmi tanulmányozás minden módszerével semilyen szellem sem állhat merevebb ellentétben, mint az, mely valamely író, ámbar kitűnő, az összehasonlító és kritikai eljárás fölé helyez, a mi minden történelmi kutatás igaz élete. Bármily nagy legyen is, nem zárhat el jogunktól és kötelességunktől, hogy minden állítást valami másikkal szembe ne állítsunk, hogy az egyik elbeszélés hézagait egy másik állításaival és híreivel be ne töltsük. És Thukydides elbeszélése a többi elbeszélés között rászorul a más forrásokból való kiegészítésre. Tárgya nem a kor egész történelme, hanem csak egyik oldala. A peloponnesosi háború történelmét írja meg; még Athén egész történelmét a peloponnesosi háború alatt sem írja meg. Hogy az egész történetet minden vonatkozásával megérthessük, a főforráson kívül a tudomány számos forrásához kell fordulnunk. Thukydideset sokféle toldozással kell kiegészíteni, még nálánál jóval értéktelenebbekkel is. És ha Lysias, egy fiatalabb kortárs, gondos szemlélő, csak néhány évvel későbbi események szereplője, a művészetek egyik legnagyobbikának egyik legnagyobb mestere, egy tanu, a ki Thukydidesnél csak azért jelentéktelenebb, mert a szónok művészete az embert nem köti oly szorosan az igazsághoz, mint a történetíróé — ha nem idézhető az ismerete körébe

eső eseményekre nézve, élete napjainak megértésére szolgáló eszközeink kegyetlenül megfogyatkoznak.

Ez utóbbi esetre azért hivatkoztam, mert a veszedelem két ellentétes forrását világítja meg, mely a történelem különböző korszakainak tárgyalását érinti. Utolsó előadásomban hangsúlyoztam annak a szükségét, hogy minden korszakban a tanulmányozás középpontjává valamely specialis könyvet kell választani, szövegét aprólékosan kell áttanulmányozni és a tudománynak e korszakra vonatkozó minden más forrását e könyv, mint főnök köré kell csoportosítani. E szabályt az úgynevezett classikus és úgynevezett középkori tanulmányokra egyaránt alkalmaztam. Már most, ha oly írókkal és anyaggal van dolgunk, melyeket bizonyos oknál fogva másodrendűeknek kell tekinteni, úgy találom, hogy a classikus oldalon lévő veszedelem tökéletes ellentéte a középkori oldalon lévőnek. A régiebb időkben az a veszedelem, hogy a jelentéktelenebb írókkal nagyon keveset törődnek; később, hogy nagyon is sokat. A régi görög és latin tudomány igazi mesterei — és ezen egyetemen nem kevés ily igazi mester van — természetesen nagyon jól tudják, hogy a különböző írókat mikép illeszszék bele tudományuk menetébe, egymáshoz való igazi viszonyukba; és nem csekély eredménynyel teszik ezt. De a kisebbek tanulmányait nemcsak idő tekintetében szűk körre, hanem

e körön belül igen kevés szerzőre hajlandók korlátozni. A meglepetés, csaknem a boszankodás érzelme vehető észre rajtok, ha valaki azt sejteti, hogy még kedvencz nyelveiken is vannak írók, melyek nagyon megérdemlik a tanulmányozást, melyekről azonban nem tudnak semmit. Az az ember, a ki szinte dicsekedett vele, hogy Ammianusról nem tud semmit, mintha bizony Ammianus ismerete egyértelmű volna a latin tudósok kasztjából való kizárással, ez osztály legtökéletesebben kifejlett példányának tekinthető. Ez az érzelem egy elmúlt kor gondolkodásmódjának furcsa visszahatása; a XVI. és XVII. században az emberek, úgy látszik, alig fogták fel, hogy Thukydides minden tekintetben elűtő író Diodoros- és Plutarchostól. A renaissance korában nem természetellenes az a csalódás, hogy a «régieket» más emberfajoknak, tőlünk tökéletesen különböző embereknek gondolták, továbbá az a gondolat, hogy ezek a «régiek» valamennyien ugyanazon időben éltek, akadályozta meg az embereket abban, hogy az egyik és a másik régi görög és latin író közti nagy különbséget becs és hitelesség tekintetében észrevegyék. Részben talán a dolgok tisztán irodalmi szempontból való vizsgálásának szokása birt sokakat arra a gondolatra, hogy azok a görög és latin írók, melyeket nem választottak ki mintául, egyáltalában nem érdemelnék figyelmet. Diodoros elég unalmas író; de főforrásunk Görögország történelmének egyik leg-

mozgalmasabb és legtanulságosabb korára, szigethazája történelmének nagyobb részére. A Siciáliában utazó, ha a Nagy kikötő partján megemlékezik Thukydideséről, Tauromenion bércein ne feledkezzék meg Diodorosáról. Dion Cassius igen későn írt, és a mi még nagyobb baj, örül, ha mindenki hibát talál; de a senator és consul, a ki Róma hivatalos iratait tanulmányozta, sok oly dolgot értett meg, a mit Livius nem. Görög és római történelmi, sőt görög és latin nyelvi ismereteink is fogyatékosak, ha tanulmányunk lényeges részévé nem teszünk számos író, melyek jelenleg igazságtalanul vannak elhanyagolva. Tegyük helyökre; nem kívánok számukra egyebet helyöknél; csak azt kérem, jusson eszünkbe, hogy van helyök.

Midőn a középkori írókhoz fordulunk, a baj a másik oldalon van. A középkori tárgyak számos tanulmányozója kútforrásaira nézve még mindig abban az állapotban van, melyben a XVII. század emberei a régiek tekintetében. A nehézséget természetesen csak fokozza az a tény, hogy, ha eszébe jut, mindenki képesnek tartja magát arra, hogy valamely középkori tárgyról írjon, míg szerencsére aránylag kevesen éreznek képességet arra, hogy classikus tárgyakról írjanak. Vegyenek egy könyvet, tegyék, az angol történelem valamely részéről, melynek szerzője nem pusztán compiler, nem másoló másolója, hanem a ki mégsem emelkedett az igazi kritikai tudós színvonalára;

forrásaira utaló jegyzetei szinte hemzsegni fognak a találomra összehányt roppant számú írók neveitől. Thierry Ágoston magától érthetőnek tartja, hogy a könyvnyomtatás feltalálásánál idősebb egyik könyv ép oly jó, mint a másik. Sok ember azt látszik gondolni, hogy valamely tény pusztán az által, hogy igen sok író egyformán beszélte el, bizonyosabb lesz. Eszök ágában sincs arra gondolni, hogy ez írók közül melyiknek volt oly ismeretforrása, mely a legelső előtt nem állott nyitva vagy nem használtatott és egyszerűen előzőinek a másolata. Nem szokatlan az angol krónikákra való utalás ilyenféle jegyzékét látni: Worcester Florence, Durham Simeon, Howden Roger, Wendover Roger, Paris Matthew, talán Westminster Matthew. Úgy látszik, abban a hiszemben vannak, hogy ezek mind tanuk és hogy tanuskodásuk a tény bizonyosságát fokozza. Mindig érdemes megfigyelni, hogy valamely későbbi író mely régebbiket követ; sőt azt is érdemes megjegyezni, hogy a későbbi író mikor érti félre, rontja el vagy színezi másképp a régibbet; de még az is megesik olykor, hogy a későbbi író valamely tény oly valódi részecskéjére bukkant, melyet a régibb elhanyagolt. Ebből az következik, hogy a későbbi írókat semmi esetre sem szabad félredobni; sokszor igen fontos látni, hogy minőknek nézték a régibb idők eseményeit. A dolog veleje az, hogy nem kútforrások, nem tanuk, hogy egy egykorú állítása belső becsben semmit sem nyer az által, hogy száz nem egykorú

író újra meg újra lemásolja. Ha valakinek bármely időre a tudás különös eszközei állanak rendelkezésre, ennyiben kútfő lesz; egy helyi író vagy oly ember, a ki a tárgyak valamely külön osztályát különösen tanulmányozta, ebben az értelemben kútfő lehet, vagyis a kútfőt leginkább megközelítő és általában található forrás még az övénél sokkal régibb időkre nézve is. Szóval: Plutarchos vagy Diodoros színvonalára emelkedik. És természetesen, hogy az az író, a ki az övét megelőző korra nézve értéktelen, a maga korát illetőleg a legnagyobb becsű lehet azon korra nézve, mikor kútforrás kezd lenni. Paris Matthew III. Henrik uralkodásának néhány évére becses kútfő; a norman hódítás idejére egyszerűen félrevezet; felkelti kíváncsiságunkat arra, hogy meséit hol találta; ez az egész. És igen furcsa látványt nyújt, hogy ő, az erős liberalis, hogyan használja a határozottan konzervatív Wendover Rogert, és, mialatt tényeit másolja, a dolgokról való nézeteit hogyan egyezteti össze saját fogalmaival. Történelmének olvasása olyan, mint sir Alison Archibald valamely kötetéé, mely Chamberlain politikájával van összhangba hozva. A dolgon nem sokat változtat, vajon Hubert érsek híres beszédét a választó királyságról csakugyan megtartotta-e, vagy Paris Matthew találta ki számára. Egészben véve talán jobb, ha Matthewnak a műve, mert így a régi idő romlatlan hagyománya egy-két emberöltővel tovább van megőrizve. Hogy a Waverley Anna-

lista a Peterboroughi Krónikát választotta kalauzául, a Waverley Annalistának hitelességét nagyon emeli; de ez a tény semmivel sem növeli a Peterboroughi Krónika tekintélyét. Az, hogy egy egész sereg későbbi író inkább Florence feljegyzését másolta le Harold megválasztásáról és uralkodásáról a váltakozó norman mesék helyett, fontos tény a tárgyról való nézetek történelmének nyomozásakor; Florence saját állításának súlyát semmivel sem növeli. A classikus és középkori írók között egyaránt kell válogatnunk és választanunk, de nem ugyanazon elvek szerint kell válogatnunk és választanunk. A két korszakra vonatkozó másodrendű írók — megjegyzendő, hogy a ki egyik időszakra másodrendű, a későbbire gyakran főkéntforrás — legtöbbszörre nagyon különbözők fajra és értékre nézve. A középkori másodrendű írók általában sokkal kevesebbet érnek, mint a classikus másodrendű írók. Kevesen felelnek meg közülük azon íróknak, a kiktől utolsó előadásomban azt mondtam, hogy, ámbár magokban nem eredeti kútfők, reánk nézve eredeti kútfőforrások, mert elveszett eredeti írók anyagát őrizték meg. Csak ritkán történik meg, hogy a későbbi íróknak oly anyag álljon rendelkezésükre, melyhez mi is nem férhetünk; többnyire egyszerűen régebbi írókat másoltak le, melyek segítségével próbára tehetjük őket. Alig van Plutarchoshoz hasonló középkori író, a ki semmire sem közvetlen forrás, hanem egyetlen helyettesítője egész

sereg igen nagy tekintélyű, elveszett írónak. A veszedelem tehát abból áll, hogy a régibb idők másodrendű íróit kevesebbre és a későbbiekét túlbecsüljük. Legkevesebbé sem tartok tőle, hogy ha Thukydidesből állítok valamit, valaki feláll és Diodorosból javít ki. De megesett rajtam — és a történetet nyomtatásban is elmondtam — hogy Hódító Vilmost Orderik elbeszélése szerint temettem el, a ki abban az időben élt és a ki okvetlenül beszélt szemtanukkal, és azután azért vontak kérdőre, mert Ordericet elmulasztottam Aemilius Paulus verziójával javítani meg, a ki a XV. század végéről való rhetorikus.

Még sok egyebet beszélhetnék a tárgyalt, az úgynevezett classikus és az úgynevezett középkori írók két osztályának hasonlóságairól és különbségeiről. Reméllem, lesz még időm, hogy többről részletesebben fogok szólhatni. Mai célom csak annak a hangsúlyozása volt, hogy igazi ür nincs köztök. Az, a ki egy bizonyos pontig olvas és tovább nem, önmagának árt, de könnyen kárpótolhatja magát. Sokkal rosszabbul áll annak az ügye, a ki a későbbi időkhez, nagy időkhez, vitás időkhez rohan, az előző idők biztos és alapos ismerete nélkül. Mindazokhoz, a kik tanulmányaik menetét ezután választják meg akár a vizsgálat közönséges céljaira, akár szellemök kiművelése és kiszélesítése végett, egy figyelmeztető szót szeretnék intézni. Még a vizsgálat céljából való olvasás is hasznos lehet, ha bizonyos észszerű rendszer

szerint helyesen van irányozva. A ki Thukydidest olvassa, jól foglalkozik; a legjobb alapot rakja. A ki Gergelyt vagy Lambertet olvassa, jól foglalkozik, ha előttük Thukydidest olvasta. De nem jól foglalkozik az, a ki a XVI., XVII., XVIII. századokhoz siet, a Kr. e. V. és a Kr. u. V. századnak még csak általános ismerete nélkül is. Hangoosan szeretnék kiáltani, hogy meghallják: Ne vezettessék félre magokat semmiféle kísértés által, legyen az bár csábító, ne hallgassanak még a vonzó tanításra se, mely arra csábítaná, hogy egyszerre oly időkhöz repüljenek, melyek a legnagyobb érdekűek és fontosságúak, melyek méltók minden figyelemre, melyet későbbi életükben nekik szentelhetnek, melyek azonban sehogy sem alkalmasak arra, hogy tanulmányaik kezdetét képezzék. Sajnos, hogy az egyetemen jelenleg az a divat járja — huszonnyolcz év előtt jobb világ volt — hogy egyszerre fogós, talán csillogó, nagyobbkorszakokba merülnek el és elhanyagolják azt a biztos munkát, mely a régibb idők tanulmányozásához nélkülözhetetlen, az alapos tudományt, mely ily tanulmányozásnak az eredménye. Van Önök között valaki, a ki még ezután akarja megválasztani korszakát, tárgyát, könyvét? Hárám hallgat, azt mondanám neki: Kezdje a kezdetnél. Ha vizsgálatra tekintettel kell választania, azt mondanám neki, kezdjen oly közel a kezdethez, a mennyire ezt a vizsgálati szabályok megengedik. Valóban tudni akar valamit V. Károlyról,

a westfali békéről, vagy az egész történelem legtitokzatosabb lényéről, Mária Thérézia, Magyarország királynéjáról? Ismerni akarja azon tettek igazi horderejét, melyek a világot a francziák egy császárával és Ausztria egy császárával, hozzá Ausztria oly császárával ejtették bámulatba, a kinek még volt némi homályos fogalma arról, hogy a rómaiak választott császára, Németország és Jeruzsálem királya is volt? Soha sem fogják megtanulni ezeket a dolgokat úgy, a hogy kellene, ha az egész európai történelem nagy középponti igazságát, Róma és birodalmának folytonos életét, fel nem fogják. Ne hallgassanak senkinek a szavára, a ki mást mond; ne hallgassanak oly beszédre, mely arra biztatja Önöket, hogy fejezzék be az épületet, mielőtt az alap számára felásták volna a talajt. Kérem Önöket, jöjjenek velem és sétáljunk egy ideig Odoáker, a római patricius, és Chlodowig, a római consul társaságában. El fognak vezetni bennünket Károlyhoz, a patriciushoz, királyhoz és császárhoz, Ottóhoz, a ki egy szorongatott királyné segélykiáltását meghallgatta, Henrikhez, a ki a meghasonlott egyház könyörgését teljesítette, ahhoz a Frigyeshez, a ki Legnanóból elmenekült és Arlesben koronáztatta meg magát, ahhoz a Frigyeshez, a ki Jeruzsálemben szerezte meg koronáját és a palermói bazilikában nyugszik. Ezekről bizvást mehetnek legutolsó utóduk önkéntes bukásáig; az ösvényt az alapos történet-tudomány valódi fénye fogja bevilágítani — ne

engedjenek a kísértésnek, hogy a keskeny útról valami *ignis fatuus* letérítse, mely csak a felületesség és féltudomány hínárjába fogja süppedzeni, mely hínárból nehezebb lesz megtalálni a kivezető utat a szilárd földre, mint ha azokban a «penitissimæ paludes»-ekben tanyáznának, a hol a frankok még Sidonius napjaiban laktak, a honnét azonban előjöttek, hogy Gergely napjai előtt nagy tetteket vigyenek véghez.

VI.

Segédforrások.

Két hét előtti előadásomban vázoltam a kútforrások azon osztályának általános jellemét, melyekről ma akarok szólni. Ez az osztály az elbeszélő műveken kívül a történettudomány csaknem minden forrását felöleli. Ezekről mint *segítő*, nem mint *másodrendű* kútforrásokról szölok, mivel használatuk tekintetében szükségképen segítőek, de tekintély dolgában csak *másodrendűek*. Osztályt osztálylyal állítva szembe, az elbeszélő művekkel legalább egyenlő tekintélyűek; sok esetben még nagyobb tekintélyre is emelkednek. Némely osztályaik tökéletesen mentek a történelmi elbeszélésekkel járó bizonytalanság forrásaitól, ámbár el kell ismerni, hogy némely osztályaik a bizonytalanság oly forrásait nyitják meg, melyek kizárólag az övéik. Egyik osztályuk, a minők a geologus ismereteinek forrásai, se nem tévedhetnek, se nem hazudhatnak, viszont azonban sokkal inkább ki vannak téve a félre-

értésnek, mint az írott emlék. Mások magok is az írott emlékek közé tartoznak és az írott emlékek oly osztályát képezik, melyek különösen nincsenek kitéve a tévedésnek, de igen valószínű, hogy hazudni fognak. A tudomány forrásainak e tág köréből valamennyi, a mely, mint az imént mondtam, nem tartozik a történelmi elbeszélések fejezete alá, két osztályra válik szét, melyek ismét újabb alosztályokra szakadhatnak, melyeket emlékszerűeknek (*monumentalis*) és okiratszerűeknek nevezhetünk. Emlékszerű bizonyítékaink némely ága nagyon megközelíti a természettudományokat; valósággal a természettudománynak történelmi bizonyítékuul szolgáló alkalmazásai. Okiratszerű bizonyítékaink némelyike valódi történelmi elbeszélés, csak hogy a könyv megszokott alakjától különböző alakban maradt fenn. Az első és a második Cæsar által hátrahagyott önéletrajzi feljegyzések között nehéz különbséget tenni. Az utolsó dictator élete legnagyobb részének történetét maga által könyvben megírva pergamenen vagy papyruson vagy az íráshoz használt más anyagon hagyta ránk. Az első Augustus élettörténetét észrevehetőleg saját szavaival egy templom köveire a saját parancsából vésve hagyta ránk. A két feljegyzés között nincs különbség, kivéve azt, mely esetleg az alakból származhatik, melyben megjelennek; mindkettőben tekintélyes ember beszéli el a maga által véghezvitt tetteket. Így, a másik oldalon, az írott bizonyítékoktól távoleső

körben, megtanultuk, hogy a régi sírokban talált koponyák alakja sokat bizonyított. Már pedig az emberi csontok minősége tisztán a physiologia tárgya; a csontok azonban véletlenül emlékek lesznek és oly idők történelmét beszélük el, melyeknek emlékei nincsenek írásba foglalva. Az ankyrai emlék és egy sír tartalma mai tárgyunk két végén állanak. Köztök nem kevés láncszem és árnyalat van.

Az emlékszerű szót oly értelemben használtam, hogy az írott emlékek fejezete alá nem eső minden ismeretforrást magában foglaljon. Mindazonáltal az ember kissé habozik, hogy a koponyákat az emlékek közé sorozza-e. Azaz, nem művei az emberi ügyességnek oly értelemben, mint akár egy kova-csésze vagy korinthusi oszlopfe. Az utóbbiak alakját a művész akarata határozza meg; de senki sem képes, bármennyire feszítse is meg akaratát, saját, sőt gyermekei koponyájának az alakját meghatározni. Ez valódi különbségnek látszhatik; bizonyos tekintetben megállapítottuk, hogy a történelem az emberi akarat ellenőrzése alatt álló dolgokkal foglalkozik, mely akaratától függnék úgy az elbeszélt események, mint az azokat elbeszélő emlékek alakja. A koponyák inkább a tisztán esetleges bizonyítékok osztályába látszanak tartozni, a hol valamely más tudományág tényei a történelem valamely kérdésére esetleg fényt vethetnek. És szigorúan véve a dolgot, ez így is van; a koponyákból meríthető bizo-

nyíték ép oly természetű, mint a történelmi dolgokra vonatkozó az az esetleges bizonyíték, melyet a föld rétegeiből vagy csaknem minden forrásból bármikor meríthetünk. De a koponya, jóllehet ép oly kevésbé függ az emberi akarattól, mint a földréteg, a földrétegtől elütően része magának az embernek, és ezért oly módon része történelmének, a hogyan a földréteg nem az. A koponyák a bizonyítékok oly fajtát képezik, mely nemcsak néha-néha szerepel, hanem maradandó és minden időben és helyen alkalmazható. Szóval: az ember alakjából vont bizonyíték, a mennyiben bennünket érdekel, lényegében olyan fajta, mint az, melyet az ember műveinek durvább fajaiból merítünk. Olyan fajta bizonyíték, melylyel — nem áttalom kimondani — rendkívül könnyű az emléket félremagyarázni; de bizonyára olyan, hogy maga az emlék sem nem tévedhet, sem nem hazudhatik. Kovafejszéket nem kevésbé hamisítottak, mint ó-angol kiváltság-leveleket, de soha sem hallottam oly elméletről, mely az emberfajok egymásutánját Britanniában hamisított brachykephal vagy dolichokephal koponyákkal támogatta volna. Mi tehát a koponyákat és az ember testalkatának bármely részeit, melyek hasonló bizonyítékul szolgálhatnak, ismereteink legrégibb és legeredetibb, de egyuttal legmodernebb emlékszerű forrásai közé soroljuk.

Az emberi bizonyíték után közvetlenül az ember művei, különösen kezdetlegesebb művei,

azok a primitív fegyverek, szerszámok és hasonló tárgyak következnek, melyek alapján a történelem előtti kor régiségbúvára a kő-, bronz- és vas-korszakokat különbözteti meg. A kova nyílhegyével, a levélalakú bronz karddal, a primitív eszközök és dísz tárgyak számtalan alakjával, mindenek felett a nagy sír-, vallási és védelmi emlékekkel van dolgunk, melyek gyakran nem csekély kézi ügyesség művei, azonban a magasabb értelemben vett műtárgyak jellemét nem közelítik meg. Ide tartoznak a kist-vaenek, cromlechek, dolmenek, a kerek kunyhó, a kaptár-alakú ház, a megüvegesedett erősség, a történelem előtti kor városfalai és városkapu bejáratai. Ide tartozik a széles Hellespontos melletti sírdomb, melyre a későbbi napok hajósa a Hektor keze által elvesztett harczosra gondolva tekintett fel; ide tartozik a homokos Severnre letekintő sírdomb is, mely azokat az óriási halottas kamarákat takarja, melyek halottainak faját és nevét senki sem tudta megmondani, mikor Ceawlin alatta elvonult, hogy Glevum hódolatát fogadja a királyok nagy öldöklése után. Idevaló a kenti cromlech, melynek korán méltatlanságot követtek el, midőn Aescing Horsa-hoz hasonló nagyon modern ember sírjának nevezték el, és a Gower vadregényesebb földjén lévő cromlech, fenn a hegygerinczen, a keskeny tavak között, melyet az el nem beszélt korszakok meghatározásának megghiúsulása folytán a britt Arthurról neveztek el. Tovább vonul-

hatunk az ismeretlen kezekről emelt nagyobb sírdombok mellett, a hol a Saumur összes későbbi emlékeivel a rohanó Loire fölött emelkedik; továbbvonulhatunk Long Meg és testvérei mellett a cumbriai mocsár mentén, Avebury és a bretón Karnak csodái mellett, melyek a történelem előtti kor emberének legremekesebb művei, magához Stonehengehez, az óriások tánczához, mely ma nem kevésbé rejtélyes, mint akkor volt, midőn a cynric a britte a régibb Salisbury sánczaiban felkonczolta. Ezen művektől, melyek alkotóinak nevét vagy faját nem tudjuk, kivéve a mi tudományunk következtetéseiből, továbbvonulhatunk azokhoz a falakhoz, melyek oly városokat vesznek körül, melyeknek van nevök és multjok, mely falak gyakran annyi korszak után is még mindig öröködnék az ember lakóhelyein. Nem volna elégidő az egykor nagy és égnek meredő városokról regélni, melyek az etruszk, latin és hernikusi hal-mokat, a régi Athén és régi Korinthos híresebb magaslatait koszorúzzák, melyek a mi szigetünk számos magaslatát is koszorúzzák, melyekre a hírnév oly koszorúja nem volt illesztve, mint azokra. A füleinkbe csengő és lelkünket lánggra gyújtó nevektől, a mint az újjászületett Róma háborúinak színterére lépünk, a Harmincz Város meg-rázó elszámolásától a mi vándorénekesünk dalai-ban, «Norba ó falától», mely Sulla napjai óta emberektől elhagyva áll — «az óriási őrtornyoktól, melyeket nem földi ember alkotott, honnét Cora

örszemei a végtelen mocsárra tekintettek», Signia köveitől, melyek, mint Tiryns kövei, az önmagát támogató ív rendjéhez igyekeznek alkalmazkodni, a mit az emberek később megértettek, de akkor még nem tudtak, a mykenai kupolaszerű alkotástól és Új-Grange kupolaszerű alkotásától, a Tusculum magaslatát övező kövektől és a Worlebury magaslatát övező kövektől a «Tiberis melletti falvak nagy csoportjához» haladunk; a krónikátlan idők leghíresebb emlékének kifejezzük hódolatunkat, a lejtős falnak, mely a farkas-szoptatta Romulus nevét viseli és a hatalmas sáncznak, mely Servius, a tűz gyermekének nevét viseli.

A történelem előtti idők műveinek elsorolása után a megírt történelem határához érkeztünk; némelyek azt gondolhatnák, hogy a határt átléptük. Feltett szándékkal tettem ezt. Fontos megjegyezni, hogy a meg nem írt és megírt korszakok szigorúan emlékszerű művei önmagokban teljesen azonos természetű bizonyítékok. Mindkettőben az ember műve van előttünk, melyből, még ha egészen egyedül áll is, ha más tudományágat nem hozhatunk vele kapcsolatba, a bizonyosság nagy megközelítésével, oly megközelítésével, a minő ily dolgokban egyáltalában lehetséges, némi következtetéseket vonhatunk azon emberek állapotára és szokásaira, a kik ezeket készítették. Ha ugyanazon fajta több művet hasonlíthatunk össze, tudományunk gyarapszik; határozott dátumokat nem nyújthatunk, de a tervek különböző alakjait

chronologiailag elrendezhetjük. A régiségbúvár ép úgy bánik épületeivel, mint a geologus a föld rétegeivel. Nagy bizalommal mondhatja, hogy *A* idősebb, mint *B*; még csak nem is sejtheti valami más értesítés nélkül, írott emlékek vagy olyasmi nélkül, a mi ezeket helyettesíti, hogy *A* mennyivel idősebb, mint *B*. És a szerkesztésből vont érv, hogy *A* idősebb, mint *B*, ugyanazon épületnek csak különböző részeire alkalmazható, vagy legfőlebb ugyanazon környék épületeire. Különböző országok művészete nem fejlődött ugyanazon gyorsasággal; Latium valamely durvább fala körülbelül bizonyosan régibb, mint Latium finomabb mívű fala; igen valószínű, hogy még az igen finom mívű etrusiai falnál is régibb lehet. Biztosak vagyunk benne, hogy a mykenai oroszlán-kapu idősebb, mint a Nagy Kincstár kapuja; a tuscolumi kapu-alj, melynek félfája egy szikladarab, meglehet, későbbi vagy nem az oroszlán-kapunál. Ha Új-Grange Mykenaiban volna, azt mondanók, hogy ott a legrégebb tárgy; mint-hogy azonban Irlandban van, meglehet, néhány korral későbbi a Pelops-birodalomnál, későbbi néhány korral az athéni democratiánál. Az anthropologiában jártasok megmondhatják, hogy némely nemzetek még a kőkorszakban vannak; hallottam beszélni, hogy Indiában vannak törzsek, melyek még ma is cromlecheket építenek. Magok az emlékek tehát maguktól is sokat mondanak; de csak mikor írott emlékekhez vagy

olyasmihez jutunk, a mi ezeket pótolja, állapíthatunk meg viszonylagos vagy megközelítő dátumokat. Tiryns falainak korát senki sem állapíthatja meg; de bizvást elmondható, hogy idősebbek Homeros jegyzékénél; bizvást elmondható, hogy a homerosi jegyzék idejében már oly régi dolgok voltak, melyeket az emberek megcsodáltak.

Már most, ha eddig jutottunk, nagy lépést tettünk előre azon pusztá állításon túl, hogy *A* idősebb, mint *B*; de valamely épület korának kövön vagy pergamenen való megállapításától igen messze van még ennek az archonsága vagy annak a consulsága. Midőn az utóbbi ponthoz érkeztünk, hozzáfoghatunk az építészeti chronologia tudományának megalapításához, mely, mint előbb kifejtettem, a tágabb történettudomány egyik ága. Bizonyos épületek korát ismerjük, és ebből azt következtetjük, hogy bizonyos más épületek, melyek ugyanazon sajátságokat tüntetik fel, okvetlenül ugyanazon időből valók. Willis tanár az írott emlékek és fenmaradt emlékek egybevetéséből építette fel azt a tudományt, melynek versenytárustalan mestere volt. Angolország legrégibb történelmére Guest dr. ugyanezen eljárásnak más tárgyak osztályára való alkalmazással derített fényt. Kezökben vagy emlékezetekben az írott tanukkal, az egyik oszlopok- és ablakokkal beszéltette el történetöket, a másik árkokkal és sánczfalakkal még régibb történetöket. A minap hallottam, hogy némelyek úgy állítják egymás-

sal szembe a történelmi bizonyítékot és azt, a mit régiségtani bizonyítéknak szeretnek nevezni, mintha versenytársak vagy ellenségek volnának. Úgy beszélnek, mintha a köveknek valami titokzatos nyelvük volna, melyről olykor azt hiszik, hogy az írott történelem segítségével nélkül világosabban beszél. Nos, a mint ép most mutattam ki, a köveknek van hangjuk; beszélnek valamit; de magok keveset mondanak. Hangjuk igen fátyolozott, történetök igen tökéletlen, míg az írott emlékek közbe nem lépnek, hogy kiegészítsék és megfejtsék. Az építészeti chronologia és az építészeti nomenclatura tudományának egész rendszere, ha már így nevezzük, nem alapszik egyeben, mint az emlék- és okiratszerű bizonyíték egyesülésén. Egyik a másik nélkül egy pillanatig sem állhat meg. Csakugyan igaz, hogy nem kell azt hinnünk, hogy egyetlen állítás egy épületről, mely az építészeti chronologia egész elfogadott rendszerével ellentétben állónak látszik, elég a rendszer megdöntésére. Nem kellene elfogadnunk oly állítást, mely szerint egy, világosan XV. századbeli mű a XII-ikbe való. De miért? Nem azért, mintha az emlékszerű, az okiratszerű bizonyítéktól különböző vagy nála előbbrevaló volna, hanem mivel valóbbszínű, hogy ily állítás szerzője tévedt a tényben, valóbbszínű, hogy mi értettük félre, mint hogy az okiratszerű állítások nagy számából vont következtetések egész rendszere tökéletesen helytelen irányú.

Szeretnék itt még pár szót mondani az építészet történelméről, az építészeti chronológiáról és hasonlókról. Az ily természetű tanulmányok és a történelem határozottabb tanulmánya között mintha szakadás volna, mely nagyon sajnálatra méltó. A tulajdonképi történetíró, úgy látszik, néha azt gondolja, hogy a régiségtani tudományágak alábbvalók; az épületek tanulmányozója olykor azt látszik hinni, hogy a maga szakában az általános történelem ismerete nélkül is haladhat. Bizony én nem értem, hogy akár az építészeti stílek általános egymásutánjának tanulmányozása, akár egyes épületek történelmének tanulmányozása miért ne érdemelné meg akárki figyelmét. Önmagában is nagy érdekökön kívül ezek a tanulmányok tényleg nem kis részei a történelemnek. Valamely nép építésmódja, házainak alakja, templomai, várai, középületei oly részét képezik nemzeti életének, mely teljesen egy színvonalon áll nyelve és politikai intézményeinek történelmével. És az épületek sokkal elevenebben és közvetlenebbül szólnak azokról az időkről, a melyekből valók, mint bármily más fajta emlékek vagy okiratok. Az építészeti emlékek, mint minden más, gyenge és nem tudományos módon is tanulmányozhatók; csak hogy az ily gyenge és nem tudományos tanulmányozás, akár építészeti emlékek vagy bármi más képezzék a tárgyát, tényleg nem tanulmányozás. Méltó tanulmányozásuk ép oly magas tehetségek ép oly buzgó gyakorlását

igényli, mint bármelyik, a mely a történelem legmagasabb ágánál alábbvaló tanulmányozásához szükséges. Kevés nagyobb erejű szellem volt, mint Willis tanáré, jóllehet volt néhány szélesebb körű; és ne feledjük, hogy ahhoz a munkához, melyről legjobban ismerem, melyről legtöbben legjobban ismerik, tanári székének külön munkáját is hozzáadta, mely térre én legalább képtelen vagyok követni. És másrészt, nincs nagyobb tévedés, mint az építészeti emlékek tanulmányozásának megkísértése az általános történelem alapos értése nélkül. E legreménytelenebb vállalkozásból a leggroteszkebb baklövések, a legvadabb elméletek származtak. Petit, a kinek neve nincs egészen elfelejtve, egyike volt a legélesebb építészeti megfigyelőknek; minden szó, melyet kiejt, becses; de még Petit is, ámbár egyszerre látja a tényt, kissé zavarba van ejtve azon tény miatt, hogy Elzász építészete, a mint hogy más nem lehetett, nem franczia, hanem német. Láttunk gonddal készült könyveket, melyekben a német, burgund és olasz királyságok azon részeinek épületei, román épületei, mely részek a jelen században kapták Svájcz közös nevét, a «svájczy építészet» közös neve alá vannak foglalva, és azokat a tényeket, hogy Németország építészete német, Burgundiáé burgund és Olaszországé olasz, mint nevezetes tüneményeket, komolyan tárgyalják. Ez az építészeti speculatio a világ ugyanezen részére vonatkozó egy más állítással állítható párhuzamba,

melyet egy tekintélyes közhivatalnok egy politikai könyvében láttam, mely szerint Lipót herceg Morgartennél császári sereget vezényelt. Így, egy «skót építészet» című fejezetben szent Magnus kirkwalli templomát egy skandináv grófság főtemplomának láttam nevezve. Ez természetesen az épület igazi tanulságát, jelesül, hogy a XII. század skandináv építésze mily kevéssé különbözött azon országokétól, melyekben a skandináv építések természetszerűleg keresnék mintáikat, tönkre teszi. És magamnak is nem csekély küzdelmembe került, míg némelyekkel azt az igen egyszerű tényt meg tudtam értetni, hogy Angolország régi román épületei, az úgynevezett «szász» stíl példái, egyszerűen Nyugat-Európa egykorú épületeivel általában azonosak. Nehéz volt megingatni annak a furcsa hitnek egy dédelgetett dogmáját, mely szerint az angolok inkább más valamik, mint angolok. Nehéz volt a küzdelem azon dogma ellen, hogy a «szászok» valami különös és titokzatos és tökéletesen kiveszett faj, mely a világ többi részével nem érintkezve élt, és a mi még megfelfejtletlenebbnek látszik, egyszerűre élt.

Az emlékszerű bizonyíték legkezdetlegesebb alakjaitól fokozatosan az okiratszerű bizonyíték azon legmagasabb alakjaihoz közeledünk, melyek a történelmi elbeszélésektől alig különböztethetők meg. És azon a ponton, a hová jutottunk, jelesül, az építészeti emlékek megbeszélésénél, hajlandók vagyunk az építészeti emlékek útján a szigorú

értelemben vett feliratokra térni át. Sok épület okiratszerű bizonyítéka keletkezésének és talán más körülményeknek feliratok alakjában való feljegyzésével is bővül. A római nagy Pantheon nevéről és czéljáról vitatkozhatunk; keletkezésének idejéről és alapítójáról mindaddig, míg a homlokpárkányba vésett betűk azt hirdetik, hogy Marcus Agrippa harmadik consulsága alatt általa építtetett, nem lehet vitatkozni. Ep oly kevésbé kételkedünk a kirkdalei emlékezetes templom- és napóráról, szent Gergely kis monostoráról, melyet Orm, Gamel fia, akkor vett meg, mikor roskatag és dülőfélben volt és Eadward király és Tostig gróf napjaiban ismét felépített. De midőn valamely épület a falain lévő feliratokkal beszéli el történelmét, az épülethez olyasmi járul, a mi semmi esetre sem lényeges része. Ámbár az épület és felirat physikailag egyek, szellemileg tökéletesen különbözök; az épület a felirat nélkül is ép oly emlékszerű; a felirat ép úgy okiratszerű, midőn az épület falaira van írva, mintha egyiptomi sásra vagy pergamen-bőrre volna írva. A feliratos épületek tehát inkább az egymáshoz közel álló két osztály bizonyítékainak, mint a kettő közötti igazi átmenet esetei. Van a tárgyaknak egy másik osztálya, mely a létező bizonyítékok legbecsesebb faját képezi és ügylátszik, inkább képezátmenetet a bizonyítékok emlékszerű osztályától az okiratszerűhöz. A régi pénzekre czélzok. Egy régi pénz természeténél fogva oly történelmi emlék, a minőnek az épüle-

tek vagy a megbeszélte tárgyak bármely osztálya nem mondható. Egy épület vagy fegyver, hacsak nem egészen véletlenül, mint midőn egy épület valamely különös esemény emlékére van emelve, nem arra van rendeltetve, hogy történelmi ismeretet nyújtson. Arra van szánva, hogy saját céljának feleljen meg, bármilyen legyen is az a cél. Így a pénz is arra van rendeltetve, hogy igen gyakorlati céljának feleljen meg, de ennek nem felelhet meg a nélkül, hogy történelmi ismeretet is ne nyújtson. Lényegének részét képezi, hogy bizonyos tényeket hirdessen. Mihelyt valamely pénzdarab egy bizonyos súlyú ércztömeg állapota fölé emelkedik, szüksége van a képre és köriratra vagy olyasmire, a mi a képpel vagy körirattal egyenértékű. A körirat, kép, bármily elfogadott jel, mely azt jelenti, hogy ez és ez a király vagy közársaság rendeletére veretett a pénz, teszik pénzzé, ez adja meg neki a pénz különös természetét és értékét, megkülönböztetve egy bizonyos súlyú puszta érczdarabtól. És a körirat, kép vagy jel által kijelentett dolog történelmi ténynek a kijelentése. A pénz tehát történelmi emlék nemcsak abban az értelemben, melyben a többi emlékek történelmiiek, mint egyes történelmi eseményeket vagy a dolgok általános állapotát megvilágítók; közvetlenül és természeténél fogva történelmi. És midőn az elfogadott alakoktól és jelektől körirathoz, egy király vagy város nevéhez, olykor olyasmihez, a mi a puszta névnél több, térünk

át. a pénz nemcsak történelmi, hanem okiratszerű lesz. Valamely pénz szavai lényegileg ép oly természetű bizonyítékok, mint valamely felirat vagy kézirat szavai. Az egyetlen különbség az, hogy a pénz oly okirat, mely céljának nem felelhet meg, hacsak sok másolatot nem készítenek róla, míg a többi osztályok okiratai gyakran egyetlen példánnyal is megfelelhetnek céljaiknak. A pénzek tehát természetöknél fogva átmenetet képeznek azon emlékszerű bizonyítékainktól, melyek nem írás által közölnek valamit, azon okiratszerű bizonyítékhoz, mely csak írás által közöl valamit. A pénz, a mennyiben bizonyos használatra bizonyos alakba öntött érczdarab, a fegyverekkel és szerszámokkal áll egy vonalban; a mennyiben művészi alakot ölt, más műtárgyakkal. Ennyiben, mint más emlékszerű bizonyítékunk, a történelemnek pusztán esetleges forrása. Mihelyt körirattal vagy oly jellel van verve, melynek elfogadott jelentése azonos a köriratéval, mihelyt határozottan hirdeti azt aényt: «Én Sándor király pénze vagyok» vagy «Én Korinthos városának a pénze vagyok», okiratszerű lesz.

A régi pénzek becséről történelmi czélokra szükségtelen beszélni. Vannak történelmi korok, melyekre a pénzek csaknem egyetlen ismeretforrásaink. Ilyen például a baktriai görög királyság. A saját munkámból nyújthatom példáját annak, hogy a numismatikai bizonyíték és más fajta bizonyítékok hogyan támogathatják egymást.

Az achainai ligának későbbi korából az azt képező városok jegyzéke nincs meg, ámbár tudjuk, hogy számuk hogyan szaporodott, nemcsak új tagok felvétele által a ligába, hanem a nagyobbaknak több kisebbre való felosztása által. Azonos ezzel az az eljárás, mely az Egyesült-Államok első napjaiban Kentuckyt és napjainkban Nyugat-Virginiát alkotta meg. Warren Leicester numismatikai tudományának segítségével a városoknak nem teljes, de a teljességet sokkal inkább megközelítő jegyzékét tudtam összeállítani, mint a minőre pusztán könyveimmel lettem volna képes. És ez a jegyzék nem volt politikai becs hián. Mikor a jelentéktelen városok hosszú jegyzékét látjuk, melyeknek a szövetséges gyűlésen Korinthossal és Argossal egyenlő szavazatuk volt, jobban megértjük a szövetségi rendszer nagy nehézségét a régibb időkben. Vagy a nagyobb, vagy a kisebb tagokat kellett megsemmisíteni, a mire az első kísérletet a lykiai bölcs Confoederatio tette, jóllehet a problema az Egyesült-Államok két kamarás congressusának megalkotásáig sohasem volt teljesen megoldva. Igen sokat jelentő tény, hogy Washington első elnöksége alatt a feje a pénzen látható, míg a második alatt eltűnik. Huszonöt évvel ezelőtt egy marok francia pénz eleven modern történelmi leczke volt, a minőhöz más módon alig juthatnának. A dolgokat a lehető legelevenebb módon látják, midőn felfogható királyok és köztársaságokon kívül, a «Bonaparte, Premier Consul»,

«Napoléon Empereur» és hátlapján «République», «Napoléon Empereur» hátlapján «Empire» felirattal és ismét az 1851. köztársaság 1852 «Louis Napoléon Bonaparte»-jává és ez 1853-ban «Napoléon III. Empereur»-ré változott, látják az egyes fokozatokat. «Napoléon III» volt ez a forradalmak és restaurációk külön számtana szerint, jöllehet a legbuzgóbb ásató-gyűjtőnek ép oly kevéssé sikerült II. Napoléon egy pénzt napfényre hozni, mint XVII. Lajosét. És viszont, kellemes látványt nyújt Nyugat-Görögország egyik nagy szigetének pénzén a ΚΟΡΚΥΡΑΙΩΝ körirat. Nem gondolhatunk mosoly nélkül azokra a tudóskákra, a kik Groteot körülzsongták — Κόρακας ἄρ Διὸς πρὸς ὄρνιθα Θεῖον, — mert tudva, hogy mit csinál, az igazi Korkyra helynevet használta, míg ezek, nem tudva mit csinálnak, azt hitték, hogy egyszerűen a latint másolja és azt mondták neki, hogy ha egyáltalában használ K-t, használja a nagyon fejlett attikai Kerkyrát, az egyetlen alakot, melyre olvasás közben bukkantak. Az ember szeretné tudni: vajon a *London* miatt nem kaptak volna-e hajba a *Londres*-ért és ragaszkodtak volna-e hozzá? Vagy viszont, a görög nyelv ismerete gyarapodik, midőn azt találjuk, hogy ámbár Polybios az elisiekről mint Ἡλείοι-okról beszél, pénzeiken mint ΦΑΛΕΙΟΙ, a még meglévő digammával szerepelnek. A régi és új furesa keverékét látjuk itt, midőn e név ősi alakját a független Hellas legutolsó politikai alakjaival

kapcsolatban találjuk, midőn Elis achaiiai canton-jának pénzein a ΦΑΛΕΙΩΝ ΑΧΑΙΩΝ körirat látható. Mindezeket a régi és új dolgokat tisztábban fogjuk fel, midőn szemeinkkel a pénzeket látjuk, mint sem, ha csupán könyvben olvasunk róluk. A történelem egyetlen segédforrása sem nagyobb becsű a pénzeknél, ha helyesen használjuk őket. És nem létezik ismeretforrás, melynek helytelen használatára oly csekély volna a hajlandóság, ámbár a hajlandóság igen nagy arra, hogy egyáltalában ne használják. Jóllehet a numismatika a történelemnek lényeges része; jóllehet a szigorúan vett művészi oldaltól eltekintve, csak mint a történelem részének van becsé, tanulmányozása mégis külön fajta ismeretet igényel; saját külön tudománya van, mely a könyvek legszorgalmasabb tanulmányozója előtt sem tárul fel a természetesség világánál. Azt megmondhatom, hogy ez Antiochos király egy pénze, mert el tudom olvasni a görög nevet; de tovább nem mehetek. A szakértő numismatikusnak oly jelei vannak, melyekről meg tudja mondani, hogy a sok közül melyik Antiochos ez. A pénzek tanulmányozóinak tehát ily külön tudományuk lévén, melyért hozzájuk kell folyamodnunk, mint a hogyan az emberek a pontifexekhez fordultak, mielőtt Gnaeus Flavius naptárát megszerkesztette, olykor hajlandók külön tanulmányukat a történelem egyetemes tanulmányától elkülöníteni és olyasminek tekinteni, a mi magában is megállhat.

Az a numismatikus, a ki látja, hogy pénzei mit bizonyítanak és az, a ki nem törődik vele, vajjon bizonyítanak-e valamit vagy sem, olyanok, mint ég és föld. Az egyik igen magas rangú tudós, a másik pusztá gyűjtő bogarakkal. Nincs retentesebb valami annál, mint mikor oly emberek beszédét kell meghallgatni, a kik «harmadrendű bronz»-ról, «hanyatló császárságról», arról a rugalmas «hanyatló császárságról» beszélnek, mely olykor Carausiust, olykor pedig Konstantinos Palaiologost látszik jelenteni.

Mikor az épületekről beszéltünk, igen közel jártunk ahhoz, hogy a feliratokról szóljunk. A pénzek még közelebb hoznak hozzájuk. Valamely épület gyakran igen alkalmas hely felirat számára; de a feliratok nem részei szükségképeni lényegének; a pénz történelmi értelemben, felirat nélkül aligha pénz. A feliratok természetük szerint két osztályba sorakoznak. Az egyik, mely bizonyos külön kapcsolatban van azzal a tárggyal, melyre vésve van, a másik, mely nincsen. A felirat valamely pénzen, sírkövön, oly tárgyon, a minő Aelfred ékszere, valamely templom vagy más épület ajánló vagy emlékszerű felirata ahhoz a külön tárgyhoz vagy épülethez tartozik, melyre vésve van; de annak a tárgynak vagy épületnek a kedvéért egyáltalában nem vették volna. A másik osztályban a feliratnak semmi köze a helyhez, melyen található; egyszerűen megőrzés végett került oda, mint valamely kézirat a könyv-

tárba. Az első esetben a felirat emlékszerű; azért van odahelyezve, hogy az épületről vagy tárgyról és tartalmukról valamit elmondjon. Ez legfőbb célja; esetleg azonban mást is mondhat. A Pantheon homlokzatának felirata elmondja az épület építőjét és idejét; de más valamit is mond. Mond valamit az építőről. Miért Marcus Agrippa? Miért nem teljesen Marcus Vipsanius Agrippa? Azt mondják azért, mert Marcus háromszor lévén consul, nem törődött azzal, hogy jobban emlegessék annak a nagyon ismeretlen *gens*-nek a nevét, melyhez tartozott. Nevét sokkal tisztességesebb módon tehetné le, mint a hasonló lelki állapotban lévő angolok tehetnék. Egy angol, a ki őseinek, mondjuk Smithson vagy Bugg névével nincs megelégedve, melyek pedig régiek és tisztességesek mindkét esetben, a maga neve helyett mást vesz fel. Megszabadul a Smithson- vagy Buggtól és Percy vagy Howard Norfolkknak nevezi el magát. A római ember ily hosszadalmasságra nem volt ráutalva. Az ő *tria nomina*-ja igen kényelmes eszköz volt az egyik elhagyására. Marcus Vipsaniusnak valamely hivatalos okiraton Marcus Vipsaniusnak kellett lenni, a hol az Agrippa cognomen csak atyjának és nagyatyjának praenomenje után következhetett; de a közönséges beszédben csak Marcus Agrippa volt és egy maga által készített feliraton, ha kedve úgy tartotta, azzal a praenomennel jelölhette magát, melyet számtalan régi, érdemes férfúval megosztott, és a maga által híressé tett

cognomennel. Ily fajta felirat egy kitünő férfiú gyengeségét sokkal világosabban leplezi le, mint bármi más tehette volna. Vagy vegyük a Scipiók sírjait, melyeket a csalhatatlan rablók valamelyike azért lopott el, hogy a saját házában állítson fel és a lopásban a maga «áldozatkészségét» beszélje el. Ez az utolsó felirat is okvetlenül bizonyít valamit; de ez nem az a felirat, a melyről szólok. A régiebbeket értem, melyek leghíresebbike így kezdődik: «Cornelius Lucius Scipio Gnaivod patre prognatus». A feliratot azért vésték, hogy Lucius sírját jelölje és hőstetteit örökítse meg. Nekünk valamivel többet is bizonyít; a latin nyelv történetéből bizonyít valamit; némely tudósok szerint azt bizonyítja, hogy nem keletkezhett közvetlenül Lucius halála után. És igen világosan beszél valamit a római történelemről és forrásairól. is Sokszor jegyezték meg, hogy Lucius Scipio hőstetteinek a sírkövön lévő elbeszélése nagyon elüt Livius elbeszélésétől. Itt egykorú vagy csaknem egykorú feljegyzésünk van, mely egyféleképpen beszél; egy sokkal későbbi elbeszélés mást mond. Csakhogy a korábbi elbeszélés annak a gyanúnak van kitéve, melytől az egész osztály sem ment, hogy úgy hazudik, mint egy sírirat.

A Pantheon homlokzatának felirata tisztán emlékszerű; csak Agrippára és épületére vonatkozik. Oly tényt beszél el rólok, melyet senki sem lehet hajlandó kétségbevonni. Egyéb becse tisztán esetleges. De Lucius Scipio sírjának felirata saját

természeténél fogva okiratszerű. Egy darab római történelem vagy olyasmi, a mi római történelem-számba megy; elbeszélés, bizonyára sovány elbeszélés, de nem soványabb, mint az évkönyvek szoktak lenni általában; ép soványsága szól mellette. A pogány és keresztyén emlékszerű feliratok bája Rómában és másutt Olaszországban kimondhatatlan. Tárgyakkal és emberekkel hoznak közvetlen érintkezésbe. Ha a császárság felirataiból nem tanulunk egyebet, mint a nagyapák csodálatos ritkaságát, a mód, a hogyan egy fiúra tíz vagy több szabadost találunk, szintén valami. Több, mint ha Coraban két különböző időből való feliratra akadunk, melyek egyike a még külön latin város praetorit, a másik a római municipium duum-viri-it sorolja el. Mulatságos az assissi-i klinikus orvos és sebész síriratának az elolvasása, mennyit fizetett egy helyi hivatalért, mit hagyott maga után, mennyit költött a templom és utak javítására. Ily helyi hazafiak és jótevők, úgy látszik, nem ritkák; úgy érezzük, hogy benső baráti érzelmekkel közeledünk Ferentinumban a herniciusok egy érdemes férfiához, a kinek felirata azt mutatja, hogy, mint sir Harpur Vilmos Bedfordben, ő is mindent alapított, a mi korában alapítható volt, még a városi gyerekektől szabadon és engedély nélkül megmászható diófák jótéteményét sem mellőzve. De a helyszínen valaha olvasott ez osztályba tartozó minden feliratot felülmúlnak a volumniai sírok síriratai a Perugia-

domb lábánál. Nem emlékszem oly helyre, a hol a kőbe vésett betűk oly közel hoznának az emberek és nemzetek sorsának saját szemeinkkel való szemléléséhez. Ott, a titokzatos etruszk faj temetőjét jelölő minden alak és jelkép között áll Lucumo, a család fejének a sírja, kinek fiai és unokái a körülfekvő sírokban a főnök mellett úgy alusznak a halálban, mint az életben. Mindannyian egy családból valók, de megszűntek egyazon néphez tartozni és ugyanazt a nyelvet beszélni. Az etruszk Lucumo néhány leszármazója megszűnt etruszk lenni. Nem igénylem annak a nyelvnek az ismeretét, mely oly sokáig vonakodott szolgálatunkba szegődni, mely megtagadta egy nép történelmének az elbeszélését, jóllehet írott emlékei szemeink előtt vannak és még mindig csaknem kizárólag emlékszerű művészete jelképes alakjainak bizonytalanabb hangján szól hozzánk. De azért még a nem szakember is képes itt-ott egy-két nevet oly abc-ben kibetűzni, melyek az őt zavarba ejtő formák között is Görögország kőbevésett nyelvének régibb alakjához oly gyakran hasonlítanak. E sírok egyikén, a jobbról balra írt betűkből a maga nyelvén betűzhetjük ki az etruszk apa nevét: Avle Felimne. Mellette van fia; de a fiú sírján a betűk Latium ismerős betűi; az európai általános szokás szerint balról jobbra vannak írva; a név kiejtése nem kerül nagyobb fáradságba, mint Marcus Agrippáé; oly név ez, melylyel a köztársaság vagy a császárság fasti-jainak bármely

évében találkozhatunk. Az etruszk Avle Felimne a római Aulus Volumnius lett. A magyarázat nélkül történt változás arra tanít, hogy az apa és fiú között oly változás folyt le, melynek részletesebb elbeszélései után valóban áhítozunk. Megerőltetésbe kerül elhinni, hogy Marius és Sulla idejében a művészet, kormányforma és vallás régi és titokzatos alakjai még fennálltak és csak az aránylag modern korban, a nagy mozgalom eredményekép, midőn Rómának, mint a világ fejének, ismét küzdeni kellett a vezérszerepért saját Italiajában, módosultak a régi formák, régi nevek a lehető legsímábban oly nevekké és alakokká, melyek azon a helyen egy új és felkapott népének látszanak. És a Kr. e. I. századtól a Kr. u. XI. századig gondolataink nyomon kísérik, midőn a fiúk ismét különböző alakú nevet viseltek apáikétól, midőn az angol ember beérte azzal, hogy fáját norman mezbe takarja, midőn nem roueni vagy coutancesi harczos, hanem a hertfordshirei Godwine Robert fia vágott utat Baldwin királynak az ellenálló pogányok sorai között és a ki hiteért halt meg Eadmund és Sebastian halálával az egyiptomi Babylon piaczn.

Az ily feliratoknak eredeti helyökön olvasva oly bájuk van, mely a *Corpus Inscriptionum* nyomtatott lapjaira alig követi őket. Végre is volt egy kis igazság abban a furcsa megjegyzésben, melyre közölünk némelyek emlékezhetnek, hogy egy feliratnak a helyszínen való kiejtésének élve-

zete hasonló valami egy sajátkezű írás kibetűzésének gyenge élvezetéhez. Ez a megjegyzés oly emberek számos mondása mellé sorolható, kik elég okosak ahhoz, hogy valamely bonyolódott kérdés legfeltűnőbb oldalát észrevegyék. A sajátkezű írás, egy bizonyos ember kezével tényleg írt vonások, úgy rémlik, közelebb hoznak magához az emberhez, mint ha csak olvasunk róla. Egy könnyen nem fogom elfelejteni, hogy Calvados levéltáraiban a caeni szent István-templom alapító levelét láttam, Vilmos és Matild saját újjaival vont keresztekkel. A kéz, mely a buzogányt oly jól forgatta, a tollat is csaknem oly módon forgatta; a Hódító által húzott két erőteljes vonás feltűnő ellentétet képez a finom póklábakkal, melyek a nagyasszonynak férje adományához való hozzájárulásáról tanuskodnak. A sajátkezű írás végre is írójával bizonyos viszonyba hoz és ez által történelmi fogalmunk tisztaságát előmozdítja. Egy felirat kiejtésének és egy sajátkezű írás kiejtésének élvezete között van hasonlóság; de úgy gondolom, a tudósok legalább meg fogják engedni, hogy ez oly hasonlóság, mely inkább a sajátkezű írás becsületére, mint a felirat becsmérésére válik. Meglehet, nem okos dolog a feliratok szakszerű tanulmányozóitól, hogy az epigraphiáról, mint külön tudományról vagy legalább külön tudományágról beszélnek. A munkafelosztás hasznos dolog, és helyes, hogy néhány tudós különös figyelmére méltatja, mi van köre és

bronzra írva, a mint helyes, hogy mások különös figyelmet fordítsanak arra, a mi pergamenre vagy papyrusra van írva. Közvetlen céljához minde-
 niknek bizonyos külön részletismeretekre, bizonyos aprólékos pontosságra van szüksége, mely a
 másokra nézve csekélyebb fontosságú, ép oly
 csekélyebb fontosságú az általánosabb tudásra, a
 ki beéri azzal, hogy mindkettő munkájának eredményeit használja fel. Mindhárman ugyanazon föld munkásai, jóllehet célszerű lehet, hogy az
 egyik az eke szarvát fogja, míg a másik a lovakat hajtja.

Valóban, a feliratokat, mint a történelem forrásainak egyikét, alig lehet eléggé megbecsülni; de mindig szem előtt kell tartani, hogy becsök abból áll, hogy a történelemnek egyik forrását képezik. A feliratnak a sajátkezű íráshoz való kicsinylő hasonlítása el van felejtve a köre írott nagy és híres okiratokkal szemben, melyeknél magasabb osztályú bizonyíték nem létezik. Voltak idők és helyek, a mikor és a hol valamely közérdekű eseményt köre vésni ép oly rendes dolog volt, mint máskor és másutt papírra; az anyag, melyre írva van, nem okoz különbséget. A feljegyzett vagy fel nem jegyzett szók, formulák, tények teljesen azonosak lesznek a kőkézíraton és a papírkézíraton, a papírfelíraton és a köfelíraton. Igaz, hogy vannak bizonyos iratok, melyekről az ember azt gondolhatná, hogy a két osztályú irat közti különbség nem annyira anya-

gukban, mint körülményeikben, a stilben, sőt talán az anyagban is különbséget okoz. Először is el kell különítenünk a keményebb anyagra írott feljegyzéseket, melyek anyaga tisztán a véletlentől függ. Claudius császár beszéde a gall senatorok érdekében [nem azzal a különös czéllal készült, hogy bronz táblákra véssék; azért készült, hogy a senatusban elmondassék; a bronz táblákra csak azért került, mert azt hitték, hogy ez a legbiztosabb útja annak, hogy a beszéd elmondásának ténye az utókorra átszálljon. És az így keletkezett okirat nem csekély becsű sem magában, sem mint annak a tanusága, hogy Tacitus mennyire kötelességének tartotta ily beszédek feljegyzése által aényt megközelíteni. A császári régész érvelésének általános menetét gondosan visszaadta; Claudius szándékát világosan megmutatja; de a Tacitus által feljegyzett szavak, sőt a részletes magyarázatok is teljesen elütők az eredeti okiratéitól. De van egy másik, még határozottabban történelmi jellegű feljegyzés, mely tisztán abból a czélból készült, hogy köbe véssék, és különös jellege főleg a szerkesztés e tényének tulajdonítandó. Előadásom előbbi részében egymás mellé állítottam a két első Cæsar önéletrajzait, melyek különböző anyagon maradtak reánk. Érezzük, hogy Augustus tettei feljegyzésének az az alakja, mely az ankyrai emléken található, nem tökéletesen egyezik ugyanazon tettek feljegyzésének azon alakjával, a minőt magára öltött volna, ha maga

a császár vagy parancsára más valaki könyvben írta volna meg. Ez azonban nem egyenes következménye az anyag különböző voltának; inkább az anyag megválasztását meghatározó körülmények eredménye. Az ankyrai, bizonyára nemcsak Ankyrának, hanem hasonló alakban más helyeken is felállítani szánt emlék felirata a római birtokok valamennyi népéhez intézett felirat volt, hogy mindenki tudja, milyen ember az uralkodója. Az uralkodó törvényes apjának Commentárjaihoz hasonló könyv csak kis osztályhoz lett volna intézve és ennek folytán más alakot nyert volna. De az ankyrai feljegyzés, ámbár igen sajátos fajta irodalmi compositio, mégis csak irodalmi compositio; különbözik ezért mindennemű anyagra írott feljegyzésektől, melyek egyáltalában nem irodalmi compositiok, hanem kizárólag okiratszerűek. És ily esetekben a kö előnyben van, mert az okiratnak irodalmi compositióvá leendő átalakításának kísérleteit körülbelül teljesen meghiusítja. A latin rhetorika csodálatos bőbeszédűsége, mely egy X. századbéli angol király chartájának gyakortati értékű tartalmát bevezeti, bizonyosan megcsappant volna, ha az okirat arra lett volna szánva, hogy kőre vagy bronzba véssék. Ennek azonban az volt az oka, hogy idegen nyelven írtak és az író azt képzelte, hogy be kell bizonyítania ügyességét az idegen nyelv használatában, kényszerűség, mely oly latinná fajult, a minő angolt kapunk a keletiektől, a kik idegen nyelven iparkodnak írni. Mikor Edward király

vagy Vilmos király, Harold gróf vagy lady Edith az embereket barátságosan üdvözölték a kedves angol nyelven, akarataikat ép oly tömören fejezték ki, mintha kő és nem pergamen számára lett volna szánva. A Hódító kiváltság-levele, melyen London város kiváltságai alapszanak, valóban csekély terjedelmű bizonyos, aprólékos modern tett mellett, melyért ívenként ennyit meg ennyit fizettek. Történelmi czélok tekintetéből ily pergamen-okirat és valamely görög kő-okirat között nincs semmiféle különbség. Mind a kettő eredeti kútforrás, a legmagasabb rendű eredeti kútforrás, valóban sokkal magasabb, mint a minő bármily elbeszélő író lehet; az elbeszélő írókat teszszük első helyre és az okiratokat nevezzük segédforrásoknak egyszerűen azért, mert így vagyunk kénytelenek használni őket. A történelmet egy folytában nem olvashatjuk okiratokban; ez az egész különbség.

Vannak azonban ezeken kívül más írott okiratok, melyek magok is a történelem adalékai, egyetlen kútforrásaink nevezetes történelmi tényekre. Néha egészen nyújtják azt, a mit az elbeszélés csak néhány szóval említ; néha nagy eseményeket tárnak fel előttünk, melyekről az elbeszélő történelem semmit sem árult el. Sőt Thukydidesnek — kénytelenek vagyunk mindig visszatérni a kútforráshoz, a *πηγαί* és *ἀεί*-hez, minden történet-tudós állandó allod-jához, ahol először alapít otthont és a honnét urának kíséretében indul el más területek meghódítására — Thuky-

didesnek kiadója vagy fordítója is meg fogja engedni, hogy elbeszélését a szerződés, a *ὁμολογία* saját szavaival egészítsük ki vagy igazítsuk meg, melynek következtében Chalkis lázadása után régi vagy a réginél valamivel jelentéktelenebb helyre Athén függő szövetségébe visszatérhetett. Élénken emlékszem arra az időre, mikor az akkor nem rég feltalált kő szövegét, mely a régibb görög történelem e részét beszéli el, mint valami új dolgot küldte meg nekem egy oly férfiú, a ki az új Görögország történelmében nem csekély szerepet vitt, Trikoupes Charilaos, a görög királyság jelenlegi* miniszterelnöke. Thukydides szövege elmondja a szerződés tényét; a kő a szöveget nyújtja. És ez oly szöveg, mely nagyon megérdemli a tanulmányozást. Jóllehet az Athén és Chalkis közti viszony alig nevezhető szövetségesnek, ez a szöveg mégis nem csekély fényt vet a szövetségi politikára. Azt bizonyítja, hogy a felségjogok mégis csak felségjogok, habár a legszűkebb korlátok közé szorultak is. Chalkis az által, hogy Athénnek meghódolt, nem szűnt meg külön állam lenni; Chalkis megtart minden jogot, melyről Athén javára nem mond le; mindent tehet, a mit egy független állam, hacsak a szerződés nem tiltja. A szabály a chalkisi cselekvés, az athéni kivétel; csakhogy a kivételek mindenféle, valamilyen fon-

* 1884. évi november; sajnos, nem 1886 márciusában.

tosságú külső és belső tettet magokban foglalnak. A felsőbb bíróság, teszem, Athénben székel; minden fontos ügyben athéni törvényszékek athéni törvények szerint ítélnék. Chalkis nem lát többé törvényszéki tárgyalást, de még vándorbíráskodást sem; de semmi sem áll útjában, hogy két chalkisi bíró közönséges testi sértésekben és apró lopásokban a chalkisi törvények szerint ne ítéljen. Ily feljegyzés, mely maga is coordinált szöveg, nem méltó commentárja-e apánk és alapvetőnk szövegének is? De a feliratok nagy kötetei még többet nyújthatnak. Látjuk, hogy az uralkodó Athén hogyan bánt a tőle függő Chalkis-szal az V. században Kr. e.; menjünk tovább és nézzük, hogyan bánt a szabad Róma a szabad Astypalaia városával később, a Kr. e. II. században. A szerződés nagyon ismeretes, mert Boeckh nagy gyűjteményében megvan; és én csak innét ismerem; nem részesültem abban a kiváltságban, mely nagy élvezetet szerezne, hogy magát az eredetit olvashassam. Reám és mindenkire nézve a tény csak a feliratban létezik; erről az üggyről semmiféle görög vagy latin írónak fenmaradt elbeszélésében nincs feljegyzés; egyedül a kövek élnek és beszélnek el az eseményt. Itt, jóval a Kr. e. titokzatos 146. év előtt, a Kr. u. másik titokzatos évben, 476-ban, azt találjuk, hogy Róma egy görög várossal, mely nagyon távol van attól, hogy elsőrangú legyen, tökéletesen egyenlő feltételek mellett szerződést köt. Róma- és Astypalaianak igazi és hű szövetség-

geseknek kell lenniök; egyik állam sem léphet semmiféle viszonyba a másik ellenségeivel, nem segítheti, nem védheti őket; az okiratból senki sem láthatja, hogy Róma igen nagy, Astypalaia pedig igen kis hatalom volt. Ily szerződésbe természetesen bele volt foglalva minden következmény, mely a gyenge és erős közti szövetséggel együttjár; Astypalaiara jó lett volna, ha Róma nem lett volna a világon; minthogy azonban Róma a világon volt, Astypalaia lejtője egy kissé simábbá volt téve az által, hogy függetlenségéből lassanként függés, függéséből meghódolás lett, a helyett, hogy, mint némely más városok, egyszerre megtámadtatott, kiraboltatott és rabságra vettetett volna. A rómaiak ily nagy kegyességének az oka világos; Astypalaianak jó kikötője volt, és, mikor Rómának a kalózokkal volt baja, nyereség volt, hogy Astypalaia kikötője Róma hajóinak nyitva, a kalózokéi előtt pedig elzárva legyen. De a történelmi tanulság mily erős fényét vetik az astypalaiai szerződés kövei arra a nevezetes és elhanyagolt korra, melyben Róma a Földközi tengert határoló országok ura lett!

Ezekhez hasonló okiratok, formaszzerű szerződések a szerződések szokott nyelvén írva, a történelem legmegbízhatóbb anyagát képezik. Ha az eset meztelen tényei tekintetében félrevezetnek, ez tudatlanságunknak a következménye. Így az Astypalaia és Róma közti szerződést könnyen félreértheti az, a ki a világ akkori állapotáról

semmit sem tud. Az ily ember arra a gondolatra juthatna, hogy a Róma és Astypalaia közti egyenlőség valódibb volt, mint tényleg. Hogy ily okiratot helyesen használhassunk, ismernünk kell a kor viszonyait és a használt hivatalos nyelvezet igazi jelentését. Ily hivatalos nyelvezetet olykor még a szerződő felek is félreértették, mint mikor az aitoliaiak a római hűségben oly elhamarkodva megbíztak, a nélkül, hogy előbb megvizsgálták volna, hogy a «római hűség» mit jelent egy római szájában. A *δοῦναι* és *αποδοῦναι*-ról, az egyszerű alattvalói és hűbéres kötelességről a világ minden korában merülhetnek fel viták. És midőn a szerződő felek indokaikat nagy buzgalommal bizonyítgatják, midőn akár egymás, akár egymás alattvalói iránt nagyon meleg érzelmekről beszélnek, körülbelül úgy érezzük magunkat, mint az óvatos bíró, mikor a védő nagyon emelkedett és erkölcsös hangon kezd szólni; tudja, hogy az érvelésben valahol hiba van és keresni kezdi a hibát. Egészben véve azonban a szerződéseknek nem céljuk, hogy a pusztá tényeket illetőleg tévedésbe ejtsenek; a tényeket mindkét fél ehhez általában nagyon is jól ismeri. A maga célja tekintetében tehát egy szerződés a történelmi ismeret legmagasabb forrásai közé tartozik. Így van ez a maga körében egy törvénynyel is. A mint előbb mondtam, jöllehet az angoi történelem nem tanulmányozható a törvénytárban, de vele kell tanulmányozni. A törvénytárnak az időviszonyok tekintetében gyakran

tolmácsra van szüksége; de megadva a tolmácsot, maga is magyarázza a viszonyokat. De midőn manifestumokhoz, proclamatiokhöz, a szerződések fokát el nem ért diplomatiai okiratokhoz érünk, az eset egészen más. Itt a hazugságok ígéretföldjén vagyunk; az eset természete szerint itt mindenki mindenkit felül akar múlni. Mindazonáltal ezek tanulságos hazugságok; oly emberek által mondott hazugságok, a kik az igazságot ismerték; az igazságot, különféle eljárással, még a hazugságokból is ki lehet deríteni; de nem deríthető ki azzal az eljárással, hogy elhiszszük őket. Valóban, gyerekes együgyűségű az, a ki minden királyi proclamatiot vagy minden országgyűlési határozat indokolását úgy hiszi el, hogy nemcsak azt mondja meg, hogy bizonyos felséges személyek mit tettek, hanem azt is, hogy mily okok birták rá őket arra, hogy azt tegyék; így jár az is, a ki azt hiszi, hogy minden törvényszék és esküdtszék ítélete és verdictje szükségképen tökéletes igazság volt még oly időkben is, midőn valakinek a kihallgatására és kivégzésére a parancsot előre elküldték. Nem rég a hiszékeny ártatlanoknak volt egy sectája, mely elhitte VIII. Henriknek azt, a mit szívének belső háborgásáról mondott. Gibbon, Sismondi és Hallam régen szónokoltak ellenök; de még messzebbre mehetünk vissza; ismét fővezérünkhöz fordulhatunk és megtanulhatjuk tőle a dorgálás enyhe alakját, μακαρίζοντες ὁμῶν τὸ ἀπειρόκακον οὐ ζηλοῦμεν τὸ ἄφρον. És mégis, a leg-

újabb történelemben, a két utolsó nap* történetében magas helyeken láttuk annak emlékezetes példáját, hogy a galamb ártatlansága, fájdalom, a kigyó okosságának még árnyékával sem volt egyesülve. Az utóbbi napokban megint megütötte fülünket egy kiáltás, az elnyomottak és megcsaltak ismerős kiáltása: «Jöjjetek Makedoniába és segítsetek rajtunk!» És Angolország külügyminisztere azt képzei, hogy erre a segélykiáltásra feleletet ad, midőn azt mondja, hogy az imént beszélt a török nagykövettel, hogy a török nagykövet biztosítja őt, hogy ily segélykiáltásra nincs semmiféle ok, hogy császári ura a legjóakaróbb szándékokkal van eltelve és ezeket a legjóakaróbb tetteiben valósítja meg a föld azon áldott vidékein, melyek azon boldog helyzetben vannak, hogy uralma alatt lehetnek. Egy nagykövet hivatalos szavai, még mikor nincsenek is leírva, bizonyos értelemben okiratot képeznek. Ily okiratnak a külügyminiszter ép oly gyermekes hiszékenységgel ad hitelt, mint Henrik király hívői. Az ember természetének némi ismerete, az ember tetteinek némi ismerete, a jó és rossz azon ismerete, melyet a történelmi emlékek tanulmányozásából és nem kevésbé a magas állású diplomaták nyilatkozatainak mérlegeléséből merítünk, megakadályozhatta volna az ártatlanság oly bájos és sajnos nyilvánulásait, a minők azok, melyek a múltban

* 1884. november.

VIII. Henrik hivatalos szavainak és a jelenkorban a török szultán hivatalos szavainak hitelt adnak.

Ily szerencsétlen, akár mult, akár jelen tévedések ellen a történelem alapos tanulmányozása, a bizonyítékok gondos mérlegelése, az okiratok ügyes megválogatása a legjobb óvószer. A mai előadás folyamán sokféle ismeretforrás nagy tömegére vetettünk egy futólagos pillantást. Foglalkoztunk koponyákkal, fegyverekkel, falakkal, a művészibb építészettel, feliratokkal, írott és beszélt okiratokkal. Valamennyi anyagunk közé való. Hiszem, hogy megmutattam, hogy ha tanulmányunk módszerének igényei arra kényszerítettek bennünket, hogy az elsőséget az elbeszélő történetíróknak adjuk, ez a történelem egyéb forrásainak legalább nem kicsinyléséből történt. Van valami abban, ha az ember szavai könyvben vannak lenyomtatva; több ennél valamivel, ha vastollal és ólommal az örökkévalóság számára sziklába vannak vésve.

VII.

Modern írók.

Most, előadásaink vége felé közeledve, oly fajta iratokhoz érünk, melyeket egy szempontból helyén lett volna azon tudományos segédeszközök közé sorozni, melyekről utolsó előadásomban szoltam. Az újkori történetírókhoz jutunk. Nem az újkori történelem íróit értem. Annak, a ki a XIX. században él és a XIX. század történelmét írja meg, elméletben ép oly eredeti kútforrásnak kellene lennie, mintha a IX. században élt volna és a IX. század történelmét írta volna meg. A valóságban soha sem fogja egészen ugyanazt a helyet betölteni. Úgy gondolom, hogy igazán soha sem fogja betölteni; kortársainak szemében bizonyosan soha sem fog olyannak látszani, mint a ki betölti. E tény elfogadása egy kis megerősítésbe kerül, ne feledjük azonban, hogy maga Thukydides sem volt kortársainak mindaz, a mi nekünk. Kortársaira nézve ez nem szégyen; másképp nem lehetett. Ennek nem csak az az oka, hogy egy kor

sem tekinthet a maga embereire úgy, mint a letűnt korokéira. A különbség oka mélyebben fekszik. Az egykorú történelem írója oly korban, a minő a mienk, sokkal közelebb áll a mult történelmének írójához, mint az egykorú történelem írója a régibb időkben. Ugyanily mértékben távozik a régibb osztályú történetíró helyzetétől, az eredeti kútforrás helyzetétől. A mérték, melyben személyes tudásból ír, valószínűleg sokkal kisebb lesz; minden esetre sokkal kisebb lesz, ha azon régibb idők íróival hasonlítjuk össze, a kik magok is szemlélők és szereplők voltak. Személyes tudásnak tekinthetjük méltán nemcsak azokat a dolgokat, melyeket valaki maga lát vagy hall, hanem azokat is, melyeket azok, a kik láttak és hallottak, különösen vele és nem másokkal közöltek. Már pedig az újabb korok nagyobb világában, oly világban, melyben a közlekedés eszközei oly végtelenül megszáporodtak, még a legelsőrangú szemlélő és szereplő is, ha saját kora történelmének megírásához fog, sokkal több írnivalót fog találni, mint a régibb idők írója az ismeretek oly forrásaiban, melyek mindenkinek nyitva állanak. Ily ember, ha akarja, az imént meghatározott személyes tudásból sok oly dolgot mondhat el, a miről közlünk senki semmit sem tud, de történelmének egy nagy részét bizonyára oly anyagból fogja összeállítani, mely nekünk ép úgy rendelkezésünkre áll, mint neki. És ha egy közönséges ember, a kinek nincsenek ily titkos ismeretkészletei, akar

egykorú történelmet írni, ezt egészen úgy fogja tenni, mint ha mult történelmet írna. Személyes tudása még a fönnebb meghatározott értelemben is kevésbé fogja támogatni; egy tömeg írott és nyomtatott anyagot ép úgy kell összegyűjtenie és megvizsgálnia, mérlegelnie és bírálnia, mintha ezer év történelmét írná. A főkülönbséget az teszi, hogy anyaga terjedelemre végtelenül nagyobb, hasonlíthatatlanul nehezebben kezelhető lesz, mint ha ezer esztendő történelmét írná. Tényleg nem lesz annyi alkalmá a tévedésre és kihagyásra, mert ily alkalmak a régibb időkben szükségképen gyakoribbak; de sokkal többen lesznek olyanok, a kik a tévedés vagy kihagyás kijavítására képesek lesznek, és még többen, a kik oly dolgok kijavítására is hivatottaknak fogják érezni magokat, melyek tökéletesen helyesek. A ki egy mai háború elbeszélésére vállalkozik, annak nem ép úgy kell munkához fogni, mint ha Sparta vagy Athén háborúit szándékoznék elbeszélni, hanem ép úgy, mint ha egy 2—300 év előtti háborút akarna elbeszélni. Kinglake helyzete sokkal jobban megközelíti Macaulayét, mint Xenophónét. A mai egykorú időben, melyről Kinglake szól, és abban a kissé távolabbiban, melyről lord Macaulay ír, az anyag ugyanoly végtelen és a nagy középpont, mely köré csoportosítható minden, ép úgy hiányzik. A régi görögök nem voltak ennyire elhalmozva anyaggal; Thukydides és személyes tudósítóinak emlékezetét nem

támogathatta egyéb, mint itt-ott egy egészen friss írású felirat. Nekünk ma nem lehetnek oly egykorú történelmi műveink, a minő Thukydidesé vagy akár Prokopiosé. Mégis olykor, mikor a görög függetlenségi háború egykorú elbeszéléseit olvastam, főleg pedig Trikoups Spyridón *Görög Történelmét*, úgy éreztem, mint ha legalább Prokopioshoz, ha nem Polybioshoz tértem volna vissza. Meglehet, hogy az esemény természete, az ország, melyben lefolyt, Trikoups esetében a nyelv, melyen írva volt, mozdították elő a csalódást. Gordon, Trikoups, Finlay, valamennyien nemcsak kortársai, hanem szereplői is voltak az általok elbeszélte eseményeknek. Finlay ezen kívül más tekintetben egy lépéssel közelebb jó Prokopioshoz. Egyes emberek ócsárló megítélésében, melyet a kor általános elbeszélésébe szőtt, a mindig felémelt vesszőben, mely oly erővel sújt le a legtöbb görögre, angolra és minden bajorra, úgy rémlik, mint ha egy elbeszéléssé összefonva a *Góth Háborút* és az *Anekdótákat* olvasnók.

De az újkori történelem íróiról az egykorú történelem íróinak értelmében ma csak annyiban kell szólanom, a mennyiben elkerülhetetlenül nélkülözik az eredeti kútforrások azon jellemét, mely a későbbi korokban valószínűleg meg fogja illetni őket. Csak annyiban kell szólanom rólok, a mennyiben azon osztály íróinak jelleméhez közelednek, a kikkel ma akarok foglalkozni. Ezek az újabb kor azon írói, a kik bevallottan sem eredeti

kútforrások, hanem a mult korok történelmét oly elbeszélő vagy más anyagból írják, a minő arra a külön korra, melyről írnak, létezhetik. Oly osztály ez, mely engem személyesen is érdekel némileg; azért tehát jó lesz, ha a helyett, hogy azt mondanám el Önöknek, hogy én milyeneknek látom őket, azt mondom el, hogy minőknek látta őket egy igen élesszemű ember, a ki a tudományt valóban önmagáért szerette és csak nem rég távozott körünkől. Elöttem van a *Christian Remembrancer* (Keresztyén Emlékeztető) 1845. januári száma. Sok éven át nem néztem bele ebbe a számba, de három oly cikket foglal magában, melyekre jól emlékeztem, midőn őket újra megpillantottam. A cikkek egyenkint toursi Gergelyről, Laud érsekről és dr. Wynter alkanczellárságáról szólnak. Úgy gondolom, mind a hárman a «modern» történelem tanárának törvényes körébe tartoznak; de ezúttal a két kiválóan «modern» tárgyról nincs mondanivalóm. Hanem a toursi Gergelyről szóló cikkekre ez évek alatt élénken emlékeztem és most is gyönyörrel és haszonnal olvasom, midőn a frankok történetirójával különösen benső viszonyba léptem. Nem tudtam, ki volt a szerzőjök, de jelenleg úgy vagyok értesülve, hogy Lincoln-College néhai rectorának fiatalkori egyik műve. 1845-ben Pattison alig volt több, mint egy fiatal ember; de már azon az úton haladt, hogy Gergely helyzetét és korát és a Gergely és Bæda közti ellentétet alaposan megértse.

Figyelmüket jelenleg azonban nem arra akarom irányozni, a mit Gergelyről és Bædáról mond, hanem arra, a mit a mult történelem jelenkori íróinak helyzetéről és sorsáról mond. A czikk bevezető szavai ezek:

«Akár van, akár nincs tökéletes eszménye a történetírásnak, a minden kor és ország számára irandó történelem legjobb alakjának, ha a tapasztalatot nézzük, úgy találjuk, hogy tényleg minden kornak megvolt a maga divata, mely különbözött az előzőtől és következőtől. Nem szólunk azon írókról, kik az eseményekkel, melyekről írnak, egykorúak. Ilyeneknek, még ha az évkönyvírók legszárazabbjai is, mindig meglesz az alaktól független érdekek. Hanem rendszeres történelmi művekről, nemzetek és országok teljes történelméről szólok, melyet későbbi időkben gyűjtöttek össze könyvekből és okiratokból. Ily történelmi mű különös fajú alkotás, műtárgy, melynek megvannak az izlés sajátos elvei, melyek vezérlik és melyek szerint megítélendő.

Ily történelmi mű csaknem jobban változik a korral, mely létrehozza, mint az irodalom bármely ága. Az egykorú történelem soha sem szűnik meg; Thukydides és Clarendon halhatatlanok; de másrészt nincs hírnév, mely oly ingadozó volna, mint napjainak krónikásáé. Bármely nemzet történelmi irodalmának a szemléje a hanyatlás és ismétlés végtelen sorozatát fogja feltárni. A történetíró sorsa hasonló azon uralkodóházaké-

hoz, melyekről ír; keletkeznek és virágoznak és uralkodnak és úgy látszik, mintha örök időkre meg volnának alapítva; de az idő halad, erejük megfogy és utoljára valami fiatal és erős bitorló tűnik fel, a ki trónjokról letaszítja őket. Ez nem onnét van, hogy folyton új tények halmozódnak fel, hogy a kritika folyton szigorúbb lesz vagy a stil változik; de minthogy az eszmék változnak, a dolgok szemlélésének módja és divatja is változik minden korrall; és így minden emberöltő megkívánja, hogy a tények a maga ínye szerint öltönek új alakot megkívánja, hogy őseinek történelmét a maga szempontjából írják meg. Midőn Hume kiszorította Echardot, csodáló kortársai nem igen gondoltak arra, hogy maga Hume is mily gyorsan lesz elavúlt. Hookeról azt gondolták, hogy a római köztársaság történelmét kimerítette és hogy *Római Történelme* az utolsó mű e tárgyról; pedig bármily nagy a távolság közte és Arnold között, a dolgok folyamán elkerülhetetlen, hogy a jövő századnak is meg kell írnia a maga *Római Történelmét*. És a népszerűség ezen változásai a történelmi égboltozat kisebb bolygóit ép úgy érintik, mint a nagyokat; Mrs. Trimmer és Goldsmith elhalványulnak Keightly és Mrs. Markham derengő fénye előtt ép úgy, mint a hogy az alantasok elhagyják íróasztalaikat, midőn a miniszterelnökök átadják tárczáikat.»

Pattison itt igen soknak az ítéletét mondta ki. Meglehet, hogy ezek között a Casaubon Izsákról

írók ítéletét ép úgy kimondta, mint azokét, a kik Rufus Vilmosról írnak. Mindnyájan egy napos teremtmények vagyunk. Ezt az igazságot akkor éreztem élénken, midőn a görög képviselőházban egy vitán először voltam jelen, a hol az egyetlen szó, melyet megértettem, a *σήμερον* volt, és midőn nem sokkal később a . olasz senatusban voltam jelen, a hol az egyetlen szó, melyet megértettem, az *oggi* volt. És mégis, ezen egy napon is tehetünk valamit. Egyengethetjük legalább az utat azoknak, a kik bennünket helyettesíteni vannak hivatva, sőt a kegyelet azon művén is munkálkodhatunk, melylyel elődeinknek haláluk utáni életét egy időre megnyújthatjuk. Az apának egyik kötelessége bizonyosan az is, hogy a nagypapa tekintélyét az unokák szemében megőrizze. Ha valaki reám akar hallgatni, nem adhatok neki jobb tanácsot, mint hogy hallgasson azokra, a kikre én hallgattam. Thirlwall, Arnold, Kemble, Palgrave, Guest, Willis — oly nevek ezek, melyek nem fognak elenyészni mindaddig, míg e helyről életb-ntartásuk érdekében szó emelhető. És minthogy a történetírók nemzedékei, mint a falevelek nemzedékei tűnnek el, ők magok is a történelem részei lesznek. Ne feledjük, hogy a tényekről való vélemények történelme tényleg nem csekély része azon tények történelmének. A világon kétség kívül nincs oly dicsőséges helyzet, a mig tart, mint a legújabb német könyv szerzőjének a helyzete. Ő az *oraculum*; mindenkinek haj-

longani kell előtte. Olyan, mint Aricia erdejének lakója,

«Mely fáinak sötét árnyékában
A szörnyű pap uralkodik,
A pap, ki megölte a gyilkost,
Es maga is megöletik.»

A legújabb német könyv szerzője, mint a Rex Nemorensis, minden elődét eltette láb alól és addig uralkodik, míg nem akad valaki, a ki őt is elteszi. De nem kételkedem, hogy Aricia gondos naplókat vezetett az általa megölt királyokról, és a legújabb német könyv szerzője rendesen gondoskodik arról, hogy ne csak azok emlékét balzsamozza be, a kiket maga ütött agyon, hanem azokét is, a kiket ezek ütöttek agyon a magok idejében. Olyan mint a régi maori vallás, melynek értelmében annak a csillagnak a fénye, melybe a szentté avatott főnök szeme átköltözött, azon szemek fényéből támadt, melyek t maga evett meg és mindazon szemekből, melyeket azok ettek meg, a kiknek szemeit ő maga ette meg. Így mindnyájunknak vannak kilátásaink; mint a legyek a borostyánkőben, remélhetjük, hogy legyőzőink és legyőzőink legyőzőinek feljegyzéseiben élni fogunk. A mi engem illet, úgy állok Önök előtt, mint egy meghalt és már eltemetett tanár pusztá múmiája. Nem rég olvastam ítéletemet, melyet ily dolgok egyik csálhatatlan bírāja hozott, a ki szerint az én munkám véget ért és most már csak háromszor elmondott meséket ismételhetek. Ám legyen; de

még a háromszor elmondott mesének is meglehet a maga haszna. A hazugság gyökerét nehéz kiirtani; több feje van, mint a mennyit maga Heraklés is képes volna egyedül zúzni össze. Minden új állítása a nem létezőnek elegendő ok a létező új állítására, még ha ezredszer történik is.

Valóban, a Pattison cikkéből felolvasott idézet bármily igazságokkal van is tele, alig teszi indokolttá a hazugság ez különös erejét, egy rossz könyv bámulatos életét. Itt van az emlékezetre méltó tény, hogy midőn a törvény és «modern» történelem tanszékét Oxfordban rendszerezítették, Hume *Angolország Történelmét* ajánlotta, nem az egyetem, nem a vizsgálók, hanem egy csodálatos közlemény, mely tekintély nélkül, aláírás nélkül forgott közkézen, melyet minden tanuló, minden jelölt, néhány középiskolai igazgató egyetemi szabályzatnak tartott. Ez volt az az irat, mely, a mint ezt egy előbbi előadásomban említettem, Malmesbury Vilmost látszólag mint az egyetlen eredeti kútfőt ajánlotta, melyről az irat szerzője valaha valamit hallott. Nem tudom, olvassa-e valaki ma Oxfordban Humeot; de tudom, hogy néhány évvel ezelőtt egy komoly tudós abban a hiú reményben, hogy az új borból is lehet valami, ha régi palaczkokba fejtik le, hozzáfogott a tanulók számára szerkesztett Hume megjavításához. Élénken emlékszem arra, mikor először hallottam, hogy Hume a legkönnyebb író, a kivel a könnyű tanulmány meg-

kezdendő. Tüstént azt kérdeztem, vajon a másik iskolában nem égették-e el Thukydidest és folytattak Mitfordhoz. E hasonlattal méltatlanságot követtem el Mitfordon. Mert Mitfordnak minden botlása, minden igazságtalansága, a rossznak a jó ellen való védelmezése daczára megvan az a nagy érdeme, hogy ő volt az első, a ki belátta, hogy a régi görögök nem pusztá nevek egy könyben, vagy szobrok egy gyűjteményben, nem fölöttünk, alattunk álló vagy valami tekintetben tőlünk elűtő természetű lények, hanem hozzánk hasonló valóságos emberek, a kik ugyanazon érzelmek felkeltésére képesek, mint kortársaink. Ha valaki nem volt képes megszeretni Demosthenest, nagy dolog volt, ha gyűlölni tudta. Hume bizonyára csúfabbul rágalmazhatta Dustant, mint a hogy Mitford rágalmazta Demosthenest; de ez nem onnét van, mert Humenak oly eleven — eleven, ámbár téves — fogalma volt Dustanról, mint bizonyára Mitfordnak Demosthenesről; Hume Dustant pusztán egy rendszer vak gyűlöletéből rágalmazta, melyről tudatlanságában azt képzelte, hogy annak Dustan a képviselője. Nem ajánlanám senkinek, hogy a görög történelem tényeit Mitfordnál keresse; de a görög történelem tényeiről való nézetek tüzetesebb tanulmányozásában Mitford kiváló és nem egészen megbízhatatlan helyet foglal el.

Már most, hol van a rég elmúlt történelem «modern» íróinak gazi helye abban a rövid időben, melyet nekik, bizonyára a legjobbaknak,

Pattison elve kijelöl? Igazi helyök a commentatorok, illustrátorok és az eredeti szövegek egyeztetőie. Én magam is, a ki meglehetősen vaskos köteteket írtam tele elbeszélő történelemmel, nem tartok más helyre igényt. Nem kívánom, hogy valaki forrásaim helyett olvasson; az olvasókat csak forrásaimhoz óhajtom küldeni és tanulmányozásukban segíteni. Elméletben az eredeti kútfőt kell először olvasni és utána a «modern» commentatort. A gyakorlatban semmi esetre sem könnyű mindig ezt az utat követni.

Kútfőink gyér volta bizonyos korszakokra és roppant tömege másokra akadályozza meg ily szabály követését. Csak helylyel-közzel lehetséges ez. A hol követhető, helyesen cselekszenek, ha követik. Mindenki jól teszi, ha a *Peloponnesosi Háborút* vagy a *Góth Háborút* először Thukydidesében vagy Prokopiosában olvassa mindenek előtt és az után fordul Grote- vagy Gibbonjához. Az, hogy ha történelmét némileg természetes tökéletességűvé akarja tenni, a nagy mesterek elbeszéléseit Xenophón és Agathias elbeszéléseivel kell kiegészítenie, nem okoz nehézséget. Xenophón és Agathias ámbár megmérhetetlenül Thukydides és Prokopios alatt állanak, ép oly eredeti kútfők, mint ezek. Herodotos, Thukydides és Xenophón között a görög történelem nagy és igen fontos része egy huzamban eredeti írókban olvasható. És mindenkinek azt mondom: Olvassa először a szöveget, a magyarázatot pedig az után. Nem

mondom, várjon, míg az egész szöveget átolvassa és az után forduljon a magyarázathoz; de azt mondom, a történelem minden fő részéről az első fogalmat a szövegből szerezzze, mielőtt a magyarázathoz fordul. Hanem még ez esetekben is alig lehetséges, alig kívánatos, hogy bármely tanuló legelső fogalmait a görög történelemről az eredeti írókból merítse. Aligha kárhozzatnók fiainkat és leányainkat arra, hogy Athénről és Spartáról és arról, a mi bennök történt, mindaddig semmit se tudjanak, míg arra a fokra nem jutnak, melyen oly görög szöveggel birkózhatnak meg, a minő Thukydidesé és oly angol magyarázattal illusztrálhatják, a minő Groteé. És, mint már mondtam, vannak a történelemnek nagy korszakai, melyekre nincsenek ily egymást folytató eredeti kalauzaink, a hol az eredeti kútfők oly véznák és darabosak, hogy a tanulótól, tudóstól, megkülönböztetve a tökéletes történelmi kritikustól, méltán nem várható, hogy a rendelkezésünkre álló kútfőkből merítse a kor első benyomásait. Ily esetekben nem tehetünk egyebet, minthogy fordítva járunk el; némely «modern» elbeszélés lesz elkerülhetetlenül a szöveg, és az eredeti forrásokkal elkerülhetetlenül mint magyarázatokkal bánunk. És tekintve, hogy mint régebben szabályul állítottuk fel, senki sem olvashatja az egész történelmet eredeti kútfőkben, ebből az következik, hogy bármily korszakokat választ is, a különös tanulmány tárgyait képező korszakok között és körül lévőket főkép «modern»

írókban kell olvasnia. Az eredeti írók első olvasásának szabálya, a mely szabály, a hol lehetséges, mindenütt követendő, tényleg csak igen szűk határok között követhető. A történelem bármely korszakáról első benyomásainkat többször, mint nem, «modern» írókból és nem eredeti forrásokból kell meritenünk.

A «modern» író, helyesebben commentator, tehát gyakran azt fogja tapasztalni, hogy az eset kényszerűsége következtében a commentator ellenkezőjévé változott át. Sok esetben kútfőinek a helyét kell elfoglalnia és azt kell tennie, a mit azoknak kellene. De egy szolgálatot, az ura iránti kötelesség egy részét, soha sem kell elhanyagolnia. Ha nem lehet is mindig commentator, mindig kalauzként viselheti magát. Mindig megmutathatja a kútfőihez vezető utat és buzdíthat mindenkit, hogy azt az utat kövesse. Ha ezt nem teszi, elmulasztja a kötelességét. Kötelességet mulaszt, ha elfelejteti, hogy csak másnak a hírnöke, máshoz vezető kalauz. És e tény hirdetése semmi esetre sem szükségtelen. Néhány héttel ezelőtt szoltam arról, hogy mily nehéz sok emberrel megértetni egy eredeti kútfő természetét, megértetni, hogy a történelem nagy részeire vannak eredeti kútfők. A «modern» írónak tiltakoznia kell minden kísérlet ellen, mely kútfővé akarja tenni. Minden bálványimádót vissza kell utasítania. Ne engedje meg soha, hogy a tudomány titkos forrásának tartsák, a kinek magán kinyilat-

koztatásai vannak, melyek kizárólag az övéi és másoknak nem állanak ép úgy rendelkezesükre. Hallgatóival és olvasóival meg kell értetnie, hogy ő is az volt valaha, a mik ők, és megfelelő fáradsággal ők is azok lehetnek, a mi ő. Az eszközök, melyekkel tudományát szerezte, ép úgy rendelkezésére állanak mindenkinek, mint neki; mindenkit felhí arra, hogy csatlakozzék hozzá a munkában, ha lehet alaposabb, pontosabb munkában, mint a minő az övé volt. Minden olvasójának meg fogja mutatni, ha az olvasó fáradságot vesz magának arra, hogy lássa, mily úton jutott következtetéseihez, és így képessé teszi az olvasót arra, hogy más következtetésekhez jusson, ha jónak látja. A maga számára nem kíván semmiféle előnyt más fölött azon előnyökön kívül, melyek a tapasztalás természetes eredményei. Talán azt is szabad gondolnia, hogy a tapasztalás a kútforrásaival való bánásra bizonyos tapintatot, talán ösztönt, de minden esetre bizonyos erőt adott neki, mely következtetéseit bizonyos fokú tiszteletre jogosíthatja fel. Annyira mehet, hogy azt gondolhatja, hogy a tanítás hosszú évei után következtetései mellett szól bizonyos régiség, a mi azok következtetéseit aligha illeti meg, kik oly korban kezdenek tanítani, midőn ő még alázatosan tanult, és a kik oly gyorsasággal rohannak a történelem legutolsó lapjaihoz, melylyel nem versenyezhet. De maga számára ennél többet nem igényel; sőt elődei számára, kiknek lábainál ült maga is, sem igényel

többet. Mi alatt megadja a megillető tiszteletet nekik, ítéletének jogát soha sem adta fel; és, míg maga számára is bátorodik igényelni a megillető tiszteletet, nem kívánja senkitől, hogy vele szemben az ítélet jogáról mondjon le.

γῆράσκει δ' αἰ πολλὰ διδασκόμενος.

Tanult annyit, hogy a legnagyobb igazságot, azt, hogy mennyit kell még tanulnia, megértse, és soha sem fogja restelni, hogy még azoktól is tanuljon, a kiket tanítani van hivatva.

Ez az én, talán alacsony nézetem a történelem «modern» írójának a helyzetéről. Nem akarja, hogy bálványt csináljanak belőle, és maga is vonakodik bálványt csinálni bármiből, még a legújabb német könyvből is. De kénytelen vagyok elmondani egy történetet, mely azt a, némileg különböző fogalmat látszik feltüntetni, melyet helyzetéről némelyek alkotnak. Nem lesznek meglepve, ha azt hallják, hogy annak idején sok furcsa levelet kaptam, melyekben sok furcsa kérdést intéztek hozzám. A legfurcsább egy festőtől érkezett, kinek a nevét elfelejtettem, a ki azonban, úgy gondolom, a senlaci csatáról szándékozott egy képet festeni. Nem tudom, megfestette-e valaha; ha igen, a tényeknek megfelelőbb módon tette, mint egy kép festője, melyet láttam és melyen Harold a lóról való lebukás közben van ábrázolva, megfelelőbb módon, mint a festmények egész sorozata, melyeken Swanneshals Edith, a ki egy számításom szerint 1066-ban okvetlenül

negyven éves volt, egész fiatal leánynak van festve, — megfelelőbb módon, mint különösen egy kép, melyen úgy van ábrázolva, hogy a király tetemét egy nagy szikla alatt, látszólag a tengerparthoz közel, találja meg. Azt gondolom, ezt az utolsó képet az *Edinburghi Szemle* egy leleményes írója festette, a ki azt képzelte, hogy Taillefer hőstette és így — úgy gondolom — a nagy csata folyásának egész hullámozása épen Vilmos partraszállásának, aligha pevenseyi partraszállásának a pillanatában történt. De, hogy festőmhöz térjek vissza, a ki, azt hiszem, olvasta harmadik kötetemet, melyet az *Edinburghi Szemle* írója aligha olvashatott. Tudni kívánta, hogy milyen külsejű ember volt Hódító Vilmos és minő idő volt szent Calixtus napján. Az első kérdést illetőleg a bayeuxi szőnyeghez és Vilmos pénzeihez utasítottam, talán Malmesbury Vilmos által írt személyleírásához, ámbár ez életének későbbi korából való. De az időjárást illető kérdése tűnt fel különösen. Némely csatákban az időjárásnak nagy befolyása volt, így Trebianál, Trasimenusnál — ki nem emlékszik Arnold leírására? — és Crécynél. De a senlaci csata napjának időjárásáról alig várható, hogy krónikásaink szóljanak, és még Poitiers Vilmos és Amiens Guy is hallgatnak róla. Ha a nap akár feltűnően derült, akár feltűnően viharos volt volna, valószínű, hogy akadt volna valami mondanivalójuk róla; ebből talán azt sejthetjük, hogy az elemek abban a közömbös állapotban

voltak, melyet semilyen időnek hallottam jellemezni. Festőm azonban határozottan azt gondolta, hogy én mindent tudok a dologról, csak hogy valamely meg nem fejtett ok miatt tudományomat magamnak tartottam meg. Így volt Boswell is meggyőződve arról, hogy Johnson mindent tud a másvilágról, csak hogy nem akarta megmondani neki. Nos, én nem azok közül való vagyok, a kik a földet semmiféle könyvben meg nem említett százszorszépekkel hintheti be, sem az eget csillagokkal meg nem világíthatom, ha véletlenül be volt borúlva. De bizonyosan igen jól esett volna, ha a nagy csata leírását akár a ragyogó nap sugaraival világíthattam volna meg, akár felhőkbe és sötétségbe boríthattam volna, ha a szemtanúk bármelyiket illetolegtanúságot hagytak volna ránk. Kétségtelen, hogy a festő által nekem tulajdonított lelki állapot ép oly furcsa volt, a minőt bárki könnyen kigondolhat. Azt gondolta rólam, hogy egész történetem legfontosabb pontjára vonatkozó nem csekély becsű ismeret jutott birtokomba. De továbbá azt is gondolta — miért, azt nem akarom találgatni — hogy ezt az ismeretet olvasóim tömegétől szándékosan rejtegettem, hanem talán kész leszek egy magánlevélben egy ismeretlen levélíró előtt feltárni.

Ezért szeretném, ha minden hallgatóm tisztán megértené azt a tényt, hogy mi, kik vaskos köteteket írtunk tele történelemmel, nem vagyunk oraculumok, hanem csak munkatársaik, társaik,

a kik a legjobb esetben kissé megelőztük őket azon úton, mely egészen nyitva áll arra, hogy bennünket kövessenek. Az a szerencse is érheti őket, hogy utólréne bennünket, és Pattison szabálya szerint, élve vagy holtan az általunk bevett, bármely helyen pótolhatnak. Mindazonáltal bátorodom figyelmeztetni arra, hogy az újság szenvedélyes kutatóinak szellemében, azok szellemében, kik, úgy látszik, nem találnak időt arra, hogy előbb gondolkodjanak, azután beszéljenek, előbb olvasanak, azután bíráljanak, a hogy régente bennünket tanítottak és a hogy mi is cselekedni akarunk, — ily szellemekben a pótlás és «túlszárnyalás» e folyama, úgy rémlik, sokkal gyorsabb, hogy sem Pattison helyeselte volna. Pattison szavai úgy értelmezhetők, mintha egy «modern» történetíró hírnevének egy évszázadig tartó életet juttatott volna. Egy francia miniszterium hatalmának tartama, egy oxfordi új vizsgálati szabályzat, úgy tetszik, közelebb áll ehhez a határidőhöz. Meg vagyok győződve, hogy Green Richard János barátom soha sem kívánta, hogy a hírlapok utáni csodálói azt mondják, hogy ő volt az első ember, a ki a régi angol történelem érdekében valamit tett, vagy legalább ő volt az első ember, a ki a régi angol történelembe, eseményeibe és jellemeibe valami életet öntött; azt mondták, hogy előtte minden ásatag volt. Némileg megalázva éreztem magamat, mert azt hittem, hogy a régi angol történelem néhány jellemébe és eseményébe ma-

gam is öntöttem egy kis életet; és kissé bámultam, mert még biztosabb voltam benne, hogy előttem sir Palgrave Francis e téren nagyon sokat tett. Csak arra a gondolatra jöhettem, hogy a vitéz írók sir Palgrave Francistól soha egy szót sem olvastak; azt hiszem, ha megvizsgálták volna, mindennek inkább találták volna, mint «ásatagnak». Azt is le tudnám bizonyítani igen világos érvekkel, hogy vannak emberek, a kik képeseknek érzik magokat a régi angol történelemtől beszélni, sőt talán tanítani is a régi angol történelmet, a kik Kemble- vagy Lappenbergnek soha egy lapját sem látták. Pedig Lappenberg, Kemble, Palgrave, Guest, ezek azok a férfiak, kik a házat építették, a férfiak, a kiknek segítsége nélkül bizony nagyon távol volnánk ősapáink történelmének és életmódjának tiszta fogalmától. Nálam van a chesteri püspök; Kemble Mitchell Jánosról mindig mint az ő «minta-tudósáról» szokott beszélni. És maga a chesteri püspök sem, a ki nemcsak hű, hanem kitűnő arczképfestő is, szintén nem egészen «ásatag». De az után képzeljenek egy író, a kinek az a feladata, hogy az újságok hasábjain az emberiséget felvilágosítsa és a ki megáll, hogy a nagy előszók olvasása által magát világosítsa fel. De hígyék el nekem, Önök, a kiknek még meg kell választani tanulmányaik irányát, jól fogják felhasználni idejüket, igazi tudományt fognak szerezni, szellemöket igazán és alaposan fogják fegyelmezni, ha, mihelyt a régi angol történelem

tényeivel alaposan megismerkedtek, Kemble *A szászok Angolországban* és Palgrave *Az angol köztársaság történetét* nem mint oraculumokat, nem mint bálványokat, hanem mint oly műveket veszik kezökbe, melyekből nem keveset fognak tanulni, ha úgy használják, a hogyan kell, összehasonlítva és mérlegelve, és mindenek felett, minden lépten-nyomon meggyőződve az eredeti kútfőkre való utalásaik pontosságáról. Így cselekedve, úgy fognak tenni, mintha az alapos tanulás várásában építenének lakást. Az után, mintegy könnyebb gyakorlatul, tovább mehetnek és olvashatják Palgrave *Normandia és Angolország történetét*, melyet nem lesznek képesek az eredeti kútfőkre való utalások pontosságának megvizsgálása útján próbára tenni, mert nincsenek megvizsgálandó utalások. De azért csak olvassák el a könyvet; csakhogy alkalmazzák rá az ítélet azon erőt, melyeket idővel bizonyára megszereztek. Jegyezzenek meg, a hogy én tettem sokszor, valamely zavarbaejtő és izgató részletet, a hol hajlandók szidni az író, hogy miért nem szolgál utalással. Tartsák emlékezetökben; kutassák valószínű és valótlanszerű helyeken; előbb-utóbb meg fogják találni, mert sir Palgrave Francis életének abban a korában soha sem írt egy szót is, melynek okát ne tudta volna adni; a kutatás sok tekintetben hasznos lesz, és ha ráakadtak az utalásra, mérlegeljék, mennyiben igazolja az író állítását.

De Önök közül némelyek azt mondhatnák,

hogy azt ajánlom, hogy nagyon sokat olvassanak,
 hogy azt ajánlom, hogy mindent olvassanak.
Nem ajánlom, hogy mindent olvassanak. Min-
denkit, kivéve a legelőrehaladottabbakat, óva
intek, tartózkodjanak Thierry Agoston Norman
hódítás történeté-nek olvasásától; és ha megédz-
 hetik magokat annyira, kerüljék el Ivanhoet.
 Mikor nem a régi angol történelem, hanem a régi
 angol történelemtől való vélemények történetének
 fokához érnek, akkor olvassák Thierryt, sőt Ivan-
 hoet is, de előbb ne. Az elbeszélés két ily meste-
 rének irodalmi varázsereje túlságosan nagy; ily
 művek korai olvasásának egyszerűen az a követ-
 kezménye, hogy majd sokat kell felejtetni. De
 engedjék meg, hogy még Thierrynek is igazságot
 szolgáltatassak. Hogy alaptalan elméletéről egy
 szót se szóljak, kevés író téved oly nagyon a rész-
 letekben. Pedig Thierry nem volt gondatlan író;
 legkevésbé a kútfőket hanyagolta el. Nem hiszem,
 hogy valaha írt valamit, a miről ne hitte volna,
 hogy olyasmire támaszkodik, a mit kútfőnek né-
 zett. Csakhogy teljesen kritikátlan volt; a nyom-
 tatás feltalálása előtti időből való egyik könyv
 neki ép oly jó volt, mint a másik; a legújabb és
 legértéktelenebb írókból komolyan merítené állí-
 tásokat — természetesen, ha az ő elméleteinek
 támogatására szolgálnának — mintha az egykorú
 elbeszélésekkel és okiratokkal egyenlő becsűek
 volnának. Képes volna egy embert egyik lapon
 egy név alatt ölni meg és egy későbbi la-

pon más néven feltámasztani, mindig kifogástalan forrásra támaszkodva; egyszerűen nem tanulta meg adatai megvizsgálásának és mérlegelésének a művészetét és annak kifürkészését, hogy mit jelentenek és mennyit érnek. Már pedig Palgrave képzelete jóllehet olykor nagyon is szabadon csapong, jóllehet nem mindig tesz különbséget a különböző kútfők különböző becse között, jóllehet kútfőivel olykor túlsokat bizonyíttat, mégis, legalább érettebb műveiben, soha sem botlik meg úgy, mint Thierry. Következtetéseit elfogadhatjuk vagy nem; állításai ellen ritkán tehetünk ellenvételt. Kemblenek nincs elbeszélő műve, mely Palgraveéhez volna hasonlítható; de *A szászok Angolországban* méltán hasonlítható *Az angol köztársaság történeté*-hez. Két nagy mű ez, két nagy tudós művei, melyek bizonyára nincsenek felülmúlva. Ugyanazon általános elbeszélés két oldalát nyújtják. Olvassák, mérlegeljék őket; igen valószínűen arra a gondolatra fognak jutni, hogy a külön-külön kifejezett szempontok egysége jobban megközelíti az igazságot, mint mindegyik szempont magában. De Kemble, ha nem is törzsgyökeres angol, legalább tisztán teutón; Palgrave oecumenicus. Közvetve vagy közvetlenül mindnyájan, a kik egyáltalában megtanultuk, tőle sajátítottuk el a történelem nagy középponti igazságát. Ő tudta, a. mint még nem tudja mindenki, hogy miért vezet minden út Rómába és miért kezdődik ismét minden út Rómában. Ne higyék, kérem, hogy

sir Palgrave Francis már pótolva vagy felül van múlva. *Pro reverentia imperii*, még mindig mindnyájunk apja és tanítója.

Palgrave előtt Hallam írt. Az én szemeimben legalább van valami igen megható abban a módban, melylyel az idősebb a *Középkor* pótkötetében a fiatalabb iránti háláját lerójjá. Hallam az igazi nagyság azon jelét adja, hogy képes volt elismerni, hogy tévedett. Műveinek szigorúan középkori részében Hallam a Palgraveétől különböző iskolához tartozik; a dolgokat máskép vizsgálókat képviseli. Hallam, a mint ezt egyszer maga is mondja, a XVIII. század tudományán nőtt fel. Ezt a tudományt legjobb alakjában, rendkívüli okossággal párosulva és a saját körében nem csekély olvasottsággal párosulva mutatja be. De Palgrave a nagyobb felvilágosodottság úttörője, melynek, remélem, mindnyájan részesei vagyunk. Hallam képzelőtehetség dolgában nem volt erős, pedig a képzelőtehetség, ha józanabb társai kellő határok közé szorítják, a történelmi kutatás leglényegesebb eleme. Sohasem fogta fel alaposan a történelemnek császári vagy egyházi elemét; ha azt mondom, hogy a teutón elemet sem értette meg egészen, úgy rémlik, nem hagyok számára semmiféle állóhelyet. És hová fog eltűnni látszani, ha hozzáteszem, hogy az eredeti kútfőknek azon mély, mesteri ismeretét, a bennök való gyönyörködést sohasem árulja el, mely Kemble és Palgrave minden sorából kiviláglik? Hallamban a

régiségbúvár szelleméből nem volt semmi; azt kellene mondanom, hogy az igazi történetíró szelleméből sem volt valami sok benne. És Hallam mégis nevezetes író volt, a kinek a neve igen tiszteletreméltó és a kinek művei közül a nagyobb rész ma is ép oly becses, mint midőn először írta meg. Egy előző előadásomban a jogászokat két osztályba soroztam, az egyikbe a történet-tudomány legnagyobb ellenségei, a másikba legjobb barátai tartoznak. Hallamet nyugodt lélekkel tehetjük meg a második osztály patriarchájává. Az intézményeket tanulmányozó néhány «modern» mesterünk világoturaló szempontjára nem emelkedett fel; de Selden után talán ő bizonyította be először, hogy egy angol jogász, a ki a tudománynak nem fordít hátat, mit tehet az angol történelem érdekében. Munkájához magával hozva az ügyvéd gyakorlati mesterségét és tudományát, az ügyvédi mesterség szűk látkörének és előítéletének minden nyoma nélkül, oly ítélettel párosulva, mely ha nem is oly széleskörű, mint másoké, de csodálatos tisztaságú, mély és részrehajlatlan a maga körében, Hallam valóban nagy dolgot végzett. Az angol történet azon részében, melyben ily tulajdonságokra leginkább van szükség, mondjuk, I. Edwardtól kezdve nem ismerek írókat, a ki bizonyos igen becses tisztséget oly tökéletesen tölt be. Ha szorultságomban, midőn nincs időm arra, hogy sok könyvben keresgéljek, valamely dologról világos és megbiz-

ható adatokra van szükségem, azt, a mire szükségem van, Hallamben rendesen megtalálom. És nem ismerek senkit, a ki gyakrabban fejezné ki a higgadt bölcsesség valamely tételét, melyet magunkkal viszünk és melyhez ragaszkodunk. Hallam szilárd erejét jobban megértjük, ha folytatójának vézna fecsegéséhez fordulunk.

Az elmúlt történelem néhány legnagyobb «modern» írójáról mellesleg egy előbbi előadásban szóltam. Minthogy ma kritikai hangulat fogott el, szólni fogok még egy-kettőről. Kevés oly élvezetes és tanulságos könyvet ismerek, mint Milman *A latin kereszttyénség története* című művét. És senki sem oldja meg jobban az eredeti kútfőkhöz és, a mit nem hanyagolhatunk el, a «modern» német írokhoz vezető kalauz szerepét. Milman kiváltképen erőteljes író, sok tárgy, sok ország, sok kor széles látkörével. A dologban az különös azonban, hogy e tárgyak, országok és korok közé az angol történelem egy kora sem illeszthető. Különös, hogy szelleme mennyire a szárazföldön tartózkodik és mennyire elveszti erejét, ha saját szigetországát érinti. Angolországban, úgy látszik, sohasem fogja fel akár valamely kor helyzetét, akár részleteit. De a pusztá részletekben Milman sehöl sem erős. Anyaga és stílje feltűnően hasonló. Kevés compositió hatásosabb, a mint kevés erőteljesebb, mint azok a tömör és nyomatékos mondatok, melyekkel valamely jellem vagy esemény nagy

vonásait állítja elének. Ha ezeket a mondatokat a nyelvtan szabályai szerint tagoljuk fel, igen sok esetben nem elemezhetők. Így, a pusztá stíltre nem hederítve, Milman módja, melylyel valamely dolog általános képét elének állítja, állandóan erőteljes, gondos és tanulságos. Pedig minden lapja hemzseg a részlethibáktól, apró tévedésektől a nevet, címeket, időpontokat, családi viszonyokat és mindenféle apró pontokat illetőleg. Ezek mind felületes hibák, melyeket egy pillanatnyi gondolkodás után helyesbíthetett volna, és az ember írónnal kezében a könyv olvasása közben kijavíthat. Teljesen elűtnék néhány más fajta, az egész műben elejétől-végig hemzsegő hibáktól, a hol valamely valótlan elbeszélést semmiféle részletjavítás sem változtathat igazzá. És mégis furcsa, hogy ily könyvben ily tévedések találhatók. Alig lehetséges, hogy az író akár nyomtatásban, akár kéziratban valaha át ne olvasta volna, a mit írt, mielőtt közzétette. Ez igen valószínűtlen; pedig Milman tévedései ép oly természetűek, a minők a legszabatosabb író első kefelevonatában találhatók. Csakhogy ily író rendesen kijavítaná őket, mielőtt más szemek elé kerülnének. Mert jusson eszünkbe, hogy nem az a szabatos író, a ki nem téved, mert ilyen nincs; hanem az, a ki saját hibáira, saját kéziratában jő rá és nem várja, hogy mások nyomtatásban fedezzék fel őket.

Milman számos érdeme közé nem számíthatjuk, hogy a római birodalom helyzetét a világ-

történelemben alaposan felfogta. És ez annál különösebb, mivel a pápák és császárok közti végtelen kérdések annyi sajátos oldalát alaposan ismeri. De az egyetemes szempontot tekintve, Milman határozott visszaesést jelez Palgravétól. Egy más írónak jutott osztályrészül, a ki az említettek közt a leghibásabb, de a ki ennek daczára ép oly nagy munkát végzett, mint bármelyik, hogy mellékesen keleti Európáért ugyanazt tegye, a mit Palgrave nyugati Európáért. Finlay György inkább, mint bármely más «modern» író ugyanazon osztályba tartozik, mint azok a régi történetírók, a kik egy régi kor történelmén kezdve azt azon korig és jelenetekig folytatták, melyek szemtanúi és szereplői voltak. Görögországban élve, pihenve a nagy küzdelem után, melyben maga is részt vett, addig szigorúan nem is történet, hanem inkább jog és nemzetgazdaságtudós, azon kívül gyakorlati ember, katona és gazda, Finlay a közelében lefolyt események állapotát szemlélte; hivatást érzett okainak nyomozására és úgy találta, hogy azok kutatása legalább make-dón Sándor koráig vezette vissza. Eredménye a kötetek nagy sorozata volt Görögországról az idegen hódoltság alatt, melyek Grote köteteinek nagy sorozatával, Görögország függetlenségének koráról szomorú ellentétet képeznek. És az ellentét tárgyban nem volt az egyetlen ellentét. Mialatt *Grote* a tudósok általános tapsai közt tett közzé kötetet kötet után, *Finlay* hálátlan feladatával a

mellőzés és elkedvetlenítés minden alakja közt vesződött, míg végre egy-két emberrel megértette, hogy létezett Keletrómai birodalom. Műve teli van alaki, tárgyi és a hangot illető hibákkal, de azért nagy munka. Valami keskeny utat még ott is tört, a hol legnehezebb. Láttam, hogy izaure Leo egy vezérczikk kürtölésének szolgált tárgyul.

Összehasonlítottam Finlay-t és Grote-ot. Azt hiszem, az utóbbi nagy író lebegett szemeim előtt, midőn nem rég arról a sietségről szóltam, melyel napjaink kritikusai azt képzolik, hogy egy nagy tudós túl van szárnyalva, mert műveikbe természetesen nem hatoltak be. Nyomtatásban már említettem, de nem állhatok ellen, hogy ismét meg ne tegyem — oly ékesen szóló példa — egy merész író nyugodt mondását, a ki azt hirdette a világnak, hogy Grote túlszárnyalta Thirlwallt. Thirlwall püspök szerénységében egyszer mondott ilyesmit; de ehhez egyedül neki volt joga. Az ítélet nagyon tanulságos, mert azt mutatja, hogy a bíró mily kevéssé ismerte a két nagy tudóst, a kik fölött ítélni merészelt. Talán valaki hajlandó azt mondani, hogy Grote-ot felülmúlta Curtius. Ily állítás ép oly együgyű volna, mint az, hogy Grote-ot felülmúlta Thirlwall. Mert e három nagy író közül mindegyik külön részekben és külön szempontok tekintetében oly határozottan felülmúlja a többit, hogy egyik sem szárnyalhatja túl a másikat; valamennyire szükségünk van. De csaknem a tréfa méltóságára emelkedik, a ki azt

mondja, hogy akár Grote, akár Curtius túlszárnyalta Thirlwallt. A rész nem szárnyalhatja túl az egészet. Az, a ki a független Görögország egész történetét megírta, nem szárnyalható túl azok által, a kik csak részleteit írták meg. A kritikusnak természetesen halvány fogalma sem volt arról, hogy Thirlwall püspök miről írt vagy miről volt írivalója. Thirlwall ereje ép oly világosan Sándor és utódainak történelmében rejlik, mint Groteé az athéni és syracusæi democratia politikai történelmében és Curtiusé azon kor földrajzában, művészi oldalaiban és általános képében, mely Athén dicsősége, de mint Finlay tanítványai tudják, tágabb értelemben Hellasra nézve a hanyatlás kora volt. Curtius, a ki a maga tudományában tökéletes mester, de csecsemő, ha Grote tudományába kontárkodik, még csak meg sem érinti Görögország történetének azon részét, melyben Thirlwall legerősebb volt. Grote, a democratia történetírója, nem volt méltányos Thirlwall történetének sem legelső, sem legutolsó részei iránt, egyrészt a régi achaiak, másrészt a makedónok és új achaiak iránt. Sándor utódait csupán érintette; magát Sándort jól tette volna, ha magára hagyja. És mégis azt mondják róla, hogy Thirlwallt «túlszárnyalta», mert egy csélesap író nem vett magának fáradságot, hogy Thirlwallt elolvassa, vagy felkutassa, mit írt. Mondhatta volna, hogy mind Thirlwall, mind Grote első részei túl vannak szárnyalva az összehasonlító

mythologia fejlődése által; de ez sokkal kézzelfoghatóbb igazság lett volna, hogysem a csalhatatlan kritika birodalmába behatolhatott volna. Tényleg azt hallom, hogy Curtius első részei, melyek néhány évvel ez előtt oly újaknak látszóttak, oly tudományoktól vannak már túlszárnyalva, a melyek mellett az összehasonlító mythologia réginek tetszik.

Ezért tehát a történelem egy tanulmányozója se fitymálja Szent Dávid nagy püspökének útmutatását, ép oly kevéssé, mint a chesteri élő püspökét. Nem tudom, vajon Thirlwall alkalmas-e iskolák számára; azt tudom, hogy az alapos tanulmányra alkalmas, ha Arrianos, Diodóros, Plutarchos és Polybios társaságában olvassuk. De róla szólva, csakugyan az oroszlán torkába rohantam; bátorságot vettem, hogy a német tudomány egyik nagy mestereiről szabadon szóljak. Megemlékeztem nemrég a legújabb német könyv divatos bálványozásáról. «Olvasta a legújabb német könyvet?» Ezt a kérdést hallottuk néha oly körülmények között, a melyek feleletkép ennek a fürkészőbb kérdésnek felvetését sugalhatnák: «Olvasta a legrégibb angol könyvet?» Nos, tény, tény, melyet talán «a nem általánosan ismert dolgok» közé sorolhatnánk, de ezért mégis tény, hogy a legújabb német könyv olykor nem vetekszik az előző német könyvvel, néha — szabad-e kimondanom? — még némely angol könyvvel sem, mely előbb látott napvilágot. És mégis, sem az utolsó

német könyvet, sem közvetlen előzőjét nem dobhatjuk félre. Mindegyik, mialatt azzal vesződik, hogy valamely más író tévedését bebizonyítsa, okvetlenül oly dolgot is kiderít, a minek örülünk; csak az a baj, hogy az embernek elejétől végig kell olvasni a munkát, hogy ráakadjon, mit is akar. Olvasnunk kell a német könyveket; ha Stubbs Angolország Waitza, Waitz Németország Stubbse. Én csak azt a jogot kívánom, hogy függetlenségünket megőrizzük és elhígyük, hogy a történettudomány számos kérdéséről egy angol ember — az Óceán bármelyik partján — helyesebben ítélhet, mint egy német. A svájcz vagy norvég a régi Görögország, Italia vagy akármelyik más ország szabad intézményeinek hatásáról ítélhet, mert mint az angolnak, hatásukról a saját hazájában mindennapi tapasztalatai vannak. A német tanárok előtt azonban e dolgok rejtelmek, mert rejtelmek a német államférfiak előtt is. A német tudós egyszerűen csak könyvben olvas oly dolgokról, a melyeket az angol mindig lát és a melyek között működik. Ezért nem sikerül neki sehogysem sok dolog megértése Athénben vagy Rómában vagy bárhol, a mi az angolnak olyan, mint az *abc*. Vegyük csak Curtiust, a ki a maga nemében oly nagy, de oly ügyefogyott azokkal a nagy politikai igazságokkal szemben, melyek Grote mindennapi kenyerét tették. Néha úgy ír, mintha soha sem olvasta volna Grote-ot, máskor meg, mintha olvasta volna, de nem sikerült volna

megértenie gondolatának legegyszerűbb részeit. Minthogy Grote az arginousai-i tábornokok ügyében kritikai függetlenségével élt, Curtius azt képzelte, hogy Grote a gyülekezet magaviseletét védelmezte, pedig a legkeményebb kifejezésekkel ítélte el. Valamint Ranke nem boldogul az angol intézményekkel, midőn tüzetesen tárgyalja őket, ép úgy Curtius és egy egész sereg más német tudós is minden lapon a szabad intézmények gyakorlati megértésének oly hiányáról tanusodik, melyre csak akkor tehetne szert, ha köztök élne. És ha már ennyire merészkedtünk, vágjuk bele fejszénket a legnagyobb fába. Elmondtam nézetemet Mommsen tárgyaról és előadásáról más alakban. Nem rég sok dolgát újra át kellett olvasnom, nagyobb figyelemmel, mint a minőt bármikor szenteltem neki. És engedjék meg, hogy korunk legnagyobb tudósának, talán minden kor legnagyobb tudósának, minden illő hódolatomat kifejezzem. Minden tudományban, a mely a legtágabb értelmű tudósság körébe esik, mindnyájan örülhetünk, hogy lábainál ülünk. Bizonyára korunk egyetlen embere sem ölelte fel a tárgyak oly széles körét és hozta őket kapcsolatba egymással, hogy egymást támogassák. Nyelv, törvény, mythologia, szokások, régiségek, érmek, feliratok, az ismeretek mindenféle fajtájának minden forrása urának vallja. És kutatásait nem korlátozza szűk határok közé; ép oly otthonos Casiodorusszal és Jordanisszal, mint valamely

iapgy felirattal vagy Vak Appius töredékeivel. És mindezt az igazi történetbúvár legmagasabb kellékeivel toldja meg. Kevesen bírják felülmúlni a történelem logikájának széleskörű és biztos felfogásában; és, ha kedve tartja, mély és messzeható gondolatokat képes kifejezni nemes anyanyelvének minden erejével. A történeti festésnek nem ismerem párját, mely a Római történelem második kötetének elején lévő csodálatos részt felülmúlná, mely arról szól, hogy a makedón királyok elgyengülése folytán hogyan nyomúlnak a Kelet barbár hatalmai ismét előtérbe és hogyan volt «a világnak megint két ura», midőn Rómának a Parthiával való küzdelemre kellett fegyverkeznie. Mi hiányzik tehát ebből az emberből, a ki ily hatalmas tehetségekkel van megáldva és sok czélra oly ragyogóan él velök? Hiányzik a politikai és erkölcsi belátás, az erkölcsi belátás, mely az emberrel veleszületik, a politikai belátás, melyre csak szabad emberek társaságában élve tehetni szert. Az embernek fáj a szive, ha ily tudós történelmi ítéleteiben csak Macaulay Avauxjának erkölcsi felfogását látja; fáj egy oecumenicus Jingo politikáját látni benne, a ki leborul és a nyers erőt mindenütt bálványozza, a hol találja. Mommsen gúnyjának czéltáblája a becsületes ember, valamely kis állam hazafia, a ki hazáját oly ellenségtől látja megtámadva, mely ellenállhatatlan hatalma daczára nem állja a legaljasabb fogások- és áruláshoz folyamodni, reménytelenül is nemzete szabadságának és méltóságá-

nak megőrzésére törekszik, hogy ha lehetséges, megakadályozza bukását vagy legalább késleltesse és kevésbé keserűvé tegye. Hogy a gyengének is lehetnek jogai a hatalmassal szemben, soha sem jut eszébe annak, a kinek magának is voltak személyes tapasztalatai a vér és vas uralma tekintetében. Mommsen dühéhez a régi becsületes ember ellen csak korunk azon férfainak gyűlölete fogható, a kiknek van bátorságuk azokat csodálni, a kik a nyers erő Baaljának vagy Molochjának bálványozását megtagadják. És az egész dolog ép oly bárgyú, a mily erkölcstelen; abból a felfogásból ered, hogy a Kr. e. II. század emberének ép oly tisztán kellett látni az események bekövetkezését, mint a XIX. századbelinek azt, hogy megtörténtek. De különös és szerencsés módon az igazi teutón nyelv vonakodik ily fajta gondolatok kifejezésének eszköze lenni. Ha egy derék embert kell lerántani, úgy látszik, csak fél-franczia jargonban tehető, mely mindennél hajlandóbbá tesz a régi sváb mondás ismétlésére: «Lond us tütsch blyben: die wälsch Zung is untrü.» Epigrammákba burkolt lármás dogmatismus ellen könnyű viszont epigrammákat csinálni. Mikor azt mondják, hogy azok, a kik nem látják, hogy Gaius Gracchus királyságra törekedett, vakok, nem nagy fáradságba kerül azt felelni, hogy azok, a kik ilyesmit látnak, saját szeszélyes képzelőtehetségük színes szemüvegén keresztül látják. Mikor Mommsent Appius Claudius és

Gnaeus Flavius, a görögös aristocrata és az újító felszabadított szövetsége zavarba ejti, sokszor kívántam, csak velem lett volna a northamptoni választásnál 1841-ben, és megmutathattam volna neki, hogy a toryk és chartisták — nem mondhatnám, Appius Claudius és Gnaeus Flavius? — hogyan vonulnak egy menetben a szabad kereskedés és mérsékelt reform barátai elleni küzdelembe, hogy ne mondjam Quintus Fabius és Publius Decius ellen? Engedjék meg, hogy Mommsentől Niebuhrhoz térjek vissza, a ki talán ma túl van szárnyalva. Jó, nem kérek senkit, hogy fogadja el minden jövődölését; de mindenkit kérek, jusson eszökbé, mivel tartoznak egy kitűnő tudósnak, a ki korának minden tudományában járta volt, és tudományához sok, igazi politikai belátást adott, a mit dicső utóda oly sajnosan nélkülöz. Niebuhr nem szabad országban élt; de sok embert és sok országot látott; mozgalmas korban élt, és ha eseményeiben nem is vett tényleges részt, abban a helyzetben volt, hogy közelebbről láthatta őket, mint sok más ember. És jelenleg sok dologban Mommsen érveinek gyökerét egy honfitársa fenyegeti, a ki csaknem a mi honfitársunk is. Ihne számára nem követelem Mommsen lángeszének erejét; nem helyeslem kételkedésre túlságosan hajló irányát, sem kissé szükségtelen mohóságát, melylyel azt iparkodik bizonyítani, hogy Mommsen téved. De nem csekély jelentőségű tudós, óvatos és okos tudós, és sok politikai do-

logba nyert betekintést, mely Mommsenre nézve bakacsinba van vonva. Hanem hát hogyan jutott ehhez a betekintéshez? Az által, hogy sokáig lakott oly országban, melynek intézményei szabadok és gondosan megfigyelte annak az országnak az intézményeit, a melyben lakott. Ihnet hosszú liverpooli tartózkodása egy-két oly dologra tanította meg, melyet Mommsen sohasem volt képes megérteni. Ha Liverpool helyett Manchesterben vagy Birminghamben tartózkodott volna, még egy pár dolgot tanulhatott volna meg.

Mondanivalóimat a modern írókról egy-két szóval oly osztályukról, jelesül az én időmben „puskák-nak” nevezett fordítások készítőiről akartam befejezni. A tárgy érdekes és tanulságos; de erre ma nincs érkezésünk. Miután oly nagyokat ütöttünk a nagyjára, az apraját szabadon eresztethetjük. Azokra a modern írókra kell szorítkoznunk, a kik legalább arra törekszenek, hogy anyanyelvökön fejezzék ki saját gondolataikat. És ezeknek bizonyára van hasznuk a történelem tanulmányozásában, ha csak helyesen fogjuk fel hasznukat, hasznuk nem olyan, mintha magok is kútfők volnának, hanem, mint az igazi kútfökhöz vezető kalauzoké, a commentatoroké. Ha valaki a történelem valamely korszakának a tanulmányozásához akar fogni, tanácsom a legtöbb esetben körülbelül ilyenféle volna. Szeresse meg a találhatót, legjobb angol író a tárgyról. Ha csakugyan megérdemli ezt a nevet, utalásai mind az eredeti írókhoz, mind azokhoz a

német commentátorokhoz fogják vezetni, a kiket — ismétlem — nem nélkülözhetünk. Az eleinte idegeneknek látszó nevek lassanként ismerősök lesznek; magok a könyvek is lassanként kedves barátokká válnak. Egyik könyv a másikhoz fog vezetni; lassanként érezni fogják, a történelem csaknem bármelyik korszakát választották is, mily tágas és bűvös mező tárul fel előttök. Még egyszer mondom: bármily korszakot választanak, ne szigeteljék el; ha az általános ismeretek vékony szállával is, de fűzzék más korszakokhoz. Erre az utóbbi célra gyakran kellend modern írókat használni, nemcsak mint kalauzokat, hanem mint helyetteseket. És olykor megeshetik, hogy valamely, egy-két emberöltővel ezelőtti kalauz sem lesz egészen haszontalan. Bocsássák meg ezt a kemény mondásomat. Magam is mint «túlszárnnyalt» öslény szólván, nem fojthatom el teljesen rokon-érzelmeimet azon «túlszárnnyalt» öslények iránt, a kik megelőztek. Ha nem vagyunk egyébre valók, legalább jók vagyunk a nézetek történetéhez. Merem vallani, hogy előzőim közül sokan más valamire is jók voltak. Midőn, mint kezdetben, felhívom Önöket, «dicsőítsék a híres férfiakat és apáinkat, a kik bennünket nemzettek», a természetes kegyelet parancsolja, hogy helyet kérjek közöttök ifjúkorom tanítói számára.

VIII.

Földrajz és utazás.

Most az utolsó tárgyhoz érkezem, melyet a jelen időszakra kitűztem. Utoljára az alapos történelmi ismeret megszerzésének bizonyos eszközeiről kívánok szólni, melyek fontosságra ép oly kevéssé állanak mások mögött, mint tanulmányozásuk belső bájára nézve. Ezt az előadást «Földrajz és utazás»-nak címeztem. A földrajznak a történelemhez való viszonyában két jelentése, helyesebben két oldala van, melyek, jóllehet gyakran érintkeznek, eszmeileg világosan különböznek egymástól. A földrajz egy szempontból egyszerűen a történelem egyik ága; másik szempontjából a történelem becses segédeszköze. Egyik szempontból a tudomány oly fajtája, a mely könyvek és térképek tanulmányozása útján sajátítható el; a másik szempontból utazás anyaga, oly dolog, a melyet saját szemeinkkel kell látnunk. Az előbbi szempont az, a melyről magam egy külön szakmunkában, a *Történelmi Földrajz* című vastag

kötetemben, egy vékony kötetnyi térképpel megtoldva szólottam. A földrajzi tudománynak ez az oldala a föld politikai beosztásának különböző korszakokban való ismeretéből áll. Nagyrészt nomenclaturává zsugorodik össze; mit jelent ez vagy amaz a földrajzi név ebben meg abban a korban? A föld felszínének ugyanazt a terjedelmét jelentette-e, mint ma? Messzebbre nyúlt-e, mint ma vagy nem? Vagy, a mint olykor megesik, a föld más részét jelentette, mint ma, oly részét, melynek egy hüvelyknyi földje sem közös azzal, a melyet ma úgy neveznek? Hogy az ily fajta tudomány a történettudomány valóságos *abc*-je, alig szükséges bizonyítani. Szinte gyerekeskedésnek látszik ezzel bibelődni; még a legkorlátoltabb eszű ember előtt is kézzelfogható. Így van elméletben; a gyakorlatban kissé másképp áll a dolog. Tanulmányunknak nincs része, melyben többet kellene tanulnunk és felejtenünk és melyben mind a tanulás, mind a felejtés nehezebb feladatok, mint a földrajzi kifejezések helyes alkalmazása az egymást követő korszakok szokása szerint. Nincs tárgy, melyről ugyanazt a dolgot annyiszor kell ismételni és melyről ugyanannak a dolognak, ha szükséges, százszori ismétlésétől oly kevésbé kell visszariadnunk. Mert nem létezik tárgy, a melyet illető tévedések oly állandóan, mivel oly öntudatlanul merülnének fel újra meg újra; nem létezik tárgy, a melyről a kifejezés szabatosága és a gondolatnak az a szabatosága,

mely a kifejezés szabatossága nélkül lehetetlen, állandóbb és nagyobb megerőltetésbe kerülne. Mert minden lépten-nyomon felejtteni kell; valahányszor kinyitjuk a szájunkat, vigyáznunk kell szavainkra és gondolatainkra, mert állandóan kísértésnek vagyunk kitéve, hogy valamely szót oly módon használjunk, a hogy nyelvünkre jó, de másokat tüstént félrevezetne. Bocsássanak meg, ha, mint az Óczeánon túl némelyeknek, Önöknek is azt a tanácsot adom, ne ijedjenek meg, ha az igazságra való törekvésüket a *pedans* névvel látják jutalmazva. *Pedans*, általában használt jelentésében az, a ki minden lehetőt elkövet, hogy szavai gondolataival és gondolatai a tényekkel megegyezzenek. Pedanteria, illetőleg szabatosság nélkül semmiféle dologban sem haladhatunk, legkevésbbé pedig a történeti földrajzban. Mert első leczkéje abból áll, hogy ne riadjunk vissza valamely szónak oly értelemben való használatától, a melyhez legkevésbbé vagyunk hozzá szokva, ne riadjunk vissza, midőn azt mondjuk, használjuk ezt a szót, mikor jobban esnék valami mást használni. Ily tan hallatára a természetes ember lázong; azt kérdi, hogy a pusztá nevek mit változtatnak a dolgon; ha tisztában van tényeivel, egyik név nem ép oly jó-e, mint a másik, a tények kifejezésére? Már pedig való; hogy pusztá névkérdés nincs; minden névkérdés ténykérdés; mert a nevek tények. Egy értelemben tökéletesen igaz, hogy az egyik név ép oly jó, mint a másik; ne-

vezetesen a nyelv keletkezésének idejében, ha ugyan valamely nyelv keletkezését elképzelhetjük, teljesen mindegy volt, hogy valamely fogalmat mily hanggal fejeztek ki. De midőn a hang és fogalom a hosszú használat folytán összeforrtak, midőn a hang tüstént felkelti a fogalmat, midőn a kettő tényleg elválaszthatatlanná vált, valamely szó nem szabatos használata a tények nem szabatos benyomását foglalja magában. Ha valamely név valamely országra használva azon ország bizonyos állapotáról nyújt fogalmat, és ezt a nevet oly korban használjuk, midőn azok az állapotok nem léteztek, azonnal hamis benyomást keltünk; mert azt sejtetjük, hogy azok az állapotok, melyeket a név magában foglal, oly korban léteztek, midőn nem léteztek. A név nem szabatos használata nem tételez fel szükségképen állandó tudatlanságot abban az emberben, a ki helytelenül használja; de legalább pillanatnyi feledékenységre vall és hallgatóira nézve állandó félreértés forrása lehet. A legegyszerűbb példa a legjobb e tekintetben; ha valaki azt mondja, a mint gyakran halljuk, hogy Cæsar Angolországban partraszállt, az nem mutat szükségképen a történelem nagy tényeinek állandó nem tudására, de legalább pillanatnyi elfelejtéseket tételezteti föl. A ki azt mondja, hogy Cæsar Angolországban partraszállt, abban a pillanatban nem láthatja maga előtt mindazt, a mit az *Angolország* szó fejez ki. Abban a pillanatban nem tudhatja,

hogy, jóllehet Cæsar ugyanabban az országban szállt partra, a melyben Cnut és Vilmos, de a nép, mely Cæsar ellen védelmezte, nem az volt, mely Cnut és Vilmos ellen védelmezte az országot. Az illető a szabatos gondolkodás legközelebbi pillanatában maga is jóváteheti botlását; de ez alatt valamely hallgatójában, a ki talán a botlást nem teheti ép úgy jóvá, megmaradó hamis benyomást kelthetett. Neki magának csak arra van szüksége, hogy egy meg nem fontolt szokásról tegyen le; a hazájok történelméről való tökéletesen zavaros nézetek elfelejtésének kötelességét másokra bízhatja. Nincs könnyebb dolog a világon, mint ezen a bajon segíteni; csak más, nem senn oly általánosan használt, de ép oly tökéletesen érthető szót kell használni. *Angolország* helyett épek *Brittaniát* kell mondania. Vagyis csak az állandó földrajzi névvel kell élnünk, mely a szigetre minden korban ráillik, a helyett a változó politikai név helyett, mely különböző korokban a sziget különböző részeit jelentette, de egy részét sem jelentette Cæsar partraszállása idején. Itt tehát csak egy kis gondolkodás kell; de még ez a kis gondolkodás is némi erő kifejtést tételez fel és ezt a csekély erő kifejtést, meglehet, a pedans névvel fogják azok jutalmazni, a kiknek még ez a parányi erő kifejtés is sok.

Sok hasonló esetben azonban ennél sokkal nagyobb erő megfeszítés kell. Tényleg terhes feladat bizonyos földrajzi neveket, minők Franciaország,

Burgundia és kivált Ausztria, úgy használni, hogy azon kor állapotait, a melyről beszélünk, egyszerűen, szabatosan állítsák elénk és hogy azt értessek, a mit értetni kívánunk vagy általában valami értelmök legyen a közönséges hallgató előtt. Az egyetlen dolog, a mit meg kell tenni, a közönséges hallgató nevelése, felejtessük el vele a hamisat és tanítsuk meg az igazra, míg a szók szabatos használata bizonyos értelmet és pedig helyes értelmet nem kelt föl benne. Mert a neveket az ő kedvéért nem változtathatjuk meg. Ha megtennők, vétkeznénk a tények ellen, nem kényeret, hanem követ adnánk neki; oly dolgot mondanánk neki, mely nem létezik, mert még nem egészen kész annak a befogadására, a mi létezik. Más szóval, ha a mult vagy jelen történelmet meg akarjuk érteni, semmit sem kell gondosabban tanulmányozni, mint a történeti földrajzot. Ezek után a történeti földrajzot csaknem így határozhatjuk meg: Azon nevek tudománya, a hogyan a föld felszínének különböző részeit különböző korokban nevezték. Ha a nevek tudománya alá foglalhatjuk a nevek keletkezésének tudományát, a meghatározás tökéletes lesz. A történelmi tévedéseknek nem volt gazdagabb forrásuk, mint a történeti földrajz elhanyagolása és az országok és népek neveinek ingadozó és nem szabatos használata. De ez még nem minden; a nevek ingadozó és gondatlan használata a jelen legfontosabb kérdéseinek állandóan legkárosabb

félreértéseihez vezet; valamely név helytelen használata még a népek szolgaságának meghosszabbításához is hozzájárult. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a *Törökország* szónak a török járom alatt lévő országok jelölésére való gondatlan vágy szándékos használata sokat tett az emberek megvakítására és természetes érzelmeik eltompítására délkeleti Európának elnyomóitól való felszabadításának nagy küzdelmében. A míg ezt a nevet használják, az emberek öntudatlanul azt fogják gondolni, hogy a törökök *Törökországgal* oly viszonyban vannak, mint az angolok Angolországgal vagy a francziák Franciaországgal. Tanuljunk meg beszélni, a hogy a történelem és tények kívánják, hogy beszéljünk, nem *Törökországról*, mely nem létezik, hanem leigázott Görögországról, leigázott Bulgáriáról, leigázott Szerbiáról, és egy lépést tettünk, mely semmi esetre sem megvetendő, a leigázott országoknak szabad Görögország, szabad Bulgária és szabad Szerbiává való egyesítése felé. A kiket közelebbről érdekel, ismerik valamely név erejét. A görögök Epeirost és a többi leigázott görög tartományt soha sem *Τουρξία*-nak híjják; ezek ἡ δούλη Ἑλλάς.

Alig vannak földrajzi nevek, melyek könnyebben vezetnének tévútra, mint Franciaország és Ausztria. *Francia* a latinban igen régi név, sokkal régibb, mint *Anglia*; de sokatmondó tény, hogy soha sem lett az illető országnak oly általánosan elfogadott neve, mint *Anglia*. Úgy rémlik, egyetlen classikus

purista sem volna oly szabatos, hogy vonakodnék *Angliáról* beszélni, ellenben mindenki, a ki latinul ír, inkább használná *Galliát*, mint *Franciát*, ha csak nem uralkodók nyelvén szólna vagy valami különös czélból *Francia-t* valamely más országtól nem akarná megkülönböztetni. Ez a bizonytalan érzés tanulságos kifejezése a Gallia és Britannia történelme közti valódi különbségnek. Gallia egy nagy része sohasem lett *Francia*, kivéve abban az értelemben, melyben *Francia* Gallián kívül sok egyebet is magában foglal. Galliának egyetlen része sem lett soha *Francia* ugyanabban az értelemben, mint a hogy Britannia nagy része *Anglia* lett. Mert Galliának nincs oly része, melyben a frank nép, megtartva a frank nyelvet, valóban az ország népévé alakult volna. *Anglia-t* Angolországgal fordíthatjuk az első percztől fogva, a mi óta az *Anglia* szót használják; igen veszedelmes volna *Francia-t* Franciaországgal fordítani bármely időben a IX. század vége előtt. Furcsa pusztítást vinnénk véghez abban, a mit értetni akarunk, ha a *Francziaország* szót használnók akár Claudianus *Francia-jának*, akár Einhard *Francia-jának* vagy Biborban született Konstantin *Φραγρία-jának* a fordítására. De midőn a modern értelemben vett Franciaország, Páris herczegség és királyság, terjeszkedni kezd, helyes dolog, ha a hatalom minden nagyobbodásával a név használatát is kiterjesztjük. A mi az *Austria* nevet illeti, a név más használatain kívül, me-

lyeknek Németországnak a magyarok ellen állított keleti markjához (Ostmark) semmi közük, e névnek, a még mindig létező főherczegségekre használva, a Franciaország név használatával homlokegyenest ellenkező használata van. Valamint szükséges, hogy a Franciaország név használatát a francia hatalom minden terjedésével kiterjesszük, ép úgy nem szükséges az *Austria* név használatát a mai Ausztria hatalmának növekedésével kiterjeszteni. Mert minden tartomány, mely a francia király uralma alá került, alakilag a francia királyságba kebeleztetett be és minden ily tartomány előbb-utóbb tényleg és alakilag francia lett. De minden tartomány, mely az osztrák főherczeg uralma alá került, alakilag nem olvadt bele az osztrák főherczegségbe és az ily tartományok zöme semmiféle gyakorlati értelemben sem lett soha osztrák. Lyon, mely Szép Fülöp előtt nem volt francia, azóta mindig az. Nyelvünket kell idomítanunk úgy, hogy mindkétényt kifejezze. De Velence és Ragúza soha sem voltak osztrákok, ámbár Velence valamikor része volt és Ragúza ma is része az osztrák császár birtokainak. Nyelvünket úgy kell idomítanunk, hogy ezeket a tényeket is kifejezze. Két terjeszkedő hatalom közül, melyek mindenike egy csomó más tartományt annektált, az egyik az annektált tartományokat tényleg a maga részévé tette; a másiknak ez nem sikerült. Tekintsenek a térképre; ma külön, helyi Franciaország nincs; Francia-

ország északtól a déli Pyrenékig elterülő megyék összeolvadása; a szónak sem alakilag, sem népiesen nincs más jelentése. De *Austria* még mindig kétes jelentésű. Még mindig létezik a megállapított határokkal biró osztrák főhercezség, mely csak csekély részét teszi azon főherczeg birtokainak, a kinek ma is czímet ad. Van úgynevezett osztrák császárság is, mely hihetőleg nagyobb, mint a főhercezség, de az úgynevezett császár minden birtokát semmikép sem foglalja magában. Mert a magyar királyságot és kapcsolt részeit bizonyosan nem foglalja magában. Midőn, a mai viszonyokról szólva, a Franciaország nevet a francia uralkodó vagy a francia köztársaság minden európai birtokának jelölésére használjuk, politikai és történelmi igazságot fejezünk ki. A szabatsóságra ép oly lényeges, hogy a nevet mi így használjuk, a mily lényeges, hogy máskép használjuk, ha három-négyszáz év előtti időkről beszélünk. De ha, a mint sokan meggondatlanul megteszik, az Ausztia nevet az osztrák császár minden birtokára használjuk, politikai és történelmi valótlanyságot fejezünk ki. Szabatsóság tekintetében a jelenkorról szólva, ma ép oly lényeges, a mily lényeges három-négyszáz év előtti időkről szólva, nyelvünket úgy idomítani, hogy kifejezze azt a nagyon fontos politikai tényt, mely szerint minden tartomány, a melyre a francia uralom kiterjedt, alakilag és tényleg francia lett, míg a tartományok, melyekre

az osztrák uralom terjedt ki, sem alakilag, sem tényleg nem lettek osztrákok.

Eddig a modern térképhez való, szolgai ragaszkodás eseteivel foglalkoztunk. Ma erre nincs mélység. De az én fiatal koromban a dolog más-kép volt. Akkor az volt a divat, hogy «régi» és «modern» térképünk legyen, a kettő között pedig semmi se. A «régi»-nek minden «classikus» korra jónak kellett lenni; azt hitték, hogy a világfelosztása Xerxes, Nagy Sándor és Traján napjaiban — ámbár nem vagyok bizonyos benne, vajon Traján «classikus»-e — teljesen azonos volt. A «modern» térképnek a dolgok akkori állapotát kellett feltüntetni, mely azóta, szerencsére, meglehetősen megváltozott. Tényleg volt oly térkép, mely Franciaországot tartományok és olyant, mely megyék szerint ábrázolta, és ismerek olyant is, mely annyira ment, hogy Európa felosztását a francia forradalom kitörésének idejében és olyant, a mely úgy tüntette fel, a minő 1815-ben volt. De, engem legalább, ezeknek a térképeknek az összehasonlítása a legnagyobb zavarba ejtett. Mindenki, a ki megkísértette történelmi térképek készítését, ismeri a kérdések kérdését, azt a kérdést, a melytől, a mennyiben korunkat illeti, az 1866-iki események megszabadítottak. Hogyan rajzoljak olyan térképet, a mely világosan mutassa a Római Császárság és a Német Szövetség kiterjedését és egyuttal tisztán tüntesse fel a Császárságon és Szövetségen belül és kívül Ausztria és

Poroszország uralkodóinak a birtokait? Végtelenül nehéz mindkettőt zavar nélkül jelölni meg. Ifjúkorom térképei közül azok, melyek a dolgok régebbi állapotait is feltüntetni törekedtek, a Római Császárság, helyesebben, a Német Királyság kiterjedését elég világosan jelölték meg. De elhiszik-e, hogy azokon a térképeken Ausztria egyáltalában nem volt feltüntetve, ellenben nagyon is látható volt a Magyar Királyság, és hogy csak igen kicsiny, a *Frisches Haff* és *Kurisches Haff*-fal határos Poroszország volt lerajzolva? Semmi jel sem mutatta, hogy Magyarország és Poroszország királyainak Németország határain belül birtokaik voltak. Miért és hogyan kellett volna feltüntetni ezt? Hogy Magyarország és Poroszország királyai, ép úgy mint Britania, Dánia és Svédország királyai egyszersmind birodalmi herczegek voltak, a kiknek tartományaik voltak, politikai és nem földrajzi tény volt. A véletlen, mely szerint Poroszország királya brandenburgi választó is volt, Brandenburgot ép oly kevésbé tette Poroszország részévé, mint az a véletlen, mely szerint Nagy-Britannia királya egyuttal hannoveri választó volt, nem tette Hannovert Nagy-Britannia részévé. Európa oly térképén, mely Németországot mint egészet tüntette fel és belső felosztását mellőzte, ép oly kevésbé volt szükséges külön Ausztriát tüntetni fel, mint külön Reuss-Schleizet. Csakhogy, mikor egy kissé a XVIII. század történelmével próbáltam foglalkozni, az én térképem

meglehetős zavarba ejtett. Nem tudtam mit csinálni Poroszország királyával, a kinek királysága Németországtól egészen félreesik, de a kinek, úgy látszott, annyi dolga volt Németország közepén és a ki oly otthonosan érezte magát itt. Meg kell vallanom, hogy térképem Mária Terézia magyar királynő voltát illetőleg nem okozott nehézséget; de nehéz volt annak a megértése, hogy Magyarország királynője ezen kívül annyi más volt. Ne felejtsük azonban, hogy a térképek, melyek engem így félrevezettek, Németországot illetőleg alakilag egész szabatosak voltak; nem így volt, mikor Olaszországot tüntették fel, mint egészet. Mert Németország, jóllehet részeinek kapcsa igen laza volt, politikai egészet képezett; Olaszország pusztá földrajzi fogalom volt, melyet felületesen arra használtak, hogy számos királyságot, herczegséget és köztársaságot jelöljön, melyek nem képeztek semilyen politikai egészet. És a dolgok újabb állapotának megértését semmivel sem módította elő, midőn 1815 térképéhez folyamodtam. Az előbbi térkép nagy Németországa eltűnt. Úgy látszott, hogy egy nagy része a megnagyobbodott Poroszországhoz csatoltatott, mely két nagy darabban terült el és melyek egyike Francziországot érintette. A benyomás az volt, hogy Poroszország azon felül, hogy Lengyelországban is foglalkozott valamivel, Németország nagy részét meghódította. Más felől Magyarország eltűnt; úgy tetszett, mintha nevét Ausztriára változtatta

volna és Lengyel-, Német- és Olaszországból nagy darabokat adott volna hozzá, hogy az Adria keleti partján való csodálatos elnyúlásáról ne is szölgünk. Akkor senki sem tudott valami sokat ez utóbbi országokról és nehéz volna épen 1813-ból oly térképet találni, mely az elnyomott jog azon álmát tüntetné fel, a mi akkor tény volt, a szabad Cattarót, mint Montenegro kikötőjét és fővárosát. Németország nevét az új térkép majd Németország azon részeire korlátozta, melyek a porosz vagy magyar határt nem lépték át, majd a Poroszországnak és Ausztriának jelölt tartományokon futott keresztül, a mi nem csekély zavart okozott. Az 1789 előtti állapotok tekintetében úgy segítettünk magunkon, a hogy tudtunk. Egyszer láttam ily térképet: «Európa a régi és modern közti korszakban». A mennyire emlékszem, pontosan egy korszakot sem tüntetett fel, de talán közelebb esett Nagy Károly korához, mint bármely máshoz. Abban az időben ránk volt bízva, hogy a burgund herczegek és angevin királyok birtokaiból annyit fedezzünk fel, a mennyit birtunk. Az Adria és a Fekete tenger közt fekvő országokat illetőleg engedjék meg, hogy egy kis könyvről szölgjek, melyet szerencsémre 1836-ban olvastam. Ez a dublini Taylor Cooke Vilmos *A római birodalom felbomlása és az európai főbb államok alakulása* című műve volt. A római birodalom itt tárgyalt felbomlása az volt, mely nem 476-ban, hanem 1453-ban ért véget. Ma dr. Taylort való-

színűen az a sors érte, a mely Pattison szerint a nagy és kis történetírókra vár. Meglehet azonban, hogy Önök közül némelyek nem vesztenek vele, ha megtudják, hogy 48 év előtt, néhány évvel azelőtt, hogy Finlay valamit írt, tőle tanultam meg, hogy Keletrómai császárság is létezett.

Ma senki sem kénytelen a régi idők e nehézségeivel küzdeni. A történeti földrajz tényei ma mindenki előtt nyitva állanak; a tanulás ugyanoly módjaival sajátíthatók el, mint más tények; és ha e tanulmánynak néhány sajátos nehézsége van, ugyanez mondható bármely tudományágról. Csak azt akarom hangsúlyozni, hogy mívelése általános munkánk egyik leglényegesebb része. Eleitől fogva kell tanítani, hogy a modern térkép káros elfelejtésére ne legyen szükség. De néha más tekintetben van szükség a káros felejtésre. Nem rég sokat hallottunk egy Szudánnak, a Szudánnak nevezett országról; miért van a névelő előtte, ép oly kevéssé tudom, mint azt, hogy az ujságok miért beszélnek mindig a Svájc-ról,* vagy miért szóltak az ujságok egy országról, mely 30 évvel ezelőtt egyszerre híres lett és melyet, mint Krimet vagy tatár Krimet jól ismertem, mint a Krimről? ** Mikor azt hallottam

* Az eredetiben Tyrolról van szó; minthogy azonban ezelőtt a magyarban nem használatos a névelő, Svajcczal helyettesítettem, a mi a szerző gondolatát egyébiránt nem módosítja. *A ford. jegyzete*

** Gibbon Krim-et névelő nélkül írja;

Szudánról, hogy valahol közel a Vörös tengerhez fekszik, ép oly zavarban voltam, mint ha azt hallottam volna, hogy Németország valahol a Fekete tenger mellett van. Ifjúkorom térképein «Szudán vagy Nigritia» messze nyugaton volt, okvetlenül közelebb az Atlanti, mint a Vörös tengerhez. Szudán bizonyára nem esik úgy közvetlen munkám körébe, mint Krim, és nem találtam senkit, a ki megmondta volna, hogy e név hogyan alakult át ily módon. Hanem irigyeltem azokat, a kiknek a dolog nem okozott nehézséget, a kiknek nem volt felejténivalójuk. Hogy nagyot ne mondjak, bajtól menekült, a ki 1884 előtt nem hallott Szudánról, ép úgy mint sokan nagy zavartól szabadultak, a kik 1854 előtt a taurisi Chersonesosról semmit sem hallottak.

Szóltam a térképhez való szolgálai ragaszkodásról, de a szolgaságnak ez nem legaljasabb alakja. Vannak a világnak és Angolországának is részei, a hol elég a «modern» térkép ismerete, hogy a tévedéstől szabaduljunk. Strathclyde, Cumberland, Britannia ez egész részének a története, bármily néven nevezzük, mindenkor elég zavaros, és a természetes határok fogalmával jobban megegyezett volna, ha Lancashire — ez a «modern» shire, melyről a *Domesday* semmit sem tud — nem nyúlt volna túl Morecambe öböl homokos árterén. De tényleg túlnyúlik; és a tényről még is nehéz meggyőzni az embereket; nehéz meggyőzni őket, hogy Winandermere partjának nagy része ugyan-

abban a grófságban van, a melyben Manchester. Bajosabb kitalálni, hogy általában miért képzelik, hogy Nyugat-Somerset nagy része Devonshire; az angol krónikás e veszedelemre régen nyomatékkal figyelmeztetett. Porlockot, Harold partraszállásának a színhelyét, Devonshire és Somerset határára teszi. De azért nem rég azt olvastam, hogy Barle a legjobb pisztráng-folyó Devonshireben, jóllehet kétségtelen, hogy Barle minden cseppje Somersetben folyik. Hanem ezek csekélyebb nehézségek ahhoz képest, a minő óriási az emberek meggyőzése arról, hogy a Mont Blanc nem Svájcban van. Ennek a tévedésnek az eredetére bajos rájönni, hacsak azon tan alapján nem, melyet sokan vallanak, hogy mindenütt, a hol Alpesek vannak, ott van Svájc. De északi Németország régi ligájának és a német, burgund és olasz szövetségeseknek és alattvalóknak a földje, kiket a szövetségbe később fogadtak be, minden tévedés kútfeje ebben az egész dologban. Az ország, nép és nevének igazi története elég furcsa. Hogy a három birodalmi királyság egyes részeinek valamennyi általános tömegétől el kelljen szakadni, hogy minden politikai célra valóban mesterséges nemzetet képezzenek, de a nélkül, hogy egy is lemondana természetes nyelvről; hogy az így fokozatosan alakult test századokon keresztül általánosan elfogadott gyűjtő név nélkül maradjon; hogy egyik, még pedig semmi esetresem a legnagyobb tag neve legyen az egészé, de alakilag használatba csak a jelen században jöjjön —

mindez magában véve alig furcsa. De a történet, ha furcsa is egyszerű; könnyen megérthető, ha nem felejtjük, hogy a régi német tartományok és városok, eleinte három, majd nyolcz, később tizenhárom, képezik a liga zömét és román tagjai szövetségesek és alattvalók, a kiket szövetséges rangra emeltek. Az egyiknek, Schwyznek a nevét már Comines Fülöp korában az egész ligára kezdték népiesen alkalmazni; de a szövetség hivatalos nyelvében 1803-ig soha sem fordul elő. Pedig nincsenek tévedések, melyektől nehezebb szabadulni, mint az, hogy ősidőktől fogva a létezett svájci nép, mely látszólag a mai svájci szövetség területét foglalta el, — hogy a három canton német népének Cæsar helvétjeihez van valami köze, — hogy az osztrák hercegek elleni küzdelem minden fokán a birodalom elleni küzdelem volt. Szegény morgarteni hősök, kiknek Lajos király oly melegen köszönte meg az osztrák lázadóra mért csapásokat! Egy előbbi előadásomban szóltam Fergusson Jakab *Svájci Építészet* című bámulatos fejtegetéséről és némelyek emlékezhetnek Stanley esperes gondolatára, hogy a mesés Lucius az által, hogy a Curia Rætorum, a Szürke Liga *Chur*-jének püspöke letta II. században Kr. e., «svájci püspök» lett. A birodalmi királyságok azon határországában, Európa iskolájában, melyet sokan gúnyosan játszóterének neveznek, azt hiszem, a földrajz kereken meg van tiltva. Én legalább hallottam egy oxfordi emberről, a kit más

oxfordi emberek kísérték svájci útján és a ki az út egy bizonyos pontján azt a természetes kérdést vetette fel, milyen cantonban van. Társai a kérdésen gúnyolódtak. Mi köze Svájcznak a cantonokhoz? Svájcban ne törődjék a cantonokkal; gondoljon inkább a hegycsúcsokra és hasadékokra és arra, hogy hogyan törheti ki legkönnyebben a nyakát közöttük.

A térképről, a földrajznak a térképen való tanulmányozásából indultam ki és innét a földrajznak azon országok földjén és városaiban való eleveenebb tanulmányozásához jutottam, a melyek történetét tanulmányozzuk. Ez a történelemre alkalmazott földrajz azon másik oldala, a melyről kezdetben szóltam. A mi engem illet, soha sem tartottam furcsának, soha sem utaztam oly úti-társakkal, a kiknek furcsának tetszett, ha első feladatommá annak megtudását tettem, hogy hol, milyen cantonban vagy más kerületben vagyok és ha minden lehetőit elkövettem az illető canton vagy kerület természeti viszonyainak és e sajátságok által történelmére vetett világosságnak kifürkészésére. Nem vagyok bizonyos benne, vajon ennek kiderítésére az-e a legjobb mód, hogy az ember valamely Alpest megmászik. Megpróbáltam egyszer *egy* Pyrenét. — Orosius igazolni fogja az egyes számot; ugyanabban a kedélyállapotban mentem fel, mint az utolsó Fülöp a Hæmusra — Livius, úgy látszik, a Hæmust egyetlen oromnak nézi — abban a reményben, hogy az Euxinust és

az Adriát egyszerre fogom látni és ez által a csata-tervek készítése dolgában nagy dolgokat művelek. Így mentem fel az én Pyrenémre, nem abból a czélból, hogy csatákat tervezek, hanem abban a reményben, hogy lábaim előtt térkép gyanánt fogom elterülni látni Aquitaniát, talán Septimaniát, a kanyargó Garonnet, talán — a hogy Green Château-Gaillardtól Runnymedet látta — egyszerre pillantom meg Toulouset és Bordeauxt. Fülöp király csalódva jött le Hæmusáról, és én is csalódva jöttem le Pyrenémről. Nem láttam semmit és nem tanultam semmit; Dél-Gallia földrajzának annyi ismeretével jöttem le, a mennyivel felmentem. Ennek azonban az volt az oka, hogy nagyon magasra mentem. Mérsékelt magasságról, Cotswold vagy Mendip tetejéről, a carlislei várhegyről, a stirlingi várhegyről és a domfronti várhegyről, Athén és Korinthos híresebb magaslatairól valóban lehet történelmet tanulni. Szeretném azt mondani, hogy ily hegymászások nélkül alaposan nem is lehet történelmét tanulni. A képzett történetírónak okvetlenül utazónak kell lennie; saját szemével kell látnia a messzeelterülő ország képét; saját szemeivel kell látnia a nagy eseményekszínterét is; meg kell jegyeznie valamely város fekvését, és, a mennyire nem szakember szeme teheti, a csatatér minden sajátosságát meg kell értenie. És az utóbbi néhány évben mégis azt kérdezték tőlem Exeterben, Norwichben és Lincolnban, hogy láttam-e az előtt ezeket a váro-

sokat. Csodálkoztam egy kissé, hogy nem kérdeztek, mikor utoljára voltam Battleben, vajon jártam-e ott előbb is; és emlékszem egy kritikusra, a ki nagyon megdicsért azért, hogy nem sajnáltam a fáradságot és odamentem. És olvastam egy nagyon tudományos német fejtegetést Ravenna helyrajzáról, mely számos térkép kíséretében alaposan fejtegette számos pontját. Egy tanár írta, a ki sosem látta szent Apollinaris mozaikjait vagy a kupolát, mely alatt feküdt valamikor Theodorik. De mikor azt hangsúlyozom, hogy valamely ország vagy hely alapos megértéséhez szükséges, hogy saját szemünkkel lássuk, jó társaim vannak. Nem látta lord Macaulay Derryt? nem járt-e századokkal előtte Asser az ashdowni magaslatok mentén, hogy annál jobban írja le Aelfred győzelemnapját? És hozzátehetem, hogy a múlt nyáron egy új jelölt az én házamból ment el három kerekű vasparipáján, hogy a lansdowni csatátért a helyszínen tanulmányozza. Én legalább azt tapasztaltam, hogy a világ, országainak és városainak történelmét csak úgy lehet tökéletesen megérteni, ha minden történelmi helyet magán a helyszínen tanulmányozunk.

E helyek közt van néhány egyetemes érdekű. Ezek az egész világ, legalább az egész árja Európa világa mintegy képben fekszik előttünk. A vallások, nyelvek és fajok történelme világosabban tárul fel előttünk, midőn Palermo Márványútjára lépünk, midőn arra gondolunk, hogy vala-

mikor, hogyan horgonyoztak mindkét oldalunkon nagy hajók; midőn a kikötőtől, a hol a kanaani emberek először alapítottak otthont, az emirek palotája mellett a királyok palotájához haladunk, a templomhoz, mely a Világ Csodájának porait őrzi, a diadalívhez, mely az utolsó Augustus győzelmeit hirdeti, a ki a keresztyénség keresztyét és a római sást azokon a partokon tűzte ki, melyek Agathokles, Regulus és Roger hódításainak voltak tanui. Frigyes sírjától és Károly diadaljeleitől visszatérhetünk a legnemesebb középponthoz, melyet emberi város mutathat; a négy őrangyal védelme alatt három oldalon tekintünk fel a hegyekre, a negyediken Európa középtengerére; felpillantunk arra a bércre, melyen Karthágó mennyköve, Hamilkar Barkas, maga táborozott, a hol az emberek most szent Rozáliához mennek könyörögni; felnézünk a nyugati magaslatra, a Király-hegyre, melyet Jó Vilmos csodálatos monostorával koszorúzott meg; a síkságra vetjük tekintetüket, a melyen Metellus pún elefántokat ejtett zsákmányul, a dombra, melynek lejtőin vonult le Garibaldi ezer vitézével. Az egész világtörténelem lapjai nyílnak fel előttünk az Európa számára háromszor, a keresztyénség számára egyszer, a epeirotá, római és norman által bevett város falai között; a föld versengő nemzetei, úgy rémlik, összegyülekeztek a háromféle nyelv boldog városában. Az ember történelmének nagy szakaszait itt elevenen látjuk magunk előtt; látjuk a byzanti

görögöt, az afrikai szaraczent, a mint a régi Hellas és régi Phoinikia gyarmatosainak emlékét őrzi és munkáját folytatják, míg az árja és sémi ember örökös harezától egy időre megpihenhettek, míg a maga módja szerint mindkettő háborítlanul fejlődhetett a teutón vérből való, római nyelvű királyok igazságos kormánypálcája alatt.

Vagy oly helyet akarunk látni, a hol a világ egész művészettörténelme, és először és főleg az átmenet nagy napjainak művészete örökre be van vésve egyetlen épület köveibe? Megtaláljuk egy országban, a hová, ha «classikus» régiségtanunk tanára jó, először küldeném, hogy ott megtanuljon azután sóhajtozni, hogy azt a csúf jelzöt, mely hasznosságát csökkenti, eldobja. Keresse fel az Adria keleti partját, álljon meg Jovius örökkévaló udvarában és kérdezze magát, nem könnyű úton jött-e Segestából Pæstumba, Pæstumból Athénbe, Athénből Rómába, Rómából Spalatóba. És kérdezze magától, ellenállhat-e a hívásnak, mely arra ösztönzi, hogy továbbfolytassa útját, a hívásnak, mely nem Traján Rómájába, hanem Konstantin Rómájába és Rómából Ravennán, Luccán, Pisán, Schaffhausenen, Toulouseon, Durhamen és Oakhamen át csalogatja, míg a withami és lincolni szent nem zárja gyengéden karjaiba; míg azt nem találja, hogy azon az úton ragadtatik tova, mely csak a mi papnevelőnk bolthajtása alatt vagy a christ-churchi lépcső melletti nagy oszlopnál ér véget, melyet a legeslegutóbbi idők

oly furcsán terheltek meg. Azon a helyen, a boltívek azon sorai között, az építőművészet legkorzabbalkotóbbja között, gondolataink visszaszállnak a háztól, mely város lett, ahhoz a városhoz, melyből ház lett; visszaszállnak Diocletian tengerparti otthonától Romulus folyóparti otthonához; visszatérnek azokra a napokra, mikor az illyr tengerpart Róma keleti befolyásának és keleti uralmának ösvénye lett, mígnem a Tiberis melletti hét halomról a Bosporus melletti hét halomra költözött. A keleti Róma hajóhadait Hosszú Salona öbléből látjuk elvitorlázni, hogy az idősebb Rómát a maga Augustusának való engedelmességre bírják. A betörések napjaihoz jutunk, midőn Salona romhalmaz és Jovius háza menedékváros lett; szerb királyok és velencei dogek mellett haladunk el, míg, ily emlékek sorozatának szomorú vége, az aranyláncz utolsó, nem nemes érczből való szeme, szégyenkezve és szomorúan fordulunk el az idegen, az elnyomó, a csaló igényeit hirdető táblától, mely azt beszéli, hogy egy ember, a ki mint teutón király és római császár a földön az első helyet foglalta el, a ki utóljára öltötte fel Augustus biborát és hordta Jovius diademját, hogyan sülyedhetett annyira, hogy ily nagy előd országában és otthonában Ausztria császáranak és Dalmatia királyának nevezzék.

Vagy még régibb emlékek kellenek? Menjünk le az Adria partján, menjünk át a szigetek

és félszigetek közti csatornákon, haladjunk el ezer meg ezer hely mellett, melyek mindegyikének megvan a maga története, melyet valamikor talán elmondok; menjünk tovább Görögország tengereire, szálljunk partra Új-Korinthosnál, haladjunk el a régi hét őszlopa mellett, melyek Timoleon idejében már régiek és Periandros napjaiban talán nem egészen újak voltak; mászszuk meg a «felhőbe burkolt Akropolist» minden emlékével, ereklyéjével, az őskori faltól a török mecsetig; itt igazán úgy tanulhatjuk a történelmet, a hogy előbb soha sem tanulhattuk; nézzünk kelet felé az öblön át, a hol Aigina és Salamis fekszenek; nagyon halvány dolog, ha könyvben olvassuk, hogy a régibb tengeri hatalom hogyan zúzta össze a fiatalabb növekvő nagyságát. A kik a korinthusi halmot megmázták, a versengő város fejlődését nem könyvek, levelek, táviratok meséjének nézték; a korinthusi halomról derült napon Athén halmát láthatták; vetélytársuk jelenlétét, közelségét nemcsak fülökkel hallották, hanem szemeikkel látták. Csodálhatjuk-e tehát, hogy mikor a boszú órája ütött, Korinthos kegyetlenebb volt a mindig szemei előtt lévő ellenséggel, mint Sparta, mely Athén hatalmát érezte ugyan a tengereken,—Pylosnál megismerte korbácsainak ütéseit,—de az Eurotas partjairól nem látta naponként testi szemeivel a veszedelmet, mely a Kephissos partjain készült ellene? Vagy mászszuk meg magát az athéni halmot; itt valóban tízezer emléket, a

halhatatlan történelem tizezer részét kell elnyomnom, melyek mindegyike tizezerszer eleve-nebb lesz, midőn örökre a föld, a halmok, a tenger lapjain látjuk feljegyezve, melyeket az emberek olyanoknak tekintettek, mintha Attika földjének részeivé lettek volna. De mindenek fölött egy leczkét tanulhatunk itt, leczkét, melyet bizonyos módon a térképen vagy a nyomtatott lapon is megtanulhatunk, de melyet a térképen vagy nyomtatott lapon soha sem érthetünk meg úgy, mint mikor az Athén-szikláról a körülötte lévő magasabbakra tekintünk. Megtanuljuk itt, mily nagy és bámulatos, minden görög ösztönnel mennyire ellenkező volt az a régi forradalom, mely Attikát egy egészszé tette, mely Athént több szabad és egyenlő polgár politikai otthonává tette, mint bármely görög köztársaságot, annyi szabad és egyenlő polgár politikai otthonává, hogy a szabad és egyenlő polgárjogot személyesen gyakorolhatta. Kitekintünk és halmok által övezve látjuk azt az országot, mely görög fogalmak szerint az egyetlen Athén város természetes területe volna. Nem látjuk sem Marathon, sem Eleusis földjét; el vannak vágva tőlünk; érezzük, hogy volt idő, midőn Athéntől úgy el voltak különítve, mint Plataia vagy Orchomenos Thebaitól; és annál inkább csodáljuk a régi törvényhozó bölcsességét, a ki úgy rendelte, hogy Marathon és Eleusis ne legyenek oly viszonyban Athénnel, mint Plataia és Orchomenos Thebaival, a bölcses-

séget, mely a világnak nem lazán összefüggő attikai szövetséget, hanem egységes athéni köztársaságot adott.

Repüljünk ismét vissza Európa középső félszigetéhez; mászszuk meg Bréscia halmát, a hatalmas alpesi fal kiszögellő sarkantyúját, mely mintha ép arra volna rendeltetve, hogy a történetíró nézőpontja legyen. Tekintsünk Lombardia síkságára; nézzük a minden felé felnyúló magas, karcsú toronyokat, melyek mindegyike egy város fekvését jelzi, mely valaha oly szabad köztársaság volt, mint a szabadság régibb földjének bármelyik köztársasága. Hírók miért volt csak pillanatnyi? Milano miért nem volt Athén? Visconti hatalma miért volt állandóbb és miért terjedt messzebbre, mint Pesistratosé? Sok oka van, de a bresciai halomról széttekintve, leginkább egyet fogadunk el. Görögország minden városa halmon, völgyben, félszigeten vagy szigeten áll, a természet keze által kijelölt külön területen. Lombardia városait mintha a véletlen szeszélye szórta volna széjjel; mindegyik területe ép oly természetesen végződhetik az egyik ponton, mint a másikon. Kétség nélkül minden város fekvésének és területi nagyságának meg voltak az okai, de ezek nem oly világos és állandó okok, mint azok, melyek Athént alacsonyabb és Korinthost magasabb halomra helyezték és Aiginának megparancsolták, hogy a köztök elterülő öböl hullámain lebegjen. És az után, hogy a világ történelmének tanulmányozá-

sát betetőzzük, menjünk *Tusculum arx*-ára; erről az ősi oromról tekintsünk le a fiatalabb városra, mely *Latium* régi fővárosának helyére lépett. Itt valóban megértjük az igazságot, minden történelem középponti igazságát, azt az igazságot, hogy az egész világ sorsát, melynek részét tesszük, az a physikai tény döntötte el, hogy *Latium* bizonyos halmai egymáshoz közlebb, alacsonyabbak és a folyó partjához közelebb voltak, mint társaik. *Tusculum*, egyetlen magas halmán, soha sem lehetett a világ feje; Róma, hét alacsony halmán, azzá lehetett és az is lett. A *tusculumi* halmon élő embereknek lehettek szövetségeik; lehettek ellenségeik; nem voltak szomszédaik, a kikkel vagy a szövetségnél szorosabb egyesülés, vagy a közönséges ellenségeskedésnél halálosabb és továbbtartó hadakozás között volt csak választás. A *Palatinus* latinja és a *Capitolinus* szabinja megtanulták a csatatért tanácsteremmé alakítani át; egy város, egy hatalom lettek; az egyesülés munkája haladt; halom halom után, tartomány tartomány után egyenlően testvériesedett; *Latium*, *Italia*, az egész földközi tengeri világ egy állammá, mondhatnók, egy várossá olvadt össze, melynek falai hegyek és tengerek fölé emelkedtek kissé és egy bástyát *Nisibis*nél, egy másikat *Lugubalium*nál állított fel. A mi *Tusculum* nem lehetett, a mi *Athén* nem lehetett, Róma az volt; ez azért történt így, mert maga a föld felszíne döntötte el, hogy így kell lennie,

Nehéz megállni; de nem volna elég időm mindazon országokról, mindazon városokról szólnom, melyek Görögországban és Italiában, Burgundiában és Aquitaniában és Franciaországban és Németországban, a mi szigetünkön, a norman földön, mely angolnak érzi magát, terülnek el, melyek mindenikének van elmondanivaló története, oly története, mely teljesen csak azon a helyen hallható, a mely hazája. Nevek és emlékek rajzanak előttem; de félre kell dobnom őket. Van azonban egy ország, melyről ez előadás előbbi részében szóltam, a hol tavaszoként, április utolsó vagy május első napjaiban, oly látványban gyönyörködhetünk, a minő a földön sehol sem található. Nekem kell itt az egyetlen embernek lennem, a ki az athéni Akropolisról az athéni demost szemtől-szembe látta és egy nép szavát hallotta, mely azt követelte, hogy vezetését legmeltőbb fiára bizzák. Azon a napon láttam és hallottam ezt, melyen Hellas azt határozta, hogy Kanares Konstantin ragadja meg Hellas kormányrúdját. A demos valóban ott volt szavával és hatalmával, de nem volt régi helyén; nem volt a régi rendekbe tagolva, és a szónak, melyet kiejtett, idegen király ajkairól kellett feleletre várni. Kérem, menjenek egy napsugaras tavaszi reggelen Glarus vagy Unterwalden piaczára, Trogen vásárterére a dombon, az altdorfi síkságra hegyei között. Ott olyasmit láthatnak, a mi közelebb van hozzánk, mint Athén demosa; Tacitus germánjait láthatják szín-

ről-színre. A négy canton tavának partján, a honnét a kilátást a Szent-Gotthard hatalmas tömege zárja el, egy csapásra régi és új földrajzot és történelmet tanulhatunk. Midőn Uri szabad férfait összegyűlekezve látjuk, hogy személyesen gyakorolják a hatalmat, melyet nagyobb köztársaságok és királyságok néhány kevés választott kezébe tesznek le, sok dolgot tanulhatunk, és, a mi nem csekélység, a természet hatalmát láthatjuk a politikai világban. A Tiberis melletti alacsony halmok döntötték el, hogy Róma osztályrészeül egyetemes uralom jusson; a Reuss melletti égbenyuló magaslatok úgy határozták, hogy Urinak örökös szabadság jusson. Az Alpések végoka a geologusra, az alpesi hegymászóra kétségtelenül másnak fog látszani. Annak, a ki kétszer látta Uri Landesgemeinde-jét, megbocsátható, ha azt hiszi, hogy az örökkévaló hegyek végoka az, hogy egy örökkétartó köztársaság védfalai legyenek.

És most végeztem egy időszakra. Ez első időszakra kitűzött tervem szerint haladtam, remélem, meglehetősen alapossággal, legalább, a mi akaratomat és törekvéseimet illeti. És szívesen kell köszönnöm azoknak a híveknek, annak a háromszáznak, a kik kitartottak és nem vonultak vissza, a kiknek volt erejük velem jönni hétről-hétre egy nem épen rövid úton. És a jövő nyári félévben, ha élünk és egészségesek leszünk, bizom, hogy legalább néhányan, még abban a mozgal-

más sportidényben is elég tevékenyek lesznek, hogy egy más, ennél, meglehető, kissé szilárdabb sorozaton keresztül kövessenek Európa főbb korszakainak történelméről. E közben az őszi időszakban, hiszem, még szilárdabb munkát fogunk végezni, olvasni fogjuk toursi Gergelyt. Ez az akarata, és azt gondolom, bölcs akarata annak a kevés válogatottnak, a kik kitartással követték *A frankok történetének* három könyvén keresztül. Még többet kívánnak; azt gondolják, jó, ha folytatjuk nagy történetét, a helyett, hogy más tereken már új kalandokra vállalkozzunk. Tisztelet, becsület és köszönet annak a néhány válogatottnak; de szerettem volna, ha a hallgatóság nagyobb lett volna. Nem az én érdekemben kívánom, mert kis összejöveteleink igen kellemesek és, remélem, nem eredménytelenek voltak, a tanárra magára bizonyosan nem. Osztályomban voltak férfiak, kiknek előadást tartani megtisztelés, kik előtt az ember kissé veszedelmesnek érzi az előadás tartását, kik a történelem- vagy nyelvnek már mesterei, tehát oly férfiak, kik már annyit tudnak, hogy tisztában vannak azzal, hogy van még valami tanulnivalójuk. És voltak fiatalabb embereim is, kikben megvan az igazi szellem és valódi buzgóság, kik magok jöttek a templomba és másokat is magukkal hozni törekszenek. Hanem én mindkét osztályt szeretném megnagyobbítani. A történelem mestereihez néhány hivatalos tanítóját óhajtanám adni. Az idő oly gyorsan repül, a modern haladás

oly természetfeletti, hogy meglehet, hogy az én emberöltöm negyven évi munkája kevesebb gyümölcsöt terem, mint a mai feltuczat éve; csak-hogy másrészt vannak a mai nemzedéknek, még pedig nem utolsó gyermekei, kik bizonyára más-kép gondolkodnak. És fiatalabb hallgatóimat — gondolom, van néhány — ismételten, tízezredszer is óva figyelmeztetem. Még egyszer tehát: ne vettessék félre magokat; ne fussanak árnyék után; ne próbáljanak alap nélkül építeni. Ha valaki, legyen az bárki, arra akarja csábítani Önöket, hogy így építsenek, ha arra akarja birni Önöket, hogy a későbbi korszak tanulmányozásához rohanjanak, mielőtt a régiekben tökéletességre vitték, feleletök kész. A választás nincs megtiltva; nem kényszeríti Önöket semmi és senki, hogy hirtelen valami negyedik, ötödik vagy hetven-hetedik korszakhoz siessenek, mely talán Mile-End Old Town község szabatos határait foglalja magában. Hígyék meg, Mile-End Palaiopolisának tanulmányozását nem helytelenül kezdik Athén ἄστυ-jének és körülfekvő δῆμοι-ainak tanulmányozásával. A gall *civitates*, ó-angol *marks*, burgund *communes*, dél-sváb *gemeinden*, mind felöllelhető. Limoges *cité*-je és *ville*-je, Walsall községe és *foreign*-je, Kidwelly *englishry*-je, *welshry*-je és *foreignry*-je megkönnyítheti talán a községi és parlamenti élet legutolsó problémájának a megértését. Itthon és külföldön működés közben láttam a modern történelem néhány részét; mindig

azt tapasztaltam, hogy annál jobban értettem meg, mentől jobban nyomoztam eredetét, ép úgy, mint Finlay. Ha tehát a legújabb időkről csakugyan tudni akarnak valamit, kezdjék elől. És a körülmények által megengedett lehető elől-kezdésül jöjjenek, hallgassák a toursi püspököt, az auvergnei senatort. Ne hallgassanak senki szavára, mely másra akarja rávenni Önöket. Ha a szónak olyan alakja van, melynek a magok nevében nem szeretnek ellenmondani, mondjanak ellen az én nevemben. Merem gondolni, hogy a kettő közül az én tapasztalatom lesz a hosszabb és alaposabb. És én nem állok egyedül. Oly férfiak tanácsa és bátorítása buzdít, a kiknek joguk van beszélni, a kik a tudomány magaslatait megmászván, a felületes-ségben nincs érdekek és a könnyű tanulmányokért nem rajongnak, férfiak, a kik a későbbi korokkal foglalkoztak, mint én, a kik életök munkáját bizonyára nem kicsinylik, de a kik érzik, hogy ez a munka némileg különbözik a megszokott egyetemi tanulmánytól, a kik velem együtt érzik, hogy az alapvetésre, a szellem fegyelmezésére saját, újabb korszakaik nem oly alkalmasak, mint a régibbek. Ily férfiak ösztönöznek, hogy haladjak a megkezdett úton, hogy kövessek el mindent, a mi egy embertől kitelik, a rohanó ár megállítása-ára és igyekezzem legalább néhányat visszaterelni az ösvényre, mely biztosabban vezet a kitzított célhoz. Nekem hígyenek tehát; ne hígyenek senkinek, a ki mást beszél. Kezdjék elől;

vessék meg az alapot; ugarolják a földet; a többi magától jön. Fogadják el felajánlott segítségét annak, a ki azt hiszi, hogy kalauzolhatja Önöket, mert maga is járt azon az ösvényen, a kinek hivatalos kötelessége vezetni Önöket, csak vele akarjanak menni. A tanár nem vizsgálataokra előkészítő tanító; a vizsgálatokhoz közvetlenül nincs semmi köze; de tanítása a vizsgálatoknak legalább nem lesz akadálya. Ha akarják, inkább az első, mint a századik korszakot választhatják. Válaszszák ezt, és megismerésére fogadják el segítségemet. Vizsgálatokat és ösztöndíjakat nem ígérhetek; de nem gondolom, hogy tanításom útjokban állana. És minden bizonynyal valami jobbat ígérhetek; ígérhetem, hogy oly ösvényt mutatok, a mely, ha csak szándékosan nem térnek le róla, az alapos tudomány házába vezetheti Önöket. És mutathatok Önöknek eszközöket, melyek útközben a tudománynál is jobb valamihez, szellemük fegyelmezéséhez vezethetik Önöket.

TARTALOM.

	Lap
Â történelem tanárának hivatása (Székfoglaló.)	3
I. A történelem és rokontudományai ...	43
II. A történelem tanulmányozásának nehézségei	84
III. A történelmi bizonyíték természete...	124
IV. Eredeti kútforrások... ..	167
V. Classikus és középkori írók ...	204
VI. Segédforrások... ..	242
VII. Modern írók	279
VIII. Földrajz és utazás... ..	317

